Prof.Dr.Doğan Aksan

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

1922

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - ANKARA. 1982

PROF. DR. DOĞAN AKSAN

HER YÖNÜYLE DİL

(ANA ÇİZGİLERİYLE DİLBİLİM)

III. Cilt

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 439/3

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9

I. BÖLÜM: SÖZCÜKBİLİM 15

1. Sözvarlığı 17

a) Sözcükler, Temel Sözvarlığı 17
b) Dilde Kullanılan Sözcük Sayısı 21
c) Sıklık 22
ç) Sözcük Ölümü 24
d) Diller Arasındaki İlişkiler, Bu İlişkilerin Bir Dilin Sözvarlığına Etkisi 26
e) Yabancı Sözcükler 31
f) Çeviri Öğeler 35
g) Deyimler 37
h) Kalıplaşmış Sözler 39
ı) Atasözleri 40
i) Terimler 42

2. Türkçenin Sözvarlığının Kimi Nitelikleri 44

3. Türkçeyle Yabancı Diller Arasında Sözcük Alışverişi 47

4. Sözcükbilimde Eski ve Yeni Çalışmalar, Sözcükbilim Kaynakçası 52

II. BÖLÜM: SÖZLÜKBİLİM 71

1. Tanıtılması ve Geçmişi 71

2. Sözlük ve Sözlük Türleri 77

3. Günümüzde Sözlük, Sözlükbilim Kaynakçası 86

III. BÖLÜM: ADBİLİM 93

I. ÖZEL ADLAR ALANI 93

1. Özel Ad 94

2. Güzel Adlandırma 100

3. Yer Adları Bilimi 103
4. Yer Adlarının Verilişinde Başlıca Etkenler, Eğilimler 109
5. Coğrafya Adları 112
6. Türk Yer Adları Üzerindeki Çalışmalar 114
7. Kişi Adları Bilimi 117
8. Türklerde Ad Verme Gelenekleri ve Eğilimleri Üzerine 121
9. Kişi Adlarının Dilbilim Açısından Önemi 125
II. TÜR ADLARI ALANI 127
Adbilim Kaynakçası 132

IV. BÖLÜM: ANLAMBİLİM 139
Giriş 139
Anlambilimin Kısa Geçmişi 141

A. DURGUN ANLAMBİLİM 151
1. Dildeki Birimlerin Anlam Yönü 151
2. Kavram Nedir? 151
3. Gösterge 155
4. Anlam 161
5. Anlamın Türleri 175
6. Anlam Anlayışımız 180
a) Temel Anlam 182
b) Yan Anlam 184
c) Aktarmalar 185
ç) Benzetme 189
d) Ad Aktarması 190
e) Çokanlamlılık 190
f) Eşanlamlılık 192
g) Eşadlılık 194
h) Tasarımlar 195
ı) Duygu Değeri 196
i) Anlam Açısından Özel Adlar 198
j) Yerlileştirme 199
k) Bağlam 201
l) Bağdaştırma 204

B. GELİŞMELİ ANLAMBİLİM 211

1. Anlam Değişmeleri 213
a) Anlam Daralması 215
b) Anlam Genişlemesi 216
c) Başka Anlama Geçiş 216
ç) Anlam Değişmelerinin Nedenleri ve Süresi 218

2. Türkçenin Anlambilim Açısından Özellikleri Üzerine, 220

Anlambilim Kaynakçası 223

DİZİN 233

III. CİLDİN ÖNSÖZÜ

Daha önce I. ve II. ciltleri yayımlanmış olan kitabımızın bu III. cildinde Sözcükbilim, Sözlükbilim, Adbilim ve Anlambilim bölümleri yer alıyor. Kitabın hazırlanmasına başlandığı sırada düzenlenen izlencede, dilbilimin bugün çok genişleyen çerçevesi içindeki bütün alanlara yer verilmesi düşünülmüşken gerek dilbilim yazınının her gün durmadan artan yeni ürünlerinin bolluğu ve bunları izlemede, getirtmede karşılaşılan güçlük, gerekse zaman açısından kısıtlılık nedeniyle anlatımbilim, dil öğretimi gibi kimi dalları inceleme olanağını bulamadık. Arkadaşımız Prof. Dr. Berke Vardar'ın "Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri" (Ankara, 1982, T.D.K. yayımı) adlı yapıtı da kitabımızın basımevine verilmesinden sonra yayımlandığı için burada söz konusu edilemedi.

Öteki ciltlerde olduğu gibi, bu ciltte de Türkçeden örneklere ve Türkçeye ilişkin uygulamalara ağırlık verilmesine çalışıldı; Türkiyedeki yayımların azlığı göz önüne alınarak, incelenen alanların elden geldiğince geniş tutulmasına çaba gösterildi. Kaynakçalarda da konuyla ilgilenenlerin yararlanabilmeleri için birçok kaynak verildi.

Kitabın, bütün eksikliklerine karşın, dilcilik ve Türk dili alanlarında çalışacaklara yararlı olacağını umuyor, yapıtın bu cildini de büyük bir titizlik ve içtenlikle gözden geçiren arkadaşımız, meslektaşımız Prof. Dr. Özcan Başkan'a, baskı işinde gösterdikleri özen dolayısıyla Ankara Üniversitesi Basımevi İşletme Şefi Faruk Çınar'la değerli iş arkadaşlarına olan gönül borcumuzu burada belirtmek istiyoruz.

Ankara, Ağustos 1982

D. A.

KISALTMALAR

(Kaynak kısaltmaları için, her bölümün sonundaki kaynakçaya bakınız!)

a.a.	aynı anlamda
Alm.	Almanca
Ar.	Arapça
a.y.	aynı yer
bkz.	bakınız
Dan.	Danimarkaca
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
Hol.	Hollandaca
İng.	İngilizce
İ.ö.	İsa'dan önce
İ.s.	İsa'dan sonra
İsp.	İspanyolca
İsv.	İsveççe
İt.	İtalyanca
krş.	karşılaştırınız
Lat.	Latince
örn.	örneğin
Port.	Portekizce
Rum.	Rumca
Rumen.	Rumence
Rus.	Rusça
s.	sayfa
s.g.y.	sözü geçen yer
Yun.	Yunanca
yz.	yüzyıl
vb.	ve başkaları

I. BÖLÜM

I. BÖLÜM:

SÖZCÜKBİLİM*

Sözcükbilim, dilin sözvarlığını, yani sözcüklerini, türetmede görev alan biçimbirimlerini, bileşik sözcük, deyim, atasözü, kalıplaşmış söz gibi öğelerini incelemeye yönelen, bu öğelerin kökenlerini, oluşumlarını araştırarak biçim ve anlam açısından gelişmelerini saptamaya çalışan bir dilbilim dalıdır. Bu incelemeler değişik dillerin gereçlerine dayanılarak gerçekleştirilirse, çalışmalardan bütün diller için geçerli birtakım sonuçlar çıkarılırsa bu bilim dalı genel bir nitelik kazanır; *genel sözcükbilim* diyebileceğimiz bir alana dönüşür. Eğer belli bir dilin sözvarlığı kendi içinde ya da ilişkili olduğu dillerdeki karşılıklarıyla birlikte ele alınırsa bu, filolojik bir çalışma olur. Belli bir dil ailesi ya da dil kümesi temel alınacak olursa, karşılaştırmalı sözcükbilim incelemesine girişilmiş olur.

Sözcüklerin temeline inebilmek için genel olarak, geçirdikleri tarihsel gelişmelere uzanmak, eski, en eski biçimlerine ulaşmak gerektiği için bu çalışmalar çoğunlukla artzamanlı yöntemle yürütülür. Belli bir dönemin sözvarlığının incelenmesinde ise eşzamanlı yöntemin uygulanması doğaldır (Sözcükbilimde yöntem sorununa aşağıda değineceğiz).

Sözvarlığına eğilen sözcükbilim, dilbilimin başka alanlarıyla ilişkili ve bunlardan bazılarıyla iç içedir. Kimi dilbimciler sözcükbilimin çerçevesini çok geniş tutarak onu, adbilim ve anlambilimi de kapsayan bir araştırma alanı sayarlar. Örneğin Rus anlambilimcisi V.A. ZVEGINTSEV bu görüştedir[1]. St. ULLMANN ise daha değişik bir anlayışa sahip bulunmakta, bu bilim dalının *sözcüksel biçimbilim* (*lexical morphology*) ve *sözcüksel anlambilim* (*lexical semantics*) adı verilebilecek iki ayrı alanı bulunduğunu ileri sürmektedir[2].

---

* *Lexicologie, lexicology, Lexikologie* karşılığı.

1 Semasiologiya, s. 74 ve ötesi.

2 Sözcüksel biçimbilim, sözcük, sözcük kökü ve sonek, türetme yolları, sözcük bileştirmeleri gibi konuları kapsamakta, sözcüksel anlambilim ise sözcüklerin anlam yönleri ve türetmenin anlambilimsel yönleriyle uğraşmaktadır.

Anlambilim, öteden beri sözcüklerden hareket ederek anlama yönelen, adbilim ise kavramlardan yola çıkarak bu kavramların değişik dillerdeki adlandırılış biçimini inceleyen birer alan olduklarından, temelde, her ikisi de sözvarlığını işleyen dilbilim dallarıdır. Bu bakımdan, sözcükbilimle yakınlıkları gös önünde tutularak, kimi dilbilimcilerin yaptığı gibi, geniş bir çerçeve içinde, bir arada düşünülmeleri akla yakın gelir. Ancak çağdaş dilbilimin dili bir dizge, bir düzen olarak benimseyen görüşü, özellikle üretimsel anlambilimin, dildeki biçimlerin temelde, ses, sözdizimi ve yapıya değgin birtakım değerler taşıdıklarını benimsemesi göz önüne alınacak olursa, sözcükleri bağımsız birer birim olarak düşünme olanağı kalmayacağı için sözcükbilimi ayrı bir alan kabul etmek, onu ses ve biçim ilişkilerinden soyutlayarak tek başına ele almak doğru görülmeyebilir. Öte yandan sözcükleri, biçimbirimleri ve sözvarlığının öteöteki öğelerini dilin birer yapı taşı olarak teker teker incelemek, aynı zamanda toplum, toplumun kültürü ve yaşamı, tarihi konusunda önemli ipuçları sağlayan, değerli gerçekleri saklayan bir araştırma konusudur. Bu durumda en doğrusu, sözcükbilimi öteki alanlarla ilişkili bir biçimde, derinlemesine işlemek olmalıdır.

Aşağıda, eski ve yeni çalışmaları özetlerken değineceğimiz gibi, yüzyılımıza gelinceye, dilbilimde bütünlük, dizge anlayışı egemen oluncaya değin sözcükbilim daha çok filoloji çalışmaları çerçevesi içinde ele alınmış, çeşitli dillerde tek tek sözcükler üzerinde durulmuştur. Burada kısaca belirtelim ki, XX. yüzyılda SAUSSURE'den başlayarak dilbilimde dizge anlayışının yerleşmesinden sonra, öteki alanlarda olduğu gibi sözcükbilimde de yapısalcılık, etkisini göstermiştir J. TRIER'le Almanyada doğan *kavram alanı kuramı*'ndan yararlanan *toplumsal sözcükbilim* yöntemi özellikle Fransada gelişmiştir.

Son 20-25 yılın getirdiği, birdenbire bütün dünyada yaygınlaşan üretimsel dilbilim, sözcük ve sözcükbilim konusunda yine aşağıda ele alacağımız yeni birtakım görüş ve uygulamalar getirmiştir. Filoloji çalışmaları çerçevesinde geleneksel sözcük incelemeleri de özellikle kökenbilgisi sözlüklerinin hazırlanması amacıyla sürdürülmektedir. Biz bütün bunlara, aşağıda değineceğiz.

1. SÖZVARLIĞI*

Sözcükbilim, dilin *sözvarlığı*'nı inceleyen bir dilbilim dalı olduğuna göre, önce sözvarlığı konusu üzerinde durmak, bu varlığı oluşturan öğeleri belirlemek gerekir, sanıyoruz.

a) SÖZCÜKLER

Sözvarlığı denince akla ilk gelen, elbette *sözcük* (*kelime*; *mot*, *word*, *Wort*) olacaktır; bir dilin örgüsünü oluşturan sözcükler.. Ancak hemen belirtelim ki, dilbilimciler sözcük yerine genellikle daha değişik terimler kullanmakta, onu yerine göre *gösterge*[3] (*belirti*, *simge*) ya da *söz öğesi* (*lexème*, *lexeme*, *Lexem*)[4] gibi değişik adlarla anmaktadırlar.

Her ne kadar, dilin öteki öğeleriyle çeşitli ve sıkı ilişkiler içinde bulunursa da sözcük, özellikle somut kavramları yansıttığında zihinde tek başına belli bir tasarım uyandırabilecek niteliktedir. Örneğin Türkçedeki *at*, *elma*, *güneş*, *çekiç* gibi sözcükler bir Türke söylendiğinde, onun zihninde tek tek, belirli tasarımlar uyanır. Özellikle "anlam" kavramı açıklanırken sözcüğün ancak, bir arada bulunduğu öteki öğelerle birlikte, belli bir kavramı aktardığını, çeşitli ekler ve tümcenin öteki öğeleriyle ilişkilerini göz önünde bulundursak da sözcüğün tek başına belli bir kavramın yansıtıcısı olduğu gerçeği yadsınamaz, sanıyoruz. Yoksa SAUSSURE kuramında yer alan gösterge kavramının da yadsınması gerekirdi[5].

---

* Bizde *söz dağarcığı*, *söz hazinesi*, *kelime hazinesi* gibi adlarla anılan kavram, batı dillerinde *vocabulaire*, *vocabulary*, *Wortschatz ve Wortbestand* gibi karşılıklarıyla kullanılır.

3 Saussure kuramında yer alan *signe linguistique* karşılığı; Anlambilim bölümüne bkz.

4 Yun. λέξις (*lexis*)'ten kaynaklanır. İlk kez Amerikan dilbilimcisi B.L. Whorf'un ortaya attığı bu terim, çeşitli akımların çerçevesi içinde kullanılmıştır. Üretimsel dilbilimde bunun yerine, çoğunlukla *sözcüksel birim* (*lexical item*) geçer. Bugün bu terimle daha çok, *yazar*, *yazıt*, *yazgı*, *yazıcı*, *yazıyorum* gibi türevlerin dayandığı *yazmak* temel birimi anlatılmak istenir.

5 Gösterge, göstergenin anlam yönü ve dil içinde görev alışı konusu, Anlambilim bölümünde, ayrıca incelenecektir. Sözcüğün bildirişmedeki işlevi konusunda bkz. Kühn, s. 3-23.

Soyut kavramlardan saydığımız *korku*, *sakınca*, *pişmanlık*, *acıma* gibi, somutlara oranla dile daha çok bağlı ve dille var olan öğeler de her dilde belli bir duygu ya da düşünceyi yansıtabilen birimlerdir.

Burada hemen hatırlatmak gereklidir ki, bugün geleneksel dil çalışmalarında egemen olan tutumu benimseyemeyiz; dili tek tek sözcüklerden oluşan bir bildirişme aracı olarak göremeyiz. Bunun tam tersine, dil dediğimiz dizgenin birbiriyle çok sıkı ilişkili, birbiriyle değerlenen birimlerden oluştuğunu düşünmek zorundayız.

Dildeki birimlerin ne ölçüde çok yönlü, birbiriyle nasıl iç içe bağıntılı olduğu, ne denli değişik görevleri yüklenebildiği konusuna ışık tutabilmek için birkaç örnek üzerinde duralım:

gel- eylemi Türkçede belli bir kavramı yansıtır; bir bağımsız biçimbirim olarak sözlüklerde yer alır. {-İı} biçimbirimi ise bu eylemin çekiminde belli bir görevde kullanılabilen bir geniş zaman çekim ekidir; başka bağımlı biçimbirimlerle *kalır*, *okur*, *geçinir*, *tepinir*... gibi öğeler kurar. Ancak *gelir* sözcüğü geniş zaman 3. tekil kişiyi anlatan bir çekim biçimi olduğu kadar, 'kazanç' anlamına gelen bir başka sözcüktür de. Buna karşılık, olumsuz biçimi olan *gelmez*'in, bir çekim biçimi olmak dışında, başka bir işlevi yoktur; yeni bir sözcük oluşturmaz.

Her iki sözcük bir arada kullanılırsa (*gelír gelmez*), başka bir anlamın anlatımına yaradığı görülür (gelişinden hemen sonra, gelişini izleyen anda). Aynı söz, vurgu ve ezgi ayrımıyla söylenecek olursa *(gelír gelmez* yerine *geli :r gélmez* bir kimsenin geleceği ya da gelmeyeceği, gelip gelmeyeceğinin belli olmadığı anlatılır. Bu bağlam içinde *gelir* sözcüğünün 'kazanç' anlamıyla hiç mi hiç ilişkisi yoktur.

İşte dilin birimleri böylesine karmaşık yapılardır; dizge içindeki görevlerini, çeşitli zihin işlemlerinin gerçekleşmesiyle yerine getirirler.

Bugünkü dilbilimde *biçimbirim (morphème, morpheme, Morphem)* adıyla anılan anlamlı en küçük birimler, daha önce de değindiğimiz gibi (II. cilt, s. 111-114), genellikle *sözlüksel* ve *dilbilgisel* ya da *bağımsız* ve *bağımlı* olmak üzere ikiye ayrılmakta, yukarıda belirttiğimiz somut ve soyut kavramlar, bağımsız ve sözlüksel olanların örneği sayılmaktadır. Türkçedeki {-lİk}, {-Cİ}, {-mE}, {-EnEk} gibi, türetmede görev alan biçimbirimler, yine birer anlam öğesi ve belli bir görevi yerine getiren birimler olarak sözcükbilimin inceleme alanı içine girebilir. Durumu böylece belirledikten sonra, sözcüklerin nitelikleri üzerinde durabiliriz.

Her dilin sözvarlığını oluşturan sözcükleri,

a) *Yerli sözcükler*,

b) *Yabancı sözcükler* ya da *alınma sözcükler*[6]

olmak üzere, kabaca ikiye ayırabiliriz. Bu iki küme içinde başka küme ya da öbekler de vardır ki, bunlar üzerinde, ayrı ayrı durmak gerekir. Önce (a) kümesine değinelim:

a) Yerli sözcükler, dilin kendisinin olan, kökeni dilde bulunan, başka bir dilden alınmayan sözcüklerdir.

TEMEL SÖZVARLIĞI

Yerli sözcüklerin bir bölümü, *çekirdek sözcükler*, *kalıt sözcükler*[7] ya da *temel sözvarlığı*[8] olarak adlandırılır. Her dilde kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşayan bu öğeler, insan yaşamında birinci derecede önemli olan, insana ve çevresine ilişkin önemli kavramları yansıtan sözcüklerdir: Başta *baş*, *göz*, *kulak*, *el*, *ayak* gibi organların adları olmak üzere, ana besin maddesi sayabileceğimiz *su*, *buğday*, *et*, *balık* gibi nesnelerle insanın yakın ilişki içinde bulunduğu *at*, *inek*, *koyun* gibi hayvanlar, tarım hayvanları, tarım araçları, insanların en çok kullandıkları, somut eylem gösteren *almak*, *vermek*, *yemek*, *içmek*, *gitmek*, *gelmek* gibi sözcüklerle *bir*, *iki*, *beş*, *on*, *yüz*, *bin* gibi sayı adları örnek olarak gösterilebilir. Temel sözvarlığı *(vocabulaire essentiel, basic vocabulary, Grundwortschatz)* adı da verilen bu sözlerin dilde en az değişen öğeler olduğu, 1000 yılda bu varlığın ancak aşağı yukarı % 19'unun değiştiği, % 81'inin yaşamını sürdürdüğü ileri sürülmüştür ki, dil tarihlendirmesi alanını incelerken bu konuya yeniden değineceğiz.

Temel sözvarlığı sorunu günümüz dilbiliminde özel bir yer ve önem kazanmıştır. Anadili ve yabancı dil öğretiminde, öğretilecek dilin en sık geçen, en gerekli sözcüklerinin saptanması, bu öğretimden alınacak sonucun başarılı olup olmamasında rol oynamakta, öğrenen kişiye en gerekli sözcüklerin belirlenmesi konusunda, özellikle sıklık sayımlarına dayanan çalışmalar yapılmaktadır. Örneğin değişik yaş kümeleri için yapılacak anadili ve yabancı dil öğretiminde, okuma kitapları ve sözlüklerde hangi öğelere öncelikle ve hangi sıraya göre yer verileceği, bu çalışmalarla saptanıyor.

6 *Ödünç sözcükler*, *ödünçlemeler*, *alıntı sözcükler* gibi adlarla da anılır.

7 *Miras kelimeler* (*Alm. Erbwörter*) karşılığı.

8 Biz bu terimi yeğliyoruz.

Doğrudan doğruya temel sözvarlığı konusunu ele alan Peter KÜHN'ün yeni yayımlanan yapıtı (Der Grundwortschatz), daha önceki çalışmalarda alınan sonuçları değerlendirdikten sonra bu konularda ilkeler koyan bir inceleme niteliği taşır. Kühn, her dilde bir çekirdek sözvarlığının bulunduğunun tartışmasız olarak benimsendiğine değinmekte (s. 23), bunun belirlenmesi ve saptanması kousundaki görüşlerin birbirinden çok ayrıldığını, bir dilin sözvarlığının sürekli bir değişme içinde bulunmasına karşılık bu varlığın toplum gelişmesindeki çok çeşitli etkilere karşın, bir ölçüde yavaş değişen bir bölümünün var olduğunu belirtmektedir (a.y.). SCHMIDT'e dayanarak bu gerçeği saptayan yazar, bu hareketsiz sözvarlığının işlevinin "anlaşma aracı olmak" olarak nitelenebileceğini, yine SCHMIDT'ten aktararak şöylemekte, bu varlığın küçük bir zaman parçası içinde değil, çok uzun bir süıede anlaşma aracı görevini gördüğüne dikkati çekmektedir.

Dildeki herhangi bir sözcüğün temel sözvarlığının bir üyesi olup olmadığı konusunda karar verebilmek için elde birtakım ölçütler vardır. Bu ölçütlerden biri, yukarıda değindiğimiz gibi sözcüğün, insanoğlunun yaşamında birinci derecede önemli kavramları yansıtmakta olmasıdır (göz, et, vermek, beş, içmek... gibi örnekler). İkinci bir ölçüt olarak kimi dilbilimciler bir sözcüğün yeni öğeleri, bileşik sözcükleri türetme değeri, yeni sözcükleri türetme gücü üzerinde de durmaktadırlar[9]. Türkçedeki *dış* ve *alt* sözcüklerini bu açıdan ele alacak olursak bunların *dışsatım, dışişleri, dış ülke, dış merkez*; *altgeçit, altyapı, altçene, altyazı, altsınıf* gibi bağdaştırmalarla bu özelliği gösterdiğini görürüz.

Kühn, bir sözcüğün temel sözvarlığından sayılması için gereken ölçütlerden biri olarak da onun "anlatımbilim açısından yansızlığı"nı söz konusu etmektedir. Bununla anlatılmak istenen, öğenin genel anlaşılırlığı, genel kullanılırlığıdır; bir sözcüğü söyleyen ya da yazanın nite liğini ortaya koyan bölgesel, yaşa ilişkin, toplumsal ya da meslekle ilgili belirtilere karşı yansız oluşudur (s. 27). Örneğin çeşitli eşanlamlıları, bölgesel ya da kaba karşılıkları bulunduğu halde Almancadaki *Mund* 'ağız've *trinken* 'içmek' sözcükleri, genel kullanılırlıkları, anlaşılırlıkları nedeniyle temel sözvarlığının öğelerinden sayılmalıdır.

Ölçütler arasında, bir sözcüğün çeşitli anlam aktarmalarıyla kullanım alanını genişletme gücü de söz konusu edilmekte (a. y., s. 27),

9 Örn. Schmidt, Thorndike, Hasan, Oehler; bkz. Kühn, s. 27. Burada unutmamak gerekir ki, başka dillerde önekler ve içeklerin de katılmasıyla kurulan öğeler karşılığı olmak üzere Türkçede birtakım tamlamalar ve bileşik sözcüğe dönüşmüş bağdaştırmalar söz konusu edilmelidir.

anlamlarının sayısı ne denli çoksa, sözcüğün konuşmadaki sıklığının o ölçüde fazla olduğuna değinilmektedir. Ayrıca bir sözcüğün temel sözvarlığından sayılması için onun çeşitli deyimler arasında, bu deyimlere temel olarak kullanılması gösteriliyor (a. y.). Türkçedeki *göz*, *el*, *yüz*, *iç*, *ekmek*... gibi öğeler, kanımızca her iki ölçüt için de yeterli örnekler sayılabilir.

b) DİLDE KULLANILAN SÖZCÜK SAYISI

Bir dildeki sözcük sayısı ne denli büyük olursa olsun, biz bu sözcüklerin ne kadarını bilirsek bilelim, günlük konuşmalarda kullandığımız sözcüklerin sayısının, sanıldığından çok küçük olduğu, en çok birkaç bin sözcük içinde döndüğü görülmektedir. Kullanılan öğelerin sayısında, elbette, kişinin öğrenim düzeyi, okumaya olan eğilimi ve kişisel yetenekleri etkili olur. Yalnız, şurası da bir gerçektir ki, yapılan incelemelere göre kimi ünlü yazarların bile söz dağarcıkları 5000 sözcük dolayındadır. VERLEE adlı bilgin, basit kimselerin 2000'den biraz çok, eğitim görmüşlerin ise en çok 4-5000 dolayında sözcük kullanıdığını ileri sürer[10]. Ancak hemen ekleyelim ki, sözcük sayısı, yazarların niteliklerine ve işledikleri konulara göre değişir. Çeşitli konu ve kavramlara değinen, sözvarlığı geniş olan kimi yazarlarda bu sayının çok yükselmesi doğaldır. Elimizde, sayımlara dayanan sonuçlar olmamakla birlikte, ünlü Türk yazarı Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın sözvarlığındaki zenginliğin ilgi çekici olduğunu belirtmeliyiz. Romancının, özellikle ruhbilim ve felsefe konularına uzandığı kimi yapıtlarında, kişi ve topluma ilişkin betimlemeler yaptığı kimi yerlerde sözvarlığı olağanüstü genişlemekte, çeşitlenmektedir. Aynı durum kimi fıkra yazarlarında, öykücülerde de göze çarpar.

Genel olarak konuşma sırasında sözcüklerin seçilişinde gerek konuşmacının içinde bulunduğu durum ve koşullar, gerekse onun çeşitli bakımlardan taşıdığı nitelikler (meslek, yaş gibi) ve hitap ettiği kimsenin nitelikleri etkili olur. Böylece sözvarlığı içinden belli öğeler değil, duruma ve bu niteliklere uygun olanlar seçilir. Örneğin geniş kültürlü bir kimse, kültürsüz bir vatandaşıyla konuşurken kimi kavramları, karşısındakinin anlayabileceği biçimde basitleştirerek kullanmaya, hatta bunlardan kimini kullanmamaya yönelir. Bir bilim adamının konuşması, bir meslek kuruluşunda gerçekleşiyorsa, çocuğuna bir şey öğrettiği zamandakinden çok farklıdır.

10 Kühn, 15. dipnotu.

Kimi bilginler, Konuşma ve yazma sırasında en çok 4-5000 sözcüğün kullanılmakta oluşunun, bir dilin somut sözvarlığının hangi öğelerden oluştuğunun kesinlikle saptanmasını engellediği görüşündedirler[11]. Buna karşın temel sözvarlığının 2000 sözlük dolayında olduğu genellikle benimseniyor.

Her dilde kullanılan sözcük sayısının kısıtlı oluşu, yapma dil ya da dünya dili adını verdiğimiz dillerin (bkz. I. cilt, s. 90-93) yapılışında etken olmuştur. Bugüne değin 500 kadar denemeye karşın, yeryüzünde benimsenmesi amacıyla ortaya konan bu dillerin amacına ulaşmadığını, ancak *Esperanto*'nun bir ölçüde başarılı olduğunu burada anımsatmakla yetiniyoruz.

C) SIKLIK

Yukarıda kısaca değindiğimiz *sıklık (fréquence, frequency, Häufigkeit ve Frequenz)* sorunu, bugün dilbilimde, değişik amaçlı çalışmalarda söz konusu olan bir kavramdır. Sözcükbilimde sıklık, bir dilin sözcüklerinin öteki sözcüklere oranla daha çok ya da daha seyrek kullanılması anlamına gelir.

Her dilde kimi sözcükler öteki öğelerden çok daha sık kullanılır. Okumaya yeni başlayan, ilkokulun ilk sınıflarındaki öğrencilere ya da bir yabancı dili öğrenmeye başlayanlara ilk aşamada öğretilmesi gereken sözcüklerin hangileri olduğu, dilin sözcüklerinin hangi sıraya göre tanıtılması gerektiği saptanırken, değişik gereksinmeleri karşılayan anadili ve yabancı dil sözlükleri hazırlanırken dildeki öğelerin sıklıklarının bilinmesi gerekmektedir.

Özellikle dilbilimci ve eğitimbilimcilerin yararlandıkları sıklık dizelgeleri, belli metinlere dayanılarak, oldukça geniş tutulan bu metinlerde hangi sözcüklerin daha yüksek sayıda geçtiğinin saptanması yoluyla elde edilir. Burada örnek olmak üzere, Türkçe üzerindeki bir çalışmanın sonuçlarına değinmeden önce, yine bu konuyla ilgili kimi sorunlara yer vermek istiyoruz:

Kimi bilginler, sıklık sayımlarıyla elde edilen dizelgelerde ilk sırayı alan 1000 sözcükle normal metinlerin % 80'inden fazlasının anlaşılabildiğini kaydederler.[12]

11 Örn. Kühn, s. 30.

12 Örneğin Oehler, s. 3; bkz. Kühn, s. 30. Lewandowski (I, 257), 2. bin sözcükle sözvarlığının kalan % 8–10'luk bölümünün, daha sonraki her binle % 2'lik bölümünün, böylelikle ilk 4000 sözcükle günlük konuşma dili sözvarlığının % 95'inin oluştuğunu belirtir.

Yapılan incelemeler, dilde en çok baş vurulan öğelerin "yapı sözcükleri" adı verilen öğeler olduğunu ortaya koymaktadır ki, bunlar belirtme öğeleri (article'ler), adıl, ilgeç, bağlaç, yardımcı eylem gibi öğelerdir. KÜHN, XIX. yüzyıl sonunda ve 1967 yılında üç ayrı bilginin yaptıkları üç ayrı çalışmaya dayanarak Almancada sıklık sırasına göre göre en çok kullanılan öğelerin şunlar olduğunu göstermektedir:

1) die	2) der	3) und	4) zu	5) in
6) ein	7) an	8) den	9) auf	10) das
11) von	12) nicht	13) mit	14) den	15) des.

Hiç kuşku yoktur ki, bu alınan sonuçlar dillerin yapılarına ve çeşitli niteliklerine, bu dilleri konuşan ulusların yaşam özelliklerine göre dilden dile değişecektir. Ancak kimi kavramlarda, özellikle, yukarıda değindiğimiz, insan yaşamı için en önemli ve kullanımı yaygın nesnelere ilişkin kavramlarda, diller arasında yakınlık ve koşutlukların belirmesi beklenmelidir. Belirtme öğesinin bulunmadığı Türkçeye ait bir sayımda, Almancada olduğu gibi, bu öğelerin ön planda yer almaları elbette söz konusu olamaz. Ama günlük yaşamda önemli yeri olan kavramların başka dillerde olduğu gibi, Türkçede de ilk sıraları tuttuğu göze çarpmaktadır. J.E. PIERCE'in, Türkçe üzerinde bu açıdan yapılan bir inceleme sonuçlarını verdiği yazısı[13] gözden geçirilecek olursa bize hak verilecektir:

	Konuşulan Türkçe		Yazılan Türkçe	
1	demek	8742	bir	5589
2	bir	4673	bu	2170
3	bu	3278	olmak	2053
4	o	3203	etmek	1944
5	ben	2764	ve	1736
6	ne	2674	demek	946
7	olmak	2625	o	856
8	gelmek	2372	ne	685

13 Joe E. Pierce, A Statistical Study of Grammar and Lexicon in Turkish and Sahaptin (Klikitat): International Journal of American Linguistics 29/2 (1963), 96–103 adlı çalışmasında, daha önce yayımlanan iki incelemesinde geçen sayımları aktarmaktadır. Bu iki inceleme şu adları taşıyor: A Frequency Count of Turkisch Affixes: Anthropological Linguistics 3/9 (1961), 31–42; Frequencies of Occurrence of Affixes in Written Turkish: Anthropological Linguistics 4/6 (1962), 30/41.

9	gitmek	2372	baş	651
10	sen	1882	yapmak	650
11	var	1801	için	641
12	şey	1343	ben	607
13	almak	1281	görmek	569
14	yapmak	1264	gelmek	559
15	vermek	1216	iki	558
16	ora-	1175	vermek	546
17	yok	1175	gibi	495
18	etmek	1098	bulmak	486
19	bakmak	1080	hareket	478
20	kız	1072	almak	458

Bu dizelge içinde, konuşulan dille yazılan dil arasında ayrımlar bulunması doğaldır; bunlar dilin çeşitli kesimleri arasındaki başkalıklara ışık tutar. Örneğin *ve* bağlacının konuşma dilinde ilk 20 sıra içinde yer almazken yazılan dilde 5. sırada bulunuşu, konuşma dili-yazı dili ayrımından ileri geliyor. Ancak her iki kesimde de kimi kavramların ilk 20 sıra içinde, ufak sıra değişimleriyle yer alması ilginçtir. Örneğin *demek*, *olmak*, *o*, *bu* gibi sözcükler her iki dizelgede de ilk sıra içinde görülmektedir.

Fransada yapılan çalışmalarda gerek temel sözvarlığının belirlenmesi, gerekse Fransızcanın sıklık dizelgelerinin hazırlanması konusunda önemli sonuçlara varılmış, 3000 sözcüklük bir *temel Fransızca (le français fondamental)* hazırlanmıştır.[14]

ç) SÖZCÜK ÖLÜMÜ*

Her dilin sözvarlığını oluşturan sözcüklerden büyük bir bölümünün zamanla, dil içi ve dil dışı çeşitli etkenlerle yitirildiği, unutulduğu görülür. Ne var ki, bu unutulan, ölen sözcükler lehçe ve ağızlarda, daha, uzun bir süre yaşamlarını sürdürür. Bu nedenle yazı dili, ortak dille lehçe ve ağızlar arasında, söz dağarcığı açısından her zaman ayrımlar bulunur.

14 Bu konudaki çalışmalar için bkz. Erdim Öztokat, Yabancı dilde sözcük öğretimi: Dilbilim II (1979), 189–194; Sözcüksel sıklık ve bildirinin algılanışı: Dilbilim III (1978), 129–133.

* Fr. *mort des mots*, Alm. *Sterben der Wörter*, *Absterben der Wörter*. Fr. da ayrıca *désuétude*, *sortie de l'usage*, *mots disparus*; Alm. da *Wortuntergang*, *Wortversteinerung* karşılıklarına rastlanır.

Dilde sözcük ölümü adını verdiğimiz bu olayın bizce en başta gelen nedeni, dolayısıyla sözcük ölümünün en sık rastlanan türü, sözcüğün gösterdiği nesnenin, toplumun ve bireyin yaşamında artık yeri kalmaması, tanınmaz olmasıdır. Her toplumda kimi araç ve gereçlerin, giysilerin, sanların, yönetime ilişkin kavramların, geleneklerin unutulması, bunlara bağlı olarak sözcüklerin yitirilmesine yol açmıştır.

XIX. yüzyılın tanınmış dilcilerinden A. DARMESTETER (La vie des mots étudiée dans leurs significations, 18. bas., Paris, 1932, s. 75) gösterdikleri şeyler tarihsel nedenlerle ortadan kalkan sözcüklerin yitirildiklerini söylemekte, ortaçağa ait silah, araç, sikke gibi şeylerle çeşitli toplumsal kurumlara ilişkin sözcüklerin ortaçağla birlikte kaybolduğunu belirtmekteydi. Başka yazarların da değindikleri[15] bu durumun örneklerine Türklerin yaşamından, Osmanlı çağının değişik kavram ve kurumlarından pek çok örnek gösterilebilir ki, bunlara aşağıda değineceğiz.

Bilindiği gibi, insanoğlu, uygarlığın ilk dönemlerinden bu yana, sürekli olarak yeni buluşlarla yeni araç ve gereçler ortaya koymuş, yeni kavramların doğmasına yol açmış, uygarlığın ilerlemesiyle de bu kavramlarda değişmeler belirmiştir. Binek hayvanlarının yanı sıra ulaşım için arabayı kullanmaya başlayan insanoğlu zamanla otomobil, tren, uçak ya da çeşitli gemilerden yararlanmaya başlamış, bunların tipleri ve türleri yeni yeni adlar, yeni yeni kavramlar oluşturmuştur. Yazı yazan insan bir süre bu iş için tüy kullanmış (Fr. daki *plume*, Alm, daki *Feder* sözcüklerinin anlamları bu açıdan ilginçtir), daha sonraları yazı kalemi, kurşun kalem, dolmakalem, tükenmez kalem gibi kalem çeşitleri, yeni kavramlar belirmiştir. Yiyecek içecekten giyim kuşama, sanat kavramlarından bilim kavramlarına, felsefeden eğitime, politikaya kadar her alanda ve ülkede durum böyle olmuştur. Yaşam koşulları değişen toplumların, örneğin bir başka ülkeye göçen ya da göçebelikten yerleşik yaşama, tarımcılıktan endüstriye, kır yaşamından denizciliğe geçen toplumların dilinde bu yeni yaşamla ilgili kavramlar yerleşmekte, eskileri unutulmaktadır. Toplum yaşamındaki siyasal değişmeler de bu arada sayılmalıdır. Osmanlı sarayı, ordu ve yönetim düzeniyle ilgili *enderun*, *çorbacı*, *sekbanbaşı*, *iç oğlanı*, *kazasker*, *bostancı*, *subaşı*, *kolağası*, *mirliva*, *mutasarrıf*... gibi kavramlar, eski giyim kuşamları yansıtan *setre pantol*, *yaşmak*, *ferace*,

15 Brunot ve Bruneau (Précis de grammaire historique française, yeni bas.: Paris, 1937, § 343), Wartburg (Evolution et structure de la langue française, Berne, 1946, s. 145) ve Gamillscheg (Französische Bedeutungslehre, Tübingen, 1951, 50) de aynı konuya değinmişlerdir.

redingot... gibi sözcükler hep böyle eskiyen, dolayısıyla unutulan kavramlardır.

Bir dilin temel sözvarlığını oluşturan öğeler sözcük ölümüne en az uğrayanlar olmakla birlikte, Türkçe gibi, yabancı dillerin güçlü etkisinde kalmış dillerde, çekirdek sözcüklerde de –yabancıların yeğlenmesi nedeniyle - unutulma ve sözcük ölümlerine ratlanmaktadır. Hatta kimi yazar ve aydınlarca yabancı karşılıkların yeğlenmesi sonucunda, Osmanlıcada bu oran birçok dilden daha yüksektir, sanıyoruz. Örneğin 'ateş' anlamında dilde *od /ot* varken Farsçadan gelen *ateş* (آتش) bunun yerini almış, eski sözcük bugün ancak kimi deyimlerde *(od yok ocak yok* gibi) yaşar duruma gelmiştir. 'Günah' anlamında en eski belgelerimizde geçen *yazuk*, değişik türevleriyle unutularak yerini Far. kökenli *günah*'a (گناه) bırakmış, *dil* yerine Ar. *lisan* (لسان) çok uzun süre kullanılmıştır. Aynı eğilimle *yanut* yerine Ar. *cevāb* (جواب), *sü* ve *çerig* (krş. *yeniçeri)*yerine Ar *asker* (عسكر) dile yerleşmiştir. Bu konuda daha pek çok örnek gösterilebilir.[16]

Kimi yazarlar, sözcüklerdeki kısalmanın, onların yitirilmesine neden olan etkenlerden biri olduğuna değinirler. Örneğin BRUNOT ve BRUNEAU (§ 343) bu görüşü belirttikten sonra, tek bir ünlüye inecek kadar küçülen bir sözcüğün yitirilmeye aday olduğunu ileri sürmüşlerdir. Örnek olarak, Eski Fr. daki *e* 'arı' (Lat. *apem*'den), aynı anlamdaki *abeille*'in kullanıldığı yazı dilinde kaybolmuştur. J. VENDRYES de (s 250) çok kısa sözcüklerin anlatım eksikliğine değinmekte, Lat. *os* 'ağız' ın artık Roman dillerinde yaşamadığını, *ive* sözcüğünün de aynı duruma geldiğini belirtmektedir.

Bizce durum, Türkçede de aynı olmuştur; Eski Türkçede kullanılan *u-* eylemi 'yapabilmek' (yeterlilik gösterir), ayrıca'uyku' anlamına gelen *u* (ya da *uw*) sözcükleri buna örnek gösterilebilir. *Akıl*'ın yerlerini aldığı *us* ve *ög* sözcüklerinin unutulmasında da aynı etkenin payı olmalıdır.

d) DİLLER ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN BİR DİLİN SÖZVARLIĞINA ETKİSİ

Her dilde -şu ya da bu ölçüde- başka dillerden alınma sözcüklerin bulunduğu, başka toplumların kavramlarının var olduğu görülür. Çünkü başka dillerle hiç ilişkisi olmamak demek, bir toplumun başka toplumlar-

16 Daha başka örnekler için bkz. D. Aksan, Kelimelerin ölümü olayı.

la hiç ilişkisi bulunmaması demektir; böyle bir durumun da hele günümüzde olanaksız olduğunu söyleyebiliriz. Ancak hemen belirtmeliyiz ki bu, dili yabancı etkilere bütünüyle açık tutmak gerektiği biçiminde anlaşılmamalıdır. Eğer yabancı dillerin etkisi aşırı ölçüde olursa, bunun sonucunda dil kendi benliliğini yavaş yavaş yitirmekte, yabancılaşma, temel sözvarlığına kadar inerek dilin pek çok kavramının kendi öğeleriyle anlatılmasına, yeni kavramların anlatım bulmasına, eğitim ve öğretimin anadiliyle gerçekleştirilmesine engel olmaktadır. Dünya üzerinde bunun çeşitli örnekleri vardır. Kitabımızın I. cildinde (s. 139) değindiğimiz Tācik dili bu arada gösterilebilr. (Tācikistan'da İranlıların konuştukları Tācik dili Türkçeden (Özbek lehçesi) yalnız büyük ölçüde sözcük almakla kalmamış, Türkçe öğelerle tamlamalar, deyimler oluşturmuş, sözcük türlerine ve sözdizimine ilişkin birçok kalıpları da aktarmıştır.[17]

Sözvarlığında Arapça öğelerin büyük yer tuttuğu Farsça da aynı duruma örnek olarak gösterilebilir. Osmanlıca evresinde yabancı etkinin Türkçede ne büyük değişmelere yol açtığı üzerinde ise, burada yeniden durmayı gereksiz görüyoruz.

Ünlü Fransız dil düşünürü Albert DAUZAT, La philosophie du langage adlı yapıtında (s. 102-118), alınma sözcüklere önemli bir yer verir. Dauzat'ya göre, alınma sözcükler çözümlenebilirse bir dilin tarihi aydınlatılabilir (s. 106). Bilgin, yabancı öğelere dayanarak uluslar arasındaki ilişkilere ışık tutmakta, Haçlı Seferleri'nin birçok Arapça sözcüğün Avrupa dillerine girmesine neden olduğunu, 100 Yıl Savaşları'yla Fransızcaya İngilizce sözcüklerin, 30 Yıl Savaşları'yla İtalyan ve İspanyol terimlerinin girdiğini belirtmektedir.

Diller arasındaki ilişkiler sonucunda bir dilden ötekine geçen öğelerin başında, sözcüklerin geldiği görülür[18]. Bu durumun ortaya çıkışında, toplumlar arasındaki ilişkilerde, belli mallara, araç ve gereçlere, kişiye ve topluma ilişkin kavramlar olarak sözcüklerin, dilin ses, biçim, sözdizimi öğelerinden daha çok yer almaları etkili olmuştur, sanıyoruz. Birer besin maddesi olan ve doğu ülkelerinde bulunduktan sonra hemen her ülkeye girerek genelleşen çay, şeker, kahve gibi nesnelerin adları bu yüzden pek çok dile, ufak değişikliklerle geçmiştir (bkz. dolaşıcı sözcükler).

17 Bu konuda geniş bilgi ve örnekler için bkz. G. Doerfer, Türkische Lehnwörter im Tadschikischen, Wiesbaden, 1967.

18 Sözdizimi açısından etkilenmelerse en küçük ölçüdeki etkilenmeler olarak göze çarpmaktadır.

Diller arasındaki etkileşimler yalnız toplumsal, siyasal ve tecimsel ilişkilerle gerçekleşmez. İki dilin değişik nedenlerle ve değişik koşullar altında karşılaşmaları, başka bir deyişle, bir arada yaşar ya da kullanılır oluşları, bunlar arasında geçişme ve etkileşmelere, bu dillerden birinde görülen ses, biçim ve dizimle ilgili eğilimlerin, kimi kuralların ötekine yansımasına, aktarılmasına yol açar.

Dilbilimde bireyin çeşitli nedenlerle ve değişik koşullar altında birden fazla dili edinmesi, kullanması ya da ikinci bir dili anadiline yakın düzeyde öğrenmesi durumuna *ikidillilik* (Lat. *bilinguismus*; *bilinguisme, bilingualism, Bilinguismus* ve *Zweisprachigkeit)* adı verilir.[19]

Bireyin aile çevresi içinde ikidilli olarak yetişmesi, özellikle başka başka uluslardan, anadilleri farklı anababaların çocuklarında görülmekte, bunun dışında, yabancı ülkelerde çok uzun süre -o ülke halkıyla sıkı ilişkiler içinde-yaşayanlarda, iyi bir yabancı dil öğrenimi görerek bunu uygulama olanağı bulanlarda, herhangi bir yerdeki azınlıkların dilinde, resmi dili ayrı olan ülkelerde, kısacası, birden fazla dilin öğrenilip kullanılması durumunda ortaya çıkmaktadır. Örneğin bir Fransız babayla İngiliz annenin çocuğunda görülebilecek olan ikidillilik, o çocuğun Fransızca ve İngilizceye tam egemen olması sonucunu doğurabileceği gibi bu dillerden birinin ötekinin düzeyinde öğrenilmemiş olması biçiminde de ortaya çıkabilir. Ancak hemen ekleyelim ki, dilbilimci ve ruhbilimciler, ikidillilikte her zaman için dillerden birinin anadili olduğunu, bunun, çocuğun bilinçaltına indiğini ileri sürmektedirler[20]

İkidillik, iki ayrı toplumun ya da değişik toplumların bir arada yaşadığı ülkelerde çok görülür: Değişik uluslardan kimselerin göç ederek yerleştiği Amerikada, Kanada, İsviçre, Yugoslavya, Belçikada ilginç belirtilerine tanık olunur. Flaman'ların ve Valon'ların birlikte yaşadıkları Belçikada Flamanca ya da Valonca aile çevresinde konuşulurken resmi dilin Fransızca oluşu ikidilliliği doğurmakta. Hint-Avrupa dil Ailesinin Germen kolundan İsveççeyle bir Fin-Ugor (Ural) dili olan Fince bugünkü Finlandiyada bir arada yaşayarak aynı türden örnekler oluşturmakta, Kıbrıs'ta Türk ve Rum toplumlarının uzun yüzyıllar birlikte

19 İkidillilik için söylenenler ,ikiden fazla dilin konuşulması durumu için de geçerli olup aşağıda söz konusu edeceğimiz Weinreich'in kitabında da aynı tutum izlenmiştir (bkz. s. 15 dipnotu).

20 Anadilinin değişik yönleri ve nitelikleri için bkz. Kitabımızın I. cildi, s. 81–83. Bu konuda daha geniş bilgi ve özellikle ikidilli çocukların nitelikleri üzerindeki çalışmalar için bkz. D. Aksan, Anadili: Türk Dili XXXI (1975), 423–434, ayrıca Th. Elwert.

yaşamış olması, her iki dili de iyice öğrenmiş olanların, ikidillilerin sayısını artırmış bulunmaktadır.

Dillerin birbirleriyle ilişkisi konusunda önemli ve tanınmış bir araştırma, U. WEINREICH'ın Languages in Contact adlı kitabıdır.[21] Kendisi de ikidilli, hatta çokdilli olan yazar[22]. ikidillilik sonucunda oluşan dil karışmaları konusunda ilginç örnekler verir ki, buna aşağıda değiniyoruz.

İkidilliliğin tanımı ve özellikleri üzerinde önemli bir yazı yayımlayan W. MACKEY, onun bir dil olayı değil, dil kullanımının önemli bir özelliği olduğunu, "langue" alanıyla değil "parole"le ilgili bulunduğunu vurguladıktan sonra (s. 554), ailede, çevrede, etnik gruplarda, kilise ve meslek gruplarındaki belirtilerini incelemektedir (s. 558 ve ötesi).

Dilbilimde ikidilliliğin söz konusu olduğu durumlarda, ikidilli kimselerin konuşmalarında, dillerden birinde, ötekinin etkisiyle değişmeler olmasına *dil karışması (interférence, interference, Interferenz)* adı verilmektedir. Son otuz-kırk yıl içinde toplumsal dilbilim ve dilbilim alanlarındaki çalışmalarda bu soruna önem verilmiş, bununla ilgili birçok araştırmalar yayımlanmıştır[23].

U. WEINREICH, iki dilin değişmeli olarak, aynı kişice kullanılması sonucunda dil karışmasının doğduğuna değinmekte[24] dil karışmasında pek çok dil gerecinin yitirilmesi olayının Yidcede görüldüğünü belirtmektedir (Yidce, Almancanın Yahudilerce konuşulan ve konuşulduğu yerlerdeki (örneğin Rusya, Polonya, Amerika) dillerden de öğeler alan bir lehçesidir). Amerikan Yidcesi'inde *gejn* 'gitmek' (Alm. *gehen)* eylemi, İng. *to go*'nun etkisiyle anlam değiştirmiş, Alm. da *fahren* biçiminde kullanılan (bir araçla gitmek) eyleminin bu dildeki karşılığı *forn* hemen hemen yitirilmiştir. Bu dilde 'gazete' anlamında kullanılan *tsajtung* (Alm. *Zeitung)* ve *blat* (Alm. *Blatt)* sözcükleri İng. *paper*'ın etkisiyle kaybolmuş, bu sonuncu sözcüğün bozulmuş biçimi *(pejper)* yerleşmiştir. Yine Amerikada konuşulan Yidcede *lojer* sözcüğü (İng.

21 The Hague, 1953; Almancası (Alm. kısaltmasıyla verilmiştir): Sprachen in Kontakt, Ergebnisse und Probleme der Zweisprachigkeit, München, 1977.

22 Bir Yahudi ailesinin çocuğu olarak Polonyada doğan Weinreich Amerikaya yerleşerek Columbia Üniversitesinde, Martinet'nin yanında öğrenim görmüş, aynı üniversitede Yidce profesörlüğü yapmış, 40 yaşındayken ölmüştür.

23 Bu konuda, Weinreich'ın kitabı dışında bkz. Unilingualisme et multilingualisme: Le Langage (yayımlayan: A. Martinet), Paris, 1968, s. 646–683); Boretzky, s. 136–140.

24 S. 11.

lawyer'dan) Amerikadaki avukatları anlatmak üzere kullanılır; Eski Yidcedeki *advokat* (Alm. *Advokat)* ise Amerika dışındaki av;ukatları anlatır. Bilgine göre bu son örnek, iki öğenin yan yana kullanılmaları sonucunda, bunların anlamlarının sınırlanması olayının tanığıdır[25].

Dil karışmasını Weinreich "ikidillinin konuşmasında, birden fazla dile bağlanma nedeniyle, dillerden birinde ya da ötekinde meydana gelen sapmalar" biçiminde tanımlamakta (Alm., s. 15), Mackey ise daha kısa ve açık bir tanıma varmaktadır: "Bir dilin özelliklerini, bir başka dili konuşur ya da yazarken kullanmaktır" (s. 569).

Weinreich'a göre, dil karışması her şeyden önce sözcük düzeyinde dikkati çekmekte, bu arada çeviri sözcüklere de (buna bkz.) rastlanmaktadır. Yazar, sözdizimindeki yabancılaşmanın en çok Amerikadaki göçmenlerde görüldüğünü (İngilizcenin etkisiyle kişilerin anadili kullanımlarında bu açıdan başkalaşmaların meydana geldiğini), Roman dillerini konuşan göçmenlerin İngilizcenin etkisiyle kendi dillerindeki cinsiyet belirten göstergeleri kaldırdıklarını da belirtir. Burada ekleyelim ki, gerek sözcük düzeyinde, gerekse dizim ve ses dizgesi düzeyindeki etkilenmeler ikidilliliğin ve aşağıda değineceğimiz, yan, alt ve üst katman etkisi durumlarının görüldüğü her yerde söz konusu olur. Tacik dilindeki sözdizimi başkalaşması, Rumeli ağızlarımızdaki dizimsel ve sesbilimsel değişmeler hep bunun örnekleridir. Bugün çeşitli Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, özellikle Federal Almanyada yaşayan yurttaşlarımızın dilinde de -Almancayı en az konuşabilenlerde bile- *Bahnhof* 'istasyon', *Autobahn* 'otc yolu', *Meister* 'usta', *Arbeit* 'iş, çalışma' gibi sözcükler sık sık geçmekte, bunlar o kişilerin bilinçaltına da yerleşmiş bulunmaktadır. Kaldı ki, ikidillilik ve dil karışması örneklerine de bu yurttaşlarımızın, özellikle onların çocuklarının dilinde rastlanmaktadır.

Weinreich, dil karışmasının çeşitli yönlerini ve türlerini şu başlıklar altında inceliyor: Sessel dil karışması (ses dizgelerindeki karışma, yabancı vurguların belirmesi.. gibi); dilbilgisel ilişkilerde karışma (kimi biçimbirimlerin aktarılması, dilbilgisel ilişkilerde karışma, eşdeğerli biçimbirimlerle kimi görevlerin belirtilmesi). Örneğin Amerikan Yidcesinde *op* (Alm. *ab)* öğesinin İng. *up* ile denkleştirilmesi, İng. *to call up* örneğine göre *op rufn* 'çağırmak' biçiminin kullanılması); sözlüksel karışma (Örneğin Amerika İtalyancasında İng. *that's all right*'ın etkisiyle *azzoraiti* 'iyi, pekala' öğesinin kullanılması)... gibi.

25 Örnekler, Alm., s. 77–78'den alınmıştır.

Weinreich anadilini, anadilindeki karşılıkları yeğlemenin, ona karşı olanlarca "dil tasfiyeciliği" olarak nitelendiğini de belirtmekte, her insanda, doğuştan bir anadili sevgisi olduğunu söylemektedir. Bilgine göre, çeşitli dilbirliklerinin birbirini sınırlandırdığı yerlerde, tıpkı ulusçuluk bilinci gibi, anadili bağlılığı da görülmektedir.

Konuyu bitirmeden önce, genel olarak dillerin birbirleriyle etkileşmelerinde söz konusu olan üç kavrama kısaca değinmek istiyoruz. Dilbilimde öteden beri belirlenmiş olan üç ayrı durum, şu terimlerle adlandırılmıştır:

1) *Yankatman etkisi (adstrat, adstratum, Adstratum)*, komşuluk, bir arada yaşama nedeniyle diller arasındaki etkileşmelere verilen addır. Bu kavram içine, azınlık dillerinin, göçmen dillerinin ortak dili etkilemesi durumu da girer. Yunancayla Latincenin, Çinceyle Japoncanın, Türkçeyle Farsçanın, kültür akrabalığı adı verilen yakınlığa örnek sayılacak kadar birbirleriyle ilişkide bulunmalarında, komşuluk ilişkilerinin de rolü olmuştur. Belçikada, Kanadada, Kıbrıstа, İsviçre ve Amerikanın çeşitli bölgelerinde görülen durum yine aynı nedene dayanır.

2) *Altkatman etkisi (substrat, substratum, Substrat)*, Herhangi bir ülkede konuşulan dilin, orayı fethedenlerin dilini etkilemesidir ki, yerli dil ülkeden silinse bile, sonradan egemen olan toplumun dilinde izler bırakabilir

3) *Üstkatman etkisi (superstrat, superstratum, Superstratum)*, bir ülkeyi egemenliği altına alanların dilinin, o ülkede konuşulan dili etkilemesidir. Bunun en güzel örneğini Osmanlı egemenliği altındaki Balkan dillerinde, Türkçenin, bugün de yaşayan izleri verir (Balkan dillerindeki Türkçe öğelere, bundan sonraki bölümde değiniyoruz).

Burada, değinmek istediğimiz bir sorun da diller arasındaki ilişkilerin yalnızca toplumların birlikte yaşamalarından, günlük yaşamda sözlü iletişim kurmalarından kaynaklanmadığı, etkilenmelerin doğrudan doğruya yazılı gereçlere de dayalı olabileceğidir.[26] Bunun en güzel örneklerini ise, birbirlerine çok uzak ülkelerin aynı dini benimsedikleri, ya da edebiyat, kültür yoluyla bir dilin başka dili etkilediği durumlarda görüyoruz.

e) YABANCI SÖZCÜKLER

Diller arasında ilişkiler konusu üzerinde dururken değindiğimiz gibi, toplumlar arasındaki kültür, tecim ve siyaset ilişkileri, en çok bu

26 Bu konuda bkz. Boretzky, s. 140

toplumların sözvarlıkları üzerinde etkili olmakta, ilişkide bulunulan ulusun dilinden somut ve soyut kavramları yansıtan sözcükler alınmakta, o uluslara da sözcükler verilmektedir. Bir toplumun başka toplumlarla bütün bağlarını koparması, kabuğuna çekilmiş, dış dünyayla ilişkilerini kesmiş olarak yaşaması olanağı bulunmadığına göre her dilde şu ya da bu ölçüde yabancı öğelerin bulunması doğaldır.

Bir dilbirliği yabancı dillerden gelen bir sözcükle karşılaştığı anda çeşitli dilbilimsel sorunlar belirir; değişik kavramlar söz konusu olur. Bu sözcük, çoğunlukla, değişik bir ses dizgesine sahip kimselerce söylenir ve yazılır duruma gelir. Örneğin gırtlak seslerini içeren bir sözcük, ses dizgesinde bu seslerin bulunmadığı bir dile girdiğinde bir ses değişmesine uğrar; o dildeki yakın seslerle söylenir. Arapçadan alınma ***ilim*** (علم), mümin (مؤمن), tayin (تعيين) ***ömür*** (عمر) gibi, bir gırtlak kapanma sesi taşıyan sözcüklerin Türkçede uğradığı başkalaşma, buna örnektir. Arapça (ع, [ʔ]) sesini içeren ilk sözcük Türkçede ع yerine. eşdeğerli iki /i /ünlüsüyle; ikincisi ء yerine / mü:min / biçiminde, ilk ünlüsü uzatılarak; üçüncüsü, bu sesi bir uzatmayla karşılayarak /ta:yin /biçiminde, dördüncüsüyse tıpkı, ***kömür*** ve ***sömürmek*** öğelerinde olduğu gibi, Türkçenin kendine özgü / ö / ve /ü / sesleriyle karşılanarak söylenir duruma gelmiştir. Yine Türkçede olmayan ([ظ]) sesini içeren Arapça sözcükler, Türkçedeki / z / sesiyle söylenir ((ẓa:lim) yerine / za:lim /, kimi Anadolu ağızlarında / zalım /; (ẓjaʔ) yerine / ***ziya:*** /). Buna karşılık Türkçeden Arapçaya geçen ***paşa*** sözcüğü bu dilde / p / sesi olmadığı için / b / ile, / ba: şa: / biçimini almıştır. Farsça ve Fransızcada olduğu halde Türkçede bulunmayan / j / sesi, bu dillerden alınma sözcüklerin Türkçede söylenişleri sırasında -özellikle halk dilinde ve ağızlarında / c / ye döner *(**candarma**, **caket**, **cilet**, **cimnastik*** gibi).

Türkçenin ünlü uyumu ve ünsüz uyumları da yabancı dillerden alınma öğelerin söylenişine etkili olmakta, söylenişi yaygınlaşan biçimler yazı diline de yerleşmektedir. Bu nedenle Far. /haste / (خسته) hasta'ya, Ar. /ka: lib /(قالب) ***kalıp***'a, Ar. / mumkin / (ممكن) ***mümkün***'e dönmüştür. Türkçeye Almancadan giren ***doçent*** bu dilde / ts / sesiyle söylenirken *(**Dozent**)* Türkçede / ç / ile söylenir duruma girmiştir. Bu örnekleri kolaylıkla çoğaltabiliriz.

Yabancı sözcükler hangi dilde olursa olsun, yabancı dil bilen ve kültürlü kesimlerde genel olarak aslına uygun biçimde söylenmeye çalışılır.[27] Ancak dilin ses eğilimleri ağır basar, halk söyleyişi yaygınlaşırsa

27 Aynı konuda bkz. Munsa, s. 50.

sözcük yazı diline değişik biçimiyle yerleşir. Yerli öğelerle değiştirilen, *yerlileştirme*[28] adını verdiğimiz sözlerde de (örn. *temr-i hindî* > *demirhindi*, *hortensia* > *ortanca*, *atlı karoça* > *atlı karınca* gibi[29] halk dilindeki biçimlerin genelleştiğine tanık oluyoruz.

Yabancı sözcükler, girdikleri dilde sesten başka biçim ve anlam değişikliğine de uğrarlar (Bu konuya aşağıda ve Anlambilim bölümünde değineceğiz). İşte, girdiği dilde yerleşerek o dilin ses yasa ve eğilimlerine uyan sözcüklere *yerleşmiş yabancı sözcükler* diyoruz (Alm. da bu tür, *Lehnwort* terimiyle ayrılıyor). *Yerleşmemiş yabancı sözcükler* olarak niteliediğimiz öğeler (Alm. *Fremdwort* karşılığı) ise yabancılığını, özellikle ses yönünden belli eden sözcüklerdir. Türkçenin ünlü uyumu kuralına uymadığı ilk bakışta göze çarpan *gazino*, *stereo*, *lokomotif*, *komünikasyon* gibi öğeler, işte bu türün örneklerindendir.

Yabancı öğelerin, girdikleri dillerde çok ilgi çekici gelişmeleri, bir bakıma serüvenleri vardır. Kimi zaman da bu sözcükler bir yabancı dile girip orada kullanıldıktan sonra tekrar yerli dile -bu kez değişip başkalaşarak- dönerler. Bunun ilginç örnekleri, Fr. kökenli,Türkçede *tenis*, *bütçe* ve *flört* biçiminde yaşayan sözcüklerde görülür. Fr. da 'tutunuz' anlamına gelen *tenez* ile anlatılan oyun İng. de *tennis* biçiminde yerleştikten sonra oradan, bu biçimiyle Fr. ya dönmüş ve kullanılır olmuştur. İngilizceden Fransızcaya geçen *budget* sözcüğünün aslı ise Eski Fr. *bougette* 'küçük çanta, para kesesi' dir. Aynı biçimde, İng.den Fr. ya geçen *flirt* sözcüğünün kökeni de Fr. dır.

Türkçeye Fr. dan geçen *bergamot* bitki adı da aynı açıdan dikkati çekicidir (turunçgillerden *citrus bergamia)*: *Bey armudu*[30] tamlaması İtalyanlarca, İtalyan kent adı Bergamo'ya yaklaştırılarak *bergamotta* biçimine döndürülmüş, bu dilden Fr.ya *bergamote* olarak geçtikten sonra yeniden Türkçeye dönmüştür Aynı sözcük İng. ye *(bergamot)*, Alm. ya *(Bergamotte)* da geçmiş bulunuyor[31].

Çok ilginç bir sözcük alışverişi de Avrupa dillerinin hepsinde 'lâle' anlamında yaşayan sözcükle ilgilidir. (Fr. *tulipe*, İng. *tulip*, İt.

28 Halk etimolojisi, bkz. *yerlileştirme* konusu.

29 Kitabımızın I. cildinde 12. s. ya bkz.

30 B. Bloch-W. v. Wartburg'un Dictionnaire étymologique de la langue française (Paris, 1950) adlı sözlüklerine göre *Mustafa Bey Armudu* biçiminden.

31. Bu sözcük için bkz. K.G. Andresen, Über deutsche Volksetymologie, 7. basım, Leipzig, 1952, s. ayrıca E.V. Gatenby, Material for a Study of Turkish Words in English: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğr. Fak. Dergisi XII (1954), 90; Kluge.

tulipa, Port. *tulipa*, Alm. *Tulpe)*. Yapılan incelemelere göre bu çiçek adının. kökeni, bugün *tülbent* biçiminde Türkçede kullandığımız sözcüktür. Türkçeden batı dillerine geçen bu öğenin aslı Farsça olup bu dilde *dil* 'gönül' ve *bend* 'bağ, ilgi, bağlayan' öğelerinden kurulma *dilbend* biçimiyle yaşamaktadır.[32] 'Gönlü bağlayan, büyüleyen' anlamındaki bileşik sözcük, Hollandalı A.G. Busbeck'in XVI. yüzyıl ortalarında Edirnede gördüğü, Zürich'li C. Gesner'in Almanyada tanıdığı çiçeği (Tülbent lâlesi) bu adla anmalarından sonra bütün Avrupa onu ve dolayısıyla adını öğrenmiş, bu arada Türkiyeden pek çok lâle satın alan Hollanda, bir lâle ülkesi olmuştur[33].

Türkçeye yerleşmiş yabancı öğelerden kimi-başka dillerde de örnekleri görüldüğü gibi- değişik kanallardan, başka başka biçimlerde dile girmiş olup bu gerçeği yansıtan nitelikler taşımaktadır. Örneğin Yun. *mousikē* sözcüğü Türkçede *müzik*, *musiki* ve *mızıka* olarak üç ayrı biçimde yaşar; bunlardan ilki Fr. dan, ikincisi Ar.dan, üçüncüsüyse İt.dan girmedir. Ayni biçimde *mobilya* İt.dan *(mobilia)*, *möble* ise Fr kanalıyla *(meuble)* gelmiştir. *Teras* Fr. dan (terrase), *taraça* ise İt. dan *(terrazza)* alınmıştır.

Yabancı sözcüklere değinirken üzerinde durulabilecek bir konu, bir yabancı sözcük türü de *dolaşıcı sözcükler*'dir (Alm. *Wanderwörter*).

Bir dilden çıktığı halde hemen bütün dillere girip yerleşen, bu nedenle dolaşıcı sözcük adını alan bu öğeler, Türkçede de vardır: *şeker*, *çay*, *kahve*, *biber*, *hamak*... gibi. Sözcüklerin bu niteliği, onların gösterdiği nesnelerin birçok ülkede tanınıp kullanılır olmasıyla ilgilidir: Bir ülkede yetişen bir bitki ya da kullanılan bir gereç başka ülkelerde kullanılır, yetiştirilir, üretilir duruma gelince, bununla ilgili dil öğesi de dilden dile dolaşır:

Eski Hintçe *śárkarā* (Prakritte *sakkara*) sözcüğü Farsçaya /şeker/ biçiminde yerleştikten sonra Türkçeye de geçmiş, bir yandan da Yunancaya *(sácharon)*, Latinceye *(saccharum)*, Rusçaya (/sahar/) yayılmış, İspanyada şeker kamışı yetiştiren Mağribilerce bu ülkeye götürülen şeker İspanyolcada *azúcar*, Portekizcede *açukar* olarak yerleşmiş, Sıcilya üzerinden İtalyancaya *(zucchero)*, oradan orta ve kuzey Avrupaya yılmıştır (Alm. *Zucker*, Fr. *sucre*, İng. *sugar*, Holl. *zuiker*...gibi)[34]. Bugün Finceden Arapçaya kadar, hemen bütün dillerde yaşamaktadır.

32 Kluge'de *dulband* biçimiyle verilmiştir (s. 797).

33 Bkz. a.y.

34 Bkz. F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der dt. Sprache, 19. basım, Berlin, 1963, s. 892.

Çayın vatanı ise Çindir (Çince /çha:/, Güney Çincede /te:/).[35] Çay içme alışkanlığı dünyada yayılırken /ç/ sesini /t/, /th/, /ş/ sesleriyle karşılayarak, çeşitli diller bu sözcüğü benimsemişler, Alm. *Tee*, İng. *tea*, Fr. *thé*, İsv., Dan., Norv. *te*, Ar. /şay/, Yidce *tay*... biçimleriyle kullanır olmuşlardır.

Türkçede de *hamak* biçiminde kullanılan asma yatak, K. Kolomb'un Haiti'de görüp tanıdığı bir nesnedir; *hamaca* adı verilen yatak türü gemiciler aracıyla Avrupaya yayılmış, Fr. da *hamac* biçimini almış, oradan Holl. ya *(hangmak)* geçmiş, Almancada ise bir yerlileştirmeyle ve *hängen* 'asmak' ile *Matte* 'minder' öğeleriyle ilişkiye sokularak *Hängematte* biçimine girmiştir.

Antil adalarından, *Tobago*'dan alınan tütün bitkisi, tütün içmenin yaygınlaşmasıyla İsp. *tabaco* biçiminden bütün Avrupa dillerine ve başka dillere yayılmış, Türkler arasında 'duman' anlamındaki *tütün*'le karşılandığı halde bunun konduğu kutulara *tabaka* denmiştir. Bu örnekleri kolaylıkla çoğaltabiliriz.

Yabancı sözcüklerin, girdikleri dillerde anlam değişmelerine uğradıkları, kökendeki anlamlarından farklı olarak kullanıldıkları da sık görülen olaylardan biridir. Burada Türkçeye ilişkin birkaç örnek vermekle yetinelim: Arapçada daha çok 'büro, yazıhane' anlamında kullanılan *mektep* (Ar. مكتب) Türkçede yalnızca 'okul'anlamıyla yaşamıştır; yine Arapçadan alınma *milli* sözcüğü bu dilde 'şeriata ilişkin, şer'i 'anlamında olduğu halde Türkçede 'ulusal' anlamında kullanılagelmiştir; Fr. dan girme *artist*, o dilde ve pek çok dilde 'güzel sanatlardan birini iş edinen, sanatçı' anlamındayken Türkçede daha çok tiyatro ve sinema sanatçıları için kullanılır.

f) ÇEVİRİ ÖĞELER

Bu ad altında ele aldığımız öğeler, bir yabancı dilden, olduğu gibi, ya da bir bölümüyle çevrilen, yabancı dildeki örneğine benzetilerek dilde oluşturulan sözleri, sözcük öbeklerini ve benzerlerini içerir[36].

Özellikle XIX. yüzyıl sonlarından beri çeşitli dillerde incelenen bu sözlerin genel olarak aşağıdaki türlerine rastlanmaktadır:

35 Aynı yer, s. 775.

36 Konunun ayrıntıları, yayımlar, her kavramın yabancı dildeki karşılıkları ve pek çok örnek için bkz. D. Aksan, Anlam alışverişi olayları ve Türkçe: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı -Belleten 1961, 207–274.

1) *Tam çevirme sözcükler (calques linguistiques, translations loanwords ve calques , Lehnübersetzungen)* adı verilen bu öğeler en kalabalık tüıü oluşturur; yabancı dildeki sözlerin her üyesinin, aslına uygun olarak, dildeki karşılıklarıyla çevrilmesi sonucunda ortaya çıkar. Türkçedeki *yüz suyu dökmek* deyimi bu yolla Farsçadan çevrilmiştir (آب روی ریختن'den); *ölü mevsim* Fr.'dan *(morte saison)*; *kapak kızı (cover girl), kurbağa adam (frogman) yuvarlak masa toplantısı* (ya da *konferansı) (round table meeting* (ya da *conference)* örnekleri ise birçok benzeri gibi, İng. den çevrilenlerdendir.[37]

Terimler konusu üzerinde dururken de değineceğimiz gibi, yeni, yabancı kavramların dilde anlatımına olanak veren terimler içinde tam çeviri olanlar pek çoktur.

İletişim araçlarının pek yaygınlaştığı günümüzde herhangi bir dilde beliren bir deyimin, bir terimin, bir özel kullanımın bir gün içinde pek çok dile çevriliverdiği görülmektedir. II. Cihan Savaşı sırasında Sir W. Churchill'in doğu bloku ülkeleri için kullandığı *demirperde* (İng. *iron curtain)* deyimi hemen birçok dile çevrilmiş ve yerleşmiştir (örn. Alm. *eiserner Vorhang)*; *soğuk harp* de böylece yerleşmiş deyimlerdendir (Fr. *la guerre froide*, *İng. cold war*, Alm. *kalter Krieg*).

2) *Yarı çeviri sözcükler* (yalnız Alm. *halbe Lehnübersetzungen)*, genellikle iki öğeli bileşik sözcük, tamlama, deyim gibi sözlerin bir sözcüğünün çevrilerek, ötekinin, olduğu gibi aktarılmasıyla oluşur: Türkçedeki *gam yemek* (Far. غم خوردن den); *gam* (غم) öğesi, olduğu gibi, alınmıştır); *galip gelmek* aynı biçimde, Far. dan (غالب آمدن), *kur yapmak*, Fr. *faire la cour*'dan, *rekor kırmak* İng. *to break the record*'dan çevrilmedir.

3) *Bağımsız çeviri sözcükler* (Alm. *Lehnübertragungen*)[38], yabancı öğelerin, dilde onları aşağı yukarı karşılayan sözcüklerle çevrilmesi sonucunda doğar. Fr. da *chef* 'baş, başkan' ve *œuvre* 'yapıt' sözcüklerinden kurulma *chef d'oeuvre* tamlaması Türkçede *şah* (Far) ve *eser* (Ar.) sözcüklerinden kurulu *şaheser*'le karşılanmıştır (İranlılar bunun için /şa: hka: r/ sözcüğünü kullanırlar (شاهکار).[39]

4) *Anlam etkilenmesi* (Alm. *Lehnbedeutung* ya da Bedeutungs*entlehnung)*, "yabancı bir örneğe göre yerli öğelerdeki anlamın başkalaşması ya da çeşitlenmesi" biçiminde tanımlanabilir. Örneğin Türkçede

37 Başka örnekler ve bu örnekler üzerindeki açıklamalar için aynı yazıya bkz.

38 Başka dillerde karşılığını bulamadığımız bu terimi Yaşar Önen, *aktarma kelime* olarak Türkçeleştirmiştir.

39 Başka örnekler için bkz. D. Aksan, s.g.y.

çok eskiden beri 'sözcü, söz götürüp getiren, elçi' anlamlarında yaşadığı görülen *savçı* (bugünkü *savcı*) sözcüğü, İslamlığın Türklerce benimsenmesinden sonra, Far. *peygamber* ("haber getiren" پیغمبر) sözcüğünün etkisiyle 'peygamber, Tanrının elçisi' anlamında kullanılmıştır.[40] Aynı biçimde Türkçenin çok eski bir sözcüğü olan *yıldız*, İng. *star*. Fr. *étoile* (hatta Alm. *Stern*) sözcüklerinin anlamca etkileri sonucunda 'tanınmış, parlak sinema sanatçısı' anlamını da kazanmıştır. İlginç olan yön, Far. daki / sita: re / (ستاره) sözcüğünde de yine aynı gelişmeye rastlanmakta olmasıdır. Türkçedeki *dal; dalga, güç* (fizikte), *doğru* (geometride) gibi sözcüklerde de yine yabancı dillerin etkisiyle anlamca gelişme, çokanlamlılaşma olmuştur.[41]

Bir bölüm sözcükler de yabancı dildeki örneğine göre türetilmektedir (Alm. da *Lehnschöpfung* terimiyle karşılanır): Türkçede, İslamlıktan önce rastlanmayan *yaratġan* (bugünkü *yaradan*), Ar. / ha:lik / (خالق) örneğine göre türetilmiş, yine Ar. / mahlu:k / (مخلوق) sözcüğünü karşılamak üzere, aynı yoldan, *yaradılmış* öğesi yapılarak kullanılmıştır.[42]

Bu türlerin yanına, sözdizimi açısından etkilenmeler de katılabilir ki, konumuzla doğrudan ilgili olmadıkları için onları bir yana bırakıyoruz.

Türkçe gibi, bir dil devrimi geçirmiş dillerde bir çeviri öğenin, sonradan, yeniden çevrildiği, özleşmiş dile uydurulduğu görülmektedir. Örneğin Fr. *jugement de valeur*'den Türkçeye aktarılan *kıymet hükmü*, bugün *değer yargısı* olarak kullanılmaktadır; yine Fr. *opinion publique*' dev çevrilme *efkâr-ı umumiye* tamlaması *kamuoyu*'na döndürülmüş bulunmaktadır. Bu örnekleri de kolaylıkla çoğaltabiliriz.

g) DEYİMLER

Deyim (*locution, expression; locution, phrase, term, idiom; Resensart* ve *Ausdruck*), belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan sözdür. Türkçeden örnek verecek olursak *dudak bükmek, ipe un sermek, durmuş oturmuş, ağızdan baklayı çıkarmak, Sultanahmette dilenip Ayasofyada sadaka vermek, gayret dayıya düştü*... gibi, binlercesini gösterebiliriz. Tek öğeli

40 Bu örneğin geçtiği yerler ve çeşitli kullanılışları için aynı yazıya bkz.

41 Bu sözcükleri etkileyen yabancı öğeler için aynı yazıya bkz.

42 *Yaradılmış* sözcüğü Yunus Emre'de geçer (Divan, Burhan Toprak baskısı, s. 172); bu örnek ve ötekiler için bkz. s.g.y.

deyimler için de *akşamcı, kaşarlanmış, sudan, gözde, gedikli* gibi örnekler verilebilir.

Deyimler, bir dilin anlatım yollarını, o dili konuşan toplumun geçmişini, yaşam biçimini, geleneklerini ve çeşitli özelliklerini belirten önemli ipuçları sağlarlar. Genel olarak deyimler açısından dilden dile büyük ayrımlar vardır. Örneğin yağmurun çok yağdığını anlatmak üzere Türk, *bardaktan boşanırcasına (yağmur yağıyor)* derken İngilizcede *it is raining cats and dogs* ("kediler ve köpeklercesine yağmur yağıyor") deyimine rastlanır.

Türkçe, deyimler açısından kendine özgü nitelikler gösterir.[43] Anlambilim bölümünde de değineceğimiz gibi Türkçe, doğaya sıkı sıkıya bağlı, anlatım sırasında doğadan yararlanan, olayları, durumları ve duyguları somut nesnelere dayanarak, somutlaştırma adını verdiğimiz aktarmalar (buna bkz.) yoluyla dile getiren bir dildir. Bu yüzden deyimleri, güçlü bir anlatımın tanığı durumundadır : *Aba altından değnek göstermek, hem nalına hem mıhına, etekleri zil çalmak, kaşığıyla verip sapıyla göz çıkarmak, saçını süpürge etmek, kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla...* gibi.

Her dilin deyimlerinin kendine özgü yanları, nitelikleri bulunmakla birlikte diller arasında deyimler açısından benzerlikler, yakınlıklar hatta eşlikler vardır. İnsanoğlu hangi toprak parçasında yaşarsa yaşasın, hangi dili konuşursa konuşsun, dünyadaki kimi durumlar, koşullar ve kavramlar karşısında - tıpkı atasözlerinde olduğu gibi- birbirine yakın ya da ortak bir tutum içine girer; bunları dile yansıtmada birbirine eş ya da yakın anlatım yollarına baş vurur. Belli duyguları, kimi durumları anlatmada ayrı ayrı dillerin ortak anlatım yolundan gitmeleri çoğunlukla ortak benzetmelerle gerçekleşir; birbirine yakın aktarmalarla anlatım açısından koşutluklar doğar. Örneğin, özü sözü bir olmayan, duruma göre davranan kişiler için Türkçede eskiden beri *iki yüzlü* deyimi kullanılırken aynı anlatım yolu başka dillerde vardır (Fr. *à deux faces*, İng. *two-faced*... gibi). Türkler bir işe. bir kimsenin işine karışmak anlamında *burnunu sokmak* deyimine baş vururken Fransızlar da aynı benzetmeden yararlanır *(mettre le nez dans...)*. Türklerin *kendine gelmek* biçiminde düşündükleri durum Farsçada (بخود آمدن), Almancada *(zu sich kommen)*, İngilizcede *(come to oneself)* tam aynı sözcüklerle anlatılır. Bir yerde, hemen

43 Türkçedeki deyimler konusundaki birçok yayım içinden özelikle, aşağıdaki birkaçını salık verebiliriz: Mustafa Nihat Özön, Türkçe Tabirler Sözlüğü, İstanbul, 1943; Ömer Asım Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 3 cilt, Ankara, 1971–1977; ayrıca Ömer Asım Aksoy, Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler, Ankara, 1969.

kalkıp gitmeyi düşünür biçimde huzursuz ve rahatsız oturmayı anlatmak üzere Türk, *diken üstünde oturmak* derken Alman aynı şeyi *ein Pfahl im Fleisch* ("etinde kazık") deyimiyle anlatır. Türkçede bir kimseyi, bir sesi büyük bir dikkatle dinlemeyi anlatmak üzere *kulak kesilmek* deyimine baş vurulurken Farsçada "kulak olmak" sözcüklerinden kurulu گوش شدن deyimi kullanılır. Almancada ise aynı anlamda *ganz Ohr sein* anlatımı vardır. Bu örnekleri kolaylıkla çoğaltabilir, birbiriyle hiç ilişkili olmayan dillerde de bulabiliriz.

Deyimler açısından diller arasındaki yakınlıkların, eşliklerin bir bölümü de çevirmelerden kaynaklanır; bir dildeki deyim başka dillere çevrilerek yayılır. Bir bölüm örneklerini Çeviri Öğeler konusunu incelerken verdiğimiz bu türden sözler aynı kökten, aynı kaynaktan gelme dillerde görülebildiği gibi Türkçeyle Farsça gibi, kültür akrabalığıyla birbirine çok yaklaşmış, önemli ilişkiler kurmuş dillerde de özellikle göze çarpar. Yukarıda değindiğimiz *yüz suyu dökmek, gam yemek* gibi deyimlerin yanı sıra, çok özgün anlatımların tanığı olan başka çeviri deyimlere de rastlıyoruz. İbrahim OLGUN, Türkçe ve Farsça deyimler arasındaki bu türden eşlikleri belirten yazısında[44] Türkçedeki *sakalı değirmende ağartmak* (Far. ریش را در آسیاب سفید کردن), *Ali'nin külâhını Veli'ye, Veli'nin külâhını Ali'ye giydirmek* (Far. کلاه علی راسر ولی وکلاه ولی راسر علی کزاردن) gibi deyimlere dikkati çekmektedir. Avrupa dillerinde de ortak Avrupa kültürünün varlığına tanık olan bu türden birçok örnek bulunur. Örneğin 'herhangi bir şeyi görüp incelemeden satın almak' anlamında Almanların kullandığı *die Katze im Sack kaufen* ("kediyi torbada (çuvalda) satın almak") deyimi Fransızcada *acheter chat en poche* ("torbada kedi satın almak") biçimindedir.

h) KALIPLAŞMIŞ SÖZLER

Sözvarlığı içindeki kalıplaşmış sözler, çoğunlukla belli bir kişiye ya da bir olaya dayanan, çoğu kez ünlü kişilerin, sanatçıların bir olay dolayısıyla söyledikleri, dilde yerleşen ve çeşitli dillere çevrilerek genelleşen sözlerdir. Bunlar belli durumlarda, öncelerı geçmiş bir olayı anımsatarak anlatımı güçlendirmek için kullanılır. Kalıplaşmış sözlerin en en güzel örneğini, Sinoplu DIOGENES'in Büyük İskender'e söylediği anlatılan söz oluşturur. Türkçeye, Tanzimat yazarı Âlî Bey'in *"Gölge etme başka ihsan istemez (m)"* biçiminde, ölçülü olarak aktardığı söz,

44 Farsça ve Türkçe atasözleri ve deyimler üzerine: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1972, 153–172.

değişik dillerde başka başka anlatımlarla kullanılır: Fr. *Tu t'ôtes de mon soleil*, Alm. *Geh' mir aus der Sonne* ya da *Eine andere Gunst begehre ich nicht*[45]... gibi. Julius CAESAR'ın *Sen de mi Brutus?* sözü, SHAKESPEARE'in Hamlet'inde geçen *To be or not to be* sözü yine birçok dilde vardır. Kanunî Sultan Süleyman'ın "Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi" dizesi, Osmanlı tarihindeki bir olaya dayanan "Vermeyince Mâbut neylesin Mahmut" sözü, yine bir olayı yansıtan *Atı alan Üsküdar'ı geçti* dizesi de Türkçedeki kalıplaşmış sözlerdendir.

1) ATASÖZLERİ

Sözcükbilimde tıpkı deyimler gibi atasözleri de ayrı bir araştırma alanı durumuna gelmiştir (Fr. *parémiologie*, Alm. *Parömiologie*). Biz burada atasözlerine, yalnızca dilin sözvarlığı içine giren öğelerden biri olarak, kısaca değineceğiz[46].

Bilindiği gibi insanoğlunun deneyimlerinden, bilgeliğinden ve benzetme gücünden kaynaklanan atasözleri dünyanın her dilinde vardır; çoğunlukla bir tümce biçiminde oluşarak bir yargı anlatan, kimi zaman ölçü ve uyakla, söyleyiş açısından daha etkili olmaya yönelen sözlerdir.

Her ulusun kendi deneyimleriyle, bilgeliğiyle oluşturduğu atasözleri bir dilbirliğinin dünya görüşünü, yaşayış biçimini yansıttığı gibi o toplumun kültür tarihiyle ilgili, önemli ipuçları da verir. Örneğin atla ilgili *Yörük at yemini artırır*, *At, sahibine göre eşer*[47], *At ölür meydan kalır; yiğit ölür şan kalır*, *At beslenirken kız istenirken...* gibi atasözleri, tarih boyunca Türklerin yaşamında atın tuttuğu yeri göstermesi bakımından ilginçtir.

Deyimlerde olduğu gibi, atasözlerinde de insanoğlunun belli durumlarda belli yargılara varması, kimi gerçekleri belirleyerek bunları bir

45 Bu kalıplaşmış söz içinde *eine andere Gunst* yerine *etwas anderes* sözlerinin kullanıldığı da görülür.

46 Türkçede *atalarsözü*, *atasözü* biçiminde geçen, Osmanlıcada *darb-ı mesel* (ve çoğulu: *dürûb-i emsal*) tamlamasıyla anlatılan kavram batı dillerinde *proverbe*, *maxim*, *Sprichwort* terimleriyle karşılanır. Atasözleri, özellikle Türk atasözleri konusundaki geniş yayımlar arasından Ömer Asım Aksoy'un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1 (Atasözleri Sözlüğü), Ankara, 1971 adlı yapıtıyla yine aynı yazarın Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler (2 cilt, Ankara, 1969, 1971) başlıklı kitabını salık vereceğiz. Aksoy'un ilk yapıtında atasözlerinin nitelikleri anlatılarak (s. 19–36) bölümlendirilmesine gidilmiş, daha önceki çalışmalar tanıtılıp değerlendirilmiş, abece sırasına göre sıralanmış 2110 Türk atasözü, açıklamalarıyla verilmiştir.

47 *Eşer* yerine *eşinir* ve *kişner* sözcükleriyle oluşan biçimleri de vardır.

özdeyiş biçiminde kesinleştirmek istemesi ve birbirine yakın ya da eş benzetmelere gitmesi sonucunda, dilden dile benzerlik ve eşlikler doğmuştur. Örneğin Türkçedeki *Gözden uzak olan gönülden de uzak olur* atasözü çok eski metinlerde geçer (Divan ü Lugat-it Türk, çeviri, III, 366'da *Közden* (gözden) *yırasa* (uzaklaşsa) *könülden heme* (gönülden dahi) *yırar* (uzaklaşır) biçimiyle karşımıza çıkar). Dünyada her yerde, her zaman gözlemlenen bu gerçeği Fransızlar *Loin des yeux, loin du coeur*, Almanlar da *Aus den Augen aus dem Sinn* biçiminde, aşağı yukarı aynı sözcüklerle dile getirmişlerdir ki, Türkçedekinin bu dillerden alınmış olamayacağı kesin sayılabilir. *Demir tavında dövülür* atasözümüz de Fransızcada *Il faut battre le fer pendant qu'il est chaud* sözcükleriyle karşılığını bulmaktadır ("demiri sıcakken dövmek gerekir"). Türkçeye "Testi, kırılıncaya kadar çeşmeye (pınara) gider" biçiminde çevrilebilecek olan Alman atasözü *(Der Krug geht so lang zum Brunnen bis er bricht)*, Türkçede çok yaygın olan *Su testisi su yolunda kırılır* ile aynı gerçeği, birbirine çok yakın biçimde dile getirmektedir.

Atasözlerinin bir bölümü de dolaşıcı sözcüklerde olduğu gibi, bir ülkeden çıkmış, çeşitli ülkelere, dillere yayılmıştır. Pek çok atasözünün, tıpkı kimi masallar gibi, doğudan (Hint, İran ve Arap dünyası) alınarak Avrupaya yayıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan komşuluk ilişkileri ve kültür akrabalığı nedeniyle atasözlerinin bir dilden ötekine aktarılması da çok sık görülen olaylardandır. Latince gibi, dinsel metinleri ve Roma İmparatorluğunun birçok ülkeye yayılması nedeniyle başka ülkeler, değişik diller üzerinde etkili olmuş bulunan birdilden bir çok atasözünün başka dillere çevrilmiş olmasını da doğal karşılamak gerekir.

Birçok dilde birbirine eş ya da yakın biçimde yaşayan atasözlerinin ilk kez hangi dilde kullanıldığının, hangi dilden alındığının kestirilmesi güçtür; kaynaklara, derinliğine inen, birbirine yakın tarihli metinlerin incelenmesine dayanan araştırmaları gerektirir. Kimi kez bu çalışmalar sonucunda da aydınlatılamaması olasılığı varıdr. Örneğin Türçede *Bahşiş atın dişine bakılmaz* biçiminde yaygın olan atasözü[48] Fransızcada *à cheval donné on ne regarde pas à la dent*, Almancada *Einem geschenkten*

48 *Beleş atın* ... sözcükleriyle başlayan biçimi olduğu gibi *–yaşına (dizginine, yularına) bakılmaz* biçimine de rastlanmakta, Anadolu ağızlarında– *nalına bakılmaz* sözcükleriyle kullanıldığı görülmektedir (Ö.A. Aksoy, Atasözleri Sözlüğü, s. 164, 157;, ayrıca Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler, s. 57).

Gaul sieht man nicht ins Maul sözleriyle yaşamaktadır ki,[49] halk ağızlarında karşımıza çıkan bu atasözünün kökenini ortaya koymak,böyle, güç bir çalışmayı gerektirecektir. *Çivi çiviyi söker* (Fr. *Un clou chasse l'autre)*, *Son gülen iyi güler* (Fr. *Rira bien qui rira le dernier*; Alm. *Wer zuletzt lacht, lacht am besten)* gibi, bu türden pek çok örnek gösterilebilir; *Time is money* biçimindeki İngiliz atasözünün (Alm. *Zeit ist Geld)* Türkçede *Vakit nakittir* biçiminde bir eşinin yaşadığını da buraya ekleyebiliriz.

Yankatman ve üstkatman etkileri sonucunda doğmuş olan atasözleri yakınlıklarına da birçok örnek gösterebiliriz. Bulgarcada yaşayan, *Ak akça kara gün içindir*, *Aç ayı oynamaz*, *Armut ağacından ırak düşmez*, *Elmayı soy da ye; armudu say da ye* gibi Türk atasözleri, bunlar arasındadır[50].

i) TERİMLER

Terim (terme, term Fachausdruck), genel olarak özel alanların kavramlarına verilen addır. Bu alanlar bilim, teknik, sanat, zanaat, spor, tecim gibi, birbirinden çok ayrı olabilir. Örneğin kimya dalındaki *radyum*, *baryum* maddeleri gibi, dilbilim ve yazında geçen *iğretileme* de *(istiare, metafor)*, ayakkabıcılıkta geçen *fiyonta* da birer terimdir. Kâğıtçılıkla ilgili bir elkitabında ya da bir sözlükte geçen *kâğıt* da günlük dilin bir kavramı olduğu halde bir terim sayılabilir. Öte yandan kullanım alanı genişleyen, günlük yaşamda yeri olan terimler de genel kullanımlarında terim olma niteliklerini yitirir, dilin öteki sözcükleriyle aynı duruma gelir. Örneğin *telefon*, *radyo*, *televizyon*, *uçak*, *tren* sözcükleri, bu nesneler ilk bulunduğunda, ilk tanıtıldığında terim niteliği taşımış olsalar bile bugün terim olmaktan çıkmış, hatta daha önce değindiğimiz gibi, temel sözvarlığı içinde düşünülür duruma gelmişlerdir. Ancak elektroniğe ilişkin bir sözlükte geçen *radyo* ve *televizyon* yine birer terimdir.

Bu açıklamamızdan da görüleceği gibi, terim kavramı için kesin bir sınır çizme olanağı yoktur. Bununla birlikte, terimlerin genel nitelikleri olarak şu noktalar belirlenebilir:

49 Petır Miyatev'in Türk ve Bulgar dilleri arasında çağdaş dil ilişkileri (X.I. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, Ankara, 1968, 119-126; s. 123) adlı bildirisinde bu atasözü, Türkçeden alınma öğeler arasında gösterilerek Bulgarcada da bulunduğuna işaret edilmektedir.

50 S.g.y., s. 123; Bulgarcaları gösterilmemiştir.

1. Terimler genel olarak *tekanlamlı (monosémique, monosemic, monosemisch)* öğelerdir: Bitkibilimdeki *çanakyaprak*, geometrideki *üçgen*, fizikteki *özgül ağırlık*, hekimlikteki *toplardamar*, dilbilimdeki *çekim* gibi.

2. Terimler türetilirken, yeni beliren ya da yerlileştirilmek istenen kavramlar karşılanırken şu yollara baş vurulmaktadır:

a) Dilin kendi öğelerine yeni anlamlar yükleme yoluyla dilden karşılama: Dişçilikteki *köprü*, birçok makinelerdeki *bıçak*, marangozluktaki *diş*, hekimlikteki *kasılım* (spazm) gibi.

b) Birleştirme: *tekel, bilgisayar, atardamar, doğumöncesi, damariçi, göstergebilim, dilbilim* gibi.

c) Canlandırma: Dilin unutulmuş, kimi zaman yalnız lehçe ve ağızlarda yaşayan öğelerinin yeniden kullanım alanına alınması: *nicelik, nitelik, alan, dulda* (coğrafya terimi), *tanık* gibi.

ç) Çevirme: Çeviri öğeler bölümünde değindiğimiz gibi, bütün dünya dillerinde, çeviri yoluyla yabancı kavramların dile aktarıldığı görülmektedir. Türkçedeki pek çok örneği içinden *fizikötesi, ısıölçer, sesyazar, bilim kurgu, kitle iletişim aracı, beyinakım yazımı* gibi birkaçını göstertermekle yetinelim.

d) Türetme: Yeni ve yabancı kavramlar, dilin kendi kök ve eklerinden türetilen yeni öğelerle karşılanır: *saplantı, duyarga, seçenek, asalak, benzeşme, önlem, okutman...* gibi.

Türetme yolu, aslında bütün dünya dillerinde *bilgin sözcüğü* (Fr. *mot savant)* adı verilen ve terimlerin büyük bir bölümünü oluşturan öğelerin yapım yöntemidir. Bu sözcüklerin yapımında genellikle Yunan ve Latin kökenli sözcüklerden yararlanılagelmiştir. *Telefon*, Yun. /te: le/ (τῆλ-ε, uzak) ve /fo:ne/ (φω-νή, ses) sözcüklerinden türetilirken /te:le/ öğesiyle *telegraf, televizyon, telekommünikasyon...* gibi başka pekçok terim kurulmuş, Yun. /astron/(ἄστρον) öğesinden yararlanan *astronomi, astroloji, astrobiyoloji* ve yakın zamanlarda *astronot* gibi terimler bir çok dilde yerleşmiştir.

Türetme, Türkçe gibi çok zengin biçimbirimlere sahip olan, bunları değişik görevlerle kullanabilen ve çok değişik anlatım yolları bulunan dillerin bütün alanlarda kendine yeterli bir kültür diline dönüştürülmesi için en geçerli ve gerekli yoldur.

2. TÜRKÇENİN SÖZVARLIĞININ KİMİ NİTELİKLERİ

Kitabımızın önceki ciltlerinde de (I. cilt, s. 105-106; II. cilt, s. 85) değindiğimiz gibi Türkçe, biçim özellikleri, yapısı dolayısıyla değişik kavramların anlatımına, yeni ve yabancı kavramların karşılanmasına çok elverişli bir dildir. Bağlantılı dillerin tipik örneği olan Türkçede, değişmeyen ve çoğunlukla tek seslemli olan ad ve eylem köklerine getirilen, çekim ve yapımı gerçekleştiren çok sayıdaki biçimbirimler aynı zamanda değişik görevler de yüklenebildikleri için dile, doğurgan ve çok güçlü bir nitelik kazandırır.

Türkçenin bir önemli özelliği de sözcük türlerinin kullanım esnekliğidir ki, bu esneklik ona ayrıca yeni anlatım olanakları sağlar. Türkçedeki sözcük türlerinin Fransızcada olduğu kadar birbirinden kesin bir biçimda ayrılmamış bulunduğuna değinen Fransız Türkoloğu J. DENY, bu dilde adların hem ad, hem de önad (sıfat) olduğuna, ad soyundan sözcüklerin birbiriyle iç içe durumda bulunduğuna dikkati çekmekte, belirteçlerin bile önad görevi taşıyabileceğini belirtmektedir[51]. Bilgine göre Türkçenin eylemlerinde ad düşüncesi egemendir; kişi gösteren eylem çekimlerinin çoğunun kaynağı bir ortaca bağlanabilir[52]. K. GRØNBECH de Türkçede bütün sözcük köklerinin ad ve eylem olarak iki ana öbeğe ayrılabileceğini belirtmekte; "nominal" kavramının çok yönlü olduğunu, ad soyundan bir sözcüğün Türkçede ne ad, ne de sıfat sayılabileceğini, buna karşılık her ikisi de olabileceğini söylemekte, bu durumun başka dillerle (örneğin Almanca) karşılaştırılamayacağını ileri sürmektedir[53]. Aynı durumu belirleyen A. DİLÂÇAR da Türkçede bir sözcüğün dört-beş türlü görev yüklenebildiğini belirttikten sonra, örneğin *ara* sözcüğünün hem ad, hem önad, hem ilgeç, hem belirteç, hem de eylem olarak kullanılışına örnek gösterir[54].

51 Grammaire de la langue turque, Ali Ulvi Elöve çevirisi (Türk Dili Grameri), İstanbul, 1941, § 193, 198.

52 S.g.y. § 199. Türkiye Türkçesindeki sözcük türleri konusunda geniş bilgi için bkz. Sözcük Türkleri, 2 cilt, Ankara, 1976.

53 Der türkische Sprachbau, I, Kopenhagen, 1936, s. 18 ve ötesi.

54 Gramer: Tanımı, adı, kapsamı, türleri, yöntemi, eğitimdeki yeri ve tarihçesi: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1971, 83-145; (s. 98.)

Türkçe sözcüklerin biçim açısından özelliklerine gelince, genellikle tek bir sesten oluşan kök bulunmadığı halde kök niteliğindeki biçimbirimlerin daha çok, tek seslemli olduğu göze çarpar *(iç-, sor-, ye-; su, göz, baş...* gibi). Önseste birden çok ünsüz yoktur[55].

Alman Türkoloğu H.W. BRANDS, bugünkü "Türk yazı dillerinin" sözvarlığında Genel Türkçe (ya da Tüm Türkçe) olarak nitelediği öğeler[56] üzerinde dururken eskimiş ve çok seyrek geçen sözlerden şaşılacak kadar büyükçe bir bölümünün bugünkü bölgesel sözlüklerde (özellikle Anadolu ağızlarının gereçlerini içeren Derleme Sözlüğü'nde) karşımıza çıktığına dikkati çekmektedir.[57] İngiliz bilgini Sir G. CLAUSON'ın, Türkçede sözcüklerin yer altına gizlenmek ve ve yüzyıllar sonra, konuşulan modern dillerde, yazınsal metinlerde kullanılmak gibi bir âdetleri olduğu yolundaki sözlerine[58] değinen Brands, von GABAIN'ın en çok kullanılan Eski Türkçe sözlük saydığı sözlüğüne[59] bir bakmanın, sözvarlığında Genel Türkçe katmanının payı konusunda bir izlenim edinmeye yeteceğini ileri sürer: *aç, aç-, ay, baş, bil-, bol- (ol-), ıgaç* 'ağaç, tahta', iş, *kör-* (gör-), *küz) (güz), ok, ot, öl-, kap-, kış, kız, su* (b /v), *süt, tag* (dağ), *tur-* (dur-), *yıl, yıldız* öğelerinin içinde yer aldığı, aşağı yukarı bütün sözvarlığının % 20'sini oluşturan bu sözcük kümesi, ses açısından kurallı başkalaşmalarla, ancak anlamca biç değişmemiş olarak bugünkü bütün dillerde (Türk lehçelerinde) vardır.

Türkçenin, yukarıda da değindiğimiz türetme olanakları ve doğurganlığı, bu dilin sözvarlığında, en eski metinlerde de görülen bir zenginliğe yol açmıştır. Renk adlarında, akrabalık kavramlarında, doğaya ilişkin, somut kavramlarda görülen zenginlik soyut kavramlarda da kendini belli etmekte, birbirine çok yakın eşanlamlı öğeler ve bir kavramı değişik yollardan dile getiren sanatlı kullanımlar göze çarpmaktadır[60]. Ancak dildeki bu zenginlik, Osmanlıca dönemindeki -daha

55 Türkçedeki köklerin nitelikleri konusunda geniş bilgi için bkz. Kâmile İmer, Türkiye Türkçesinde Kökler, Ankara, 1976; özellikle s. 31–33.

56 Die gesamttürkischen Wörter. Bilgin, kimi yazarların buna Ortak Türkçe (das Gemeintürkische) adını verdiklerini belirtir.

57 Studien zum Wortbestand der Türksprachen. Lexikalische Differenzierung, Semasiologie, Sprachgeschichte, Leiden, 1973; s. 14–15. Türk sözvarlığı üzerindeki çalışmalar için bu yapıtın yararlı bir kaynak olduğunu da burada eklemeliyiz.

58 Turkish and Mongolian Studies, London, 1962, s. 52.

59 Alttürkische Grammatik arkasındaki sözlük.

60 Türkçenin değişik kavramlar açışından zenginliğine, özellikle aşağıdaki çalışmalarımızda değinmiştik: Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 86–94; Türk dili zengin bir dil midir?

önce değindiğimiz -tutum nedeniyle, özellikle soyut kavramlardaki daralma ve yabancılaşmayla giderek yitirilmiş, yabanc öğeler büyük ölçüde dile yerleşmiştir (Türkçedeki yabancılaşma oranına bu bölümün sonunda sayısal verilerle değiniyoruz).

Türk Dili XXVI (1972), No.248, 119–124; Die Ausdruckskraft der türkischen Sprache im Spiegel der anatolischen Mundarten: Altaica Collecta, Berichte und Vorträge der XVII. P.I.A.C., 3–8 Juni 1974, s. 83–92.

3. TÜRKÇEYLE YABANCI DİLLER ARASINDA SÖZCÜK ALIŞVERİŞİ

Bu konuyu işlerken, önce yabancı dillerden Türkçeye giren öğeler üzerinde genel olarak durmak istiyoruz.

Türkçenin elde bulunan en eski metinleri olan Köktürk Yazıtlarında yabancı öğelerin sayısı son derece azdır. Ayrıntılarına aşağıda değineceğimiz kendi incelememizin sonuçlarına göre[61] Türkçenin bu evresinde yabancı öğelerin sayısı % 1'in altındadır; ancak çok az sayıda Çin kökenli öğeye rastlanır.

Yabancı kültürlerle sıkı ilişkilerin kurulduğu, Şamanizm'in yanı sıra Buda, Mani ve Hıristiyan dinlerinin benimsendiği Uygurca evresinde ise, özellikle dinsel kavramları karşılamak, değişik dinlerin metinlerini Türkçeye aktarmak üzere pek çok türetmeler yapıldığı halde, alınma sözcüklerin de birden arttığı görülür.[62]

İslamlığın kabul edilmesinden (X. yüzyıl) sonraki ilk dönemde ve Anadoluda gelişen Türk yazı dilinin ilk evresinde Arapça ve Farsça öğelerin sayısı yüksek değildir; başlangıçta bir bölüm Türkçe öğelerin, yabancılarıyla bir arada yaşamakta olduğu görülür. Ancak Anadoluda gelişen yazı dilinde, XIII. yüzyıldan sonra Arapçanın, özellikle yazın kanalıyla da Farsçanın etkisi durmadan artar; XVI.-XV. yüzyıldan sonra -yukarıda değindiğimiz tutum nedeniyle -daha büyük oranda yabancılaşma görülür. Cumhuriyet dönemine kadar süren bu gidişin sonucunda Osmanlıca adı verilen, Türkçe, Arapça ve Farsça karışımı bir yazı dili yerleşir. Yabancılaşmanın giderilmesi, Türkçenin bilim, sanat,

---

61 Köktürkçeden bugüne, Türkçede ödünçlemeler üzerine bir sözcük istatistiği araştırması: Türk Dili XXXVI (1977), No. 313, 344–347.

62 Uygurca döneminin özellikleri, sözvarlığındaki öğelerin nitelikleri üzerinde geniş bilgi için bkz. Reşit Rahmetî Arat, Uygurlarda ıstılahlara dair: Türkiyat Mecmuası 7/8 (1940–1942), 56–81; Saadet Çagatay, Uygur yazı dili: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi I/5 (1943), 77–88; H.W. Brands'ın sözü geçen kitabında (s. 50 ve ötesi) da Türkçedeki sözcükler katmanlarıyla incelenerek öbeklendirilmiş, İslamlık öncesi dönemi sözvarlığı üzerinde de durulmuştur.

teknik alanlarında her kavramın kendi öğeleriyle anlatımına yeterli duruma getirilmesi yolunda en önemli adımlar Türk Dil Devrimi'yle atılır ve günümüze gelinceye değin büyük bir başarı kazanılmış olur (Dil Devrimi öncesinde Arapça ve Farsça öğelerin dildeki oranlarına, sözcükda, istatistiği konusunu işlerken değineceğiz).

Osmanlıca evresinde Arapça kökenli öğeler Türkçenin sözvarlığını yerleşmiş ve yerleşmemiş yabancı sözcükler olarak büyük bir toplam tutarken bilim, sanat, teknik, hukuk, yönetim gibi bütün alanlarda, çoğunluğu tamlamalar halindeki Arapça terimlerin de kullanılmış olduğu görülmektedir. Farsçadan girme öğelerin yanı sıra Arapça ve Farsça sözcüklerden kurulu, kimi zaman bu dillerde de kullanılmayan türetmelere, tamlamalara bile rastlanmaktaydı.

Arapça ve Farsça dışında, Türkçenin sözvarlığında yer alan yabancı öğeler arasında, özellikle denizcilik ve tecim alanlarıyla ilgili İtalyanca sözcükleri de anmak gereklidir[63]. XV.-XVI. yüzyıllardan önce başlayan, bu yüzyıllarda artan ilişkiler sonucunda Venediklilerden ve Cenevizlilerden alınan ve daha sonra dile giren pek çok öğe içinden *filica (feluca)*, *alabora (albora)*, *pusula (bussola)*, *acente (agente)*, *kambiyo (cambio)*, *ciro (giro)*, *gazino (casíno)* gibi birkaçını saymakla yetineceğiz. Değişik kanallardan Türkçeye girmiş Yunanca kökenli sözcüklerin (örneğin *tiyatro*, *orkestra*, *matematik*, *ansiklopedi*; *-loji* biçiminde değişik bilim adlarına temel olan sözcüğün aslı *logos* gibi) yanı sıra bir bölümü Anadolu Rumcasından kalma *kilit*, *anahtar*, *temel*, *demet*, *kerevet*, *salyangoz*, *lohusa*, *fesleğen*, *prasa*, *marul*, *palamut* gibi öğeleri ve Anadolu ağızlarında yerleşmiş kimi sözcükleri de belirtmeliyiz[64].

Türklerin batıya açılmaları sonucunda en çok ilişkide bulunulan ülke Fransa olduğu gibi, batı dillerinden alınma öğelerin başında da Fransızca kökenli sözcükler gelir[65]. Özellikle Tanzimat'tan sonra ken-

63 İtalyancadan alınma sözcükler konusunda burada, özellikle şu iki çalışmadan söz etmekle yetineceğiz: Henry ve Renée Kahane – Andreas Tietze, The Lingua Franca in the Levant, Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin; Urbana, 1958; Durdu Kundakçı, İtalyancadan Türkçeye, Türkçeden İtalyancaya geçmiş sözcükler üstüne: İtalyan Filolojisi X (1978), No. 11, 135–153. Öteki yayımlar ve eski çalışmalar için bu ikinci çalışmada geniş bilgi vardır.

64 Dilimizde yerleşmiş Yunanca kökenli öğeler için bkz. Suat Y(akup) Baydur, Dilimiz ve Yunan – Lâtin asıllı kelimeler: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1953, 93–121; Anadolu ağızlarındakiler için de A. Tietze, Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch: Oriens VIII, 2 (1955), 204–257; Hasan Eren, Anadolu ağızlarında Rumca, İslâvca ve Arapça kelimeler: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1960, 295–371.

65 Bu öğeler için bkz. Enver Esenkova, Türk Dilinde Fransız Tesiri, İstanbul, 1959; Chronique de linguistique: Orbis IX/1 (1960), 128–142.

dini belli etmeye başlayan Fransızca etkisi yazın, bilim ve teknik konularındaki çeviriler, çeşitli öğretim kurumlarındaki ders kitapları ve basın aracıyla dilde bir çok Fransızca öğenin yerleşmesine neden olmuş, özellikle toplum içindeki aydın kesimle varlıklıların Fransızcaya olan eğilimi, etkinin güçlenmesini hızlandırmıştır. *Şimendifer (chemin de fer)*, *tren (tren)*, *vapur (bateau à vapeur'*den kısalarak), *kamyon (camion)*, *otomobil* gibi, tekniğe ilişkin öğelerden başlayarak *kanape (canapé)*, *gardrop (garde-robe)*, *vestiyer (vestiaire)*, *panjur (abat-jour'*dan bozulma) gibi eşyaya, giyim kuşama, yiyecek içeceklere, *mersi (merci)*, *konferans*, *(conférence)*, *direktör*, *(directeur) sekreter (secrétaire)* gibi değişik kavramlara, kısacası maddi ve manevi kültürle ilgili hemen bütün kavram alanlarına uzanan Fransızca etkisi yalnızca sözcüklerde kalmamıştır. Daha önce değindiğimiz çeviri öğelerin yanı sıra anlam etkilenmeleri de olmuş, çeşitli anlatım biçimleri, Türkçeye yansımıştır.

Almancayla ilişkiler daha çok I. Cihan Savaşı öncesinde ve savaş sırasında kurulmuş, II. Cihan Savaşı sırasında da sürmüştür. Ancak Türkçenin sözvarlığında Almancadan alınma öğeler büyük bir toplam tutmaz[66]. Burada *dekan*, *doçent*, *hinterland* gibi birkaçını saymakla yetineceğiz.

Türkçede İngilizce sözcüklerin yerleşmesi daha çok II. Cihan Savaşı sonrasında olmuştur. Daha önceleri dile giren *istim (islim* biçimi de vardır; *steam'*den), *fayrap* (fire up) *bot (boat)* gibi denizcilik terimleri sayılmazsa, bugün kullanılan öğelerin en büyük bölümü Savaş sonrasında bütün dünyada görülen İngilizce akımının Türkçeye yansımasıdır, diyebiliriz. *Lider (leader)*, *miting (meeting)*, *brifing (briefing)* gibi, toplum etkinliklerine ilişkin kavramlardan insan yaşamıyla ilgili *tost* (toast), *snek bar (snackbar,) self servis (self service)*, *sprey (spray)*, *tişört (T-shirt)*, *teyp (tape recorder'*dan), *set (set)*gibi pek çok öğeye değin, sözvarlığına yerleşmiş ya da yerleşmekte olan sözcükler bunun tanığıdır. Bunların yanı sıra İngilizceden aktarılan, çevrilen öğeler, deyim ve anlatım biçimleriyle bilim, teknik ve sanat alanlarında sözcük ve çeviri terim olarak kullanılan öğeler sayılabilir.

Sözvarlığı içinde, Türkçeye başka dillerden girme, önemli sayıdaki öğelere karşılık, acaba Türkçenin başka dillere etkisi ne ölçüde olmuş, hangi sözcükler hangi dillere girecek yerleşmiştir?

66 Almanca kökenli sözcükler konusunda derinliğine inen bir çalışma olan, Yaşar Önen'in Deutsches im Türkischen, (Ankara, 1955) adlı yapıtını salık verebiliriz. Bu yapıtta hemen bütün sözcükler verilmiştir.

Bu konuya eğilirken en başta sayılması gereken, sanırız, Balkan dillerine geçen Türkçe öğelerdir. Bugün Balkan ülkelerinin hepsinin dilinde, Osmanlı egemenliği döneminde Türkçeden giren öğelere ya da onların kalıntılarına rastlanmaktadır. Üstkatman etkisi, Bulgarca, Rumca, Sırp-Hırvatça, Macarca, Rumencede yerleşmiş büyük ölçüdeki Türkçe sözcüklerle kendini göstermekte, daha çok maddi kültür alanının kavramları olan bu sözcüklerin yanı sıra İslamlık, hukuk ve askerlikle ilgili olanlar da bulunmaktadır. Ayrıca bu dillerde Arapça ve Farsça kökenli olup da Türkçe aracıyla geçen pek çok sözcük göze çarpar.

Balkan dillerindeki Türkçe kökenli sözcüklere birkaç örnekle değinirken önce Bulgarcadan başlamak yerinde olur: *bardàk, bardỳk (bardak), basmà (basma), duman, bayır, bahça (bahçe, Far. /ba:gçe/), malak, atmaca, sap, kazma, tasma, zengiya (üzengi), arabaciya (arabacı) bekçiya (bekçi), çekiç, kofa (kova), kazan....* gibi[67].

Türkçeden Macarcaya-aynı dönemde-geçen öğeleri inceleyen Zs. KAKUK, doğrudan doğruya ve dolaylı olarak Macarcaya yerleşen Türkçe sözcükleri, anlam alanları içinde sergileyerek ilginç örnekler göstermektedir[68]. Örneğin yiyecek maddeleri içinden *pite* (pide), *pasztormány (pastırma*'dan, 'sığır eti' anlamında), *joghurt* (yoğurt); deri gereçler, koşum takımları için kullanılan *kármán* ('Karaman'lı, Karaman'dan gelen'), *pamut* (pamuk), *jemeni* (yemeni, 'yatak' anlamında), *kaftán* (Kaftan), *zseb* (cep), *hindi* (hindi)... gibi.

Sırp-Hırvatçada da 4000'den fazla Türkçeden gelme, yerleşmiş yabancı sözcüğün yaşadığı görülmektedir ki, bunlar arasında *inat, ortaklık, zanaat, makase* (makas), *asker, düşman, saksiya* (saksı), *yastık...* gibi, bir bölümü Türkçe kökenli, bir bölümü de Arapça, Farsça kökenli olanlar vardır.

Türkçeden İtalyancaya da *firmano* (ferman), *beglierbei* (beylerbeyi), *giannizzero* (yeniceri), *ordo/lordó* (ordu), *pascia* (paşa), *yatagan* (yatağan) gibi sözcükler geçmiştir.[69]

67 Bu örnekler ve daha başkaları için bkz. B. Tsonev, Turski dumi vı bılgarskiy ezik (Türkische Wörter im Bulgarischen): Annuaire de L'Université de Sofia, XXV/4 (1929), 1–16; St. Mladenov, Sur l'étymologie de quelques mots turcs et grecs en bulgare moderne: Annuaire de L'Université de Sofia XXII/7 (1926), 1–52; ayrıca Bılgarski Etimologiçen Reçnik, Sofia, 1962 db.

68 Cultural Words from the Turkish Occupation of Hungary: Studia Turco-Hungarica IV (1977), 1–117.

69 Durdu Kundakçı, s.g.y., s. 153.

Türkçeden Fransızcaya ve öteki Avrupa dillerine geçen sözcükler ise daha küçük oranda ve daha çok, Osmanlı devlet ve saray örgütüyle ilgili bulunmaktadır. Yeniçeri, vezir, paşa, bayram, beylerbeyi, odalık gibi kavramlar, çeşitli batı dillerinde değişik biçimlerde karşımıza çıkar (örneğin Fr. *beghlerbeghi*, *janichères*, *bassa* 'paşa', *beiram /bairam* 'bayram', *odalisque* (odalık)... gibi; Alm. *Janitschar*, *Pascha* gibi).

Türkçeden öteki dillere, bu arada Moğolcaya, Arapça ve Farsçaya geçen sözcükler de vardır ki, burada bunlar üzeıinde duramayacağız[70]

70 Yeni Farsçadaki Türkçe ve Moğolca öğeler konusunda büyük oylumlu bir yapıt olan Gerhard Doerfer'in yapıtını başta saymak istiyoruz: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, 4 cilt, Wiesbaden, 1963–1975. Yunanca, Arnavutça, Romence, Bulgarca, Sırpça, Küçük Rusça, Büyük Rusça, Lehçe gibi güney doğu ve ve doğu Avrupa dillerindeki Türkçe öğeler üzerinde Fr. Miklósič'in eski, ancak önemli yapıtını da burada anmak istiyoruz: Die türkischen Elemente in den südost-und osteuropaischen Sprachen (Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, XXXIV ve XXXV; 1885, 1886 ,genişletilmiş biçimiyle XXXVII ve XXXVIII; 1888, 1889. Şu üç çalışmayı da konuyla ilgilenenler için vermek istiyoruz: I. Esin, Turcizm ı Rječnik, Zagrep, 1942; J. Blaškovič, Çek dilinde Türkçe kelimeler: VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bildiriler, Ankara, 1960, s. 87–112; V. Buescu, Langue roumaine. Etymologies roumano-turques: Orbis XI /1 (1962), 289–341.

4. SÖZCÜKBİLİMDE ESKİ VE YENİ ÇALIŞMALAR

Bilimsel yöntemlerden uzak da olsa sözcükbilim konuları üzerinde çok eskiden beri durulduğunu söylemeliyiz. Elimizdeki bilgilerden, Eski Hint'te var olduğunu öğrendiğimiz dilbilim okullarının çerçevesi içinde kimi dilciler, sözcüklerin kökenleri, anlamları ve nesneyle sözcük arasındaki ilişkiler üzerinde durmuşlardır[71].

Yeni döneme, XX. yüzyıla gelinceya değin, gerek dilin doğuşuna, kökenine olan ilgi, gerekse bellibaşlı dinlerin kaynak kitaplarına, dualarına gösterilen özen sonucunda dinbilim ve filoloji çalışmaları içinde sözcükbilim sorunlarına çok yer verildiğini görüyoruz. Eski Hint'te *Veda*'ların dilini inceleyip onların sonraki kuşaklara, doğru aktarılmasını, batı dünyasında Hıristiyanlığın temel dili olan Latincenin, doğu dünyasında da İslamlığın temel dili Arapçanın büyük halk yığınlarınca öğrenilmesini sağlama amacıyla sözcüklerin incelenerek kökenrine inilmesi sonucunda yavaş yavaş sözcükbilim ve sözlükbilim geleneğinin yerleştiği bir gerçektir.

Her yerde, her zaman, duyulan yerli ya da yabancı bir sözcüğün nereden geldiği, hangi kökene dayandığı, merak konusu olagelmiştir. Dille uğraşmasak bile, bize bir özel ad ya da bilmediğimiz bir sözcük söylense, ilk anda bunu, bildiğimiz sözcüklere benzetmeye, onlarla açıklamaya çalışırız. İşte bu eğilim, en eski dil çalışmalarından beri bu konuda çaba harcanmasına neden olmuş, XIX. yüzyıla, bu çabaların bilimsel yönteme kavuşmalarına değin her ülkede, her dilde sürdürülmüştür. Bu arada, dildeki öğelerin türeyişini anlatabilen, doğru sonuçlara varabilenlere rastlandığı gibi yakıştırmalar da-tanınmış düşünür ve dilcilerin yapıtlarında bile- almış yürümüştür. Örneğin eski çağ dilbiliminde ünlü bir yapıt olan, Anlambilim bölümünde daha geniş bir biçimde değineğimiz PLATON'un Kratylos'unda çeşitli özel adların sudan birtakım gerekçelerle, hiç ilgisi bulunmayan köklere dayatıldığını görüyoruz: Bu yapıtta *Zeus*'un kardeşi *Poseidon*'a bu adın verilmesini Sokrates'in

71 Anlambilim bölümünde bu konuya daha uzunca değiniyoruz; ayrıca bkz. D. Aksan, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 21-22.

ağzından aydınlatmaya çalışan düşünür, *Poseidon* adını 'ayak kösteği' anlamındaki /posidesmos/ sözcüğüyle açıklamaya kalkmakta, iki öğe arasında ilişki kurabilmek için de "denizin yaratılması, yürüyüşüne engel olduğu, ayaklarını kösteklediği için" onun bu adı aldığını, /e/ sesinin de "adı güzelleştirmek için belki sonradan katılmış olabileceğini" söylemektedir[72]. Ünlü Latin dilbilgisi yazarı VARRO'nun da (İ. ö. I. yz). bu türden, birçok yorumlamaları vardır. Örneğin Latincede 'güneş' anlamına gelen *sol*'a bu adın, gökte tek başına *(solus)* parladığı için verildiğini ileri sürer.[73]

Bu türden çabalar, filoloji çalışmaları sırasında sözcükbilim alanının doğmaya başlaması, özellikle Hint-Avrupa dil ailesinin aydınlatılmasına yarayan sözcük incelemelerinin yaygınlaşarak ciddi araştırmalara dönüşmesiyle, zamanla bilimsel bir yönteme kavuşmuştur.

Dil çalışmalarında bir sözcüğün hangi köke dayandığı, yerli mi, yabancı mı olduğu, başlangıçta hangi kavramı yansıttığı, ne gibi gelişmeler gösterdiği gibi konuları aydınlatmaya yönelen dala, öteden beri *kökenbilgisi (étymologie, etymology, Etymologie)* adı verilir. JONES, RASK gibi bilginlerin, özellikle Franz BOPP'un XIX. yüzyıl başlarında karşılaştırmalı dilbilimin temelini oluşturan çalışmaları, GRIMM ses yasaları, lehçebilimle birlikte, bu dala da önemli katkılar sağlamış, bir sözcüğün kökeninin nasıl araştırılması gerektiğini gösteren önemli çalışmalar yayımlanmıştır.[74] Kökenbilgisinde bugün de süregelen geleneğe göre bir öğenin kökeninin, nereden geldiğini aydınlatabilmek için onun eldeki en eski metinlerdeki biçimine inme, dilin değişik lehçe ve ağızlarında bulunup bulunmadığını, başka dillerde benzerlerinin olup olmadığını araştırma yoluna gidilmektedir. Eğer dilin kendi sözcüğü inceleniyorsa en eski biçimiyle lehçe ve ağızlardaki -çoğunlukla eski biçime yakın -kullanımları, kökenin aydınlatılmasında çoğu kez büyük ölçüde yardımcı olmakta, yerli olduğu sanılan kimi sözcüklerin eski biçimlerine ulaşmakla onların yabancılıkları da ortaya çıkmaktadır. Kimi zaman da bunun tam tersi bir durumla karşılaşılmakta, yabancı olduğu duygusunu veren bir sözcük araştırılınca onun dilin kendi öğesi olduğu görülmektedir. Örneğin bugün bir Alman için, bir para birimi olan İng. *Dollar* sözcüğü yabancı bir öğe görünümündedir. Ancak geriye doğru, geçmişteki biçimlerine gidilince

72 Bkz. Kratylos, Suat Yakup Baydur çevirisi, İstanbul, 1944, s. 4.

73 F.Z, Perek, Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları (Gramerin Doğuşu), İstanbul, 1961, s. 70. Kitapta, bu gibi yakıştırmalardan, daha birçok örnek gösterilmiştir.

74 Kökenbilgisi sözlüklerine, Sözlükbilim bölümünde ayrıca değineceğiz.

bunun bir Alman özel adından geldiği ortaya çıkar: 1519'da, Almanyada *Joachimstal* maden ocağından çıkarılan gümüşten döktürülen bir sikke *Joachimstaler* adıyla anılmış, sonradan kısalmış biçimiyle *Taler* olarak kullanılmış, İtalyancaya *(tallero)*, Danca ve İsveççeye *daler*, Hollandacaya *daalder*, İngilizceye de *Dollar* olarak geçmiştir.[75] Buna benzer örnekleri, daha önce söz konusu ettiğimiz *Tulpe*, *tulipe* (lâle), *tennis*, *flirt* gibi sözcüklerde de görüyoruz.

Kökenbilgsi araştırmalarımda kesinliğe varılması güç, kimi zaman da olanaksızdır. Ancak sözcüğün en eski biçimine, lehçe ve ağızlardaki durumuna göre, ilişkide bulunulan dillerdeki kullanımlarına değgin kanıtlar elde edildiğinde karanlık nokta kalmadığında kesin sonuç elde edilebilmektedir. Kimi zaman kökeni aydınlatılmış sayılan bir sözcükle ilgili olarak yepyeni bir sav ortaya atılmakta, bir açıklamayla karşılaşılmaktadır. Örneğin öteden beri İtalyanca *palla e mezza* (ya da *mezzo*) ya[76] dayandığı kabul edilen, XVII. yüzyıl kaynaklarından bu yana rastlanan Osmanlı top adı *balyemez* üzerinde uzun bir yazı yayımlayan H.J. Kissling[77] yepyeni bir köken araştırmasına gitmiş, *balyemez* öğesinin Almanca *faule Metze* 'tembel Metze' tamlamasından bozulma olduğunu ileri sürmüştür (Almanların toplara *tolle Grete*, *faule Metze* gibi, birtakım sıfatlar taşıyan kadın adları verdiklerini, 1411'de kaynaklarda geçen bu ikinci adın Alman silâh ustaları aracıyla Türkçeye geçmiş, bu sırada da biçim değiştirmiş olduğunu belirmektedir).

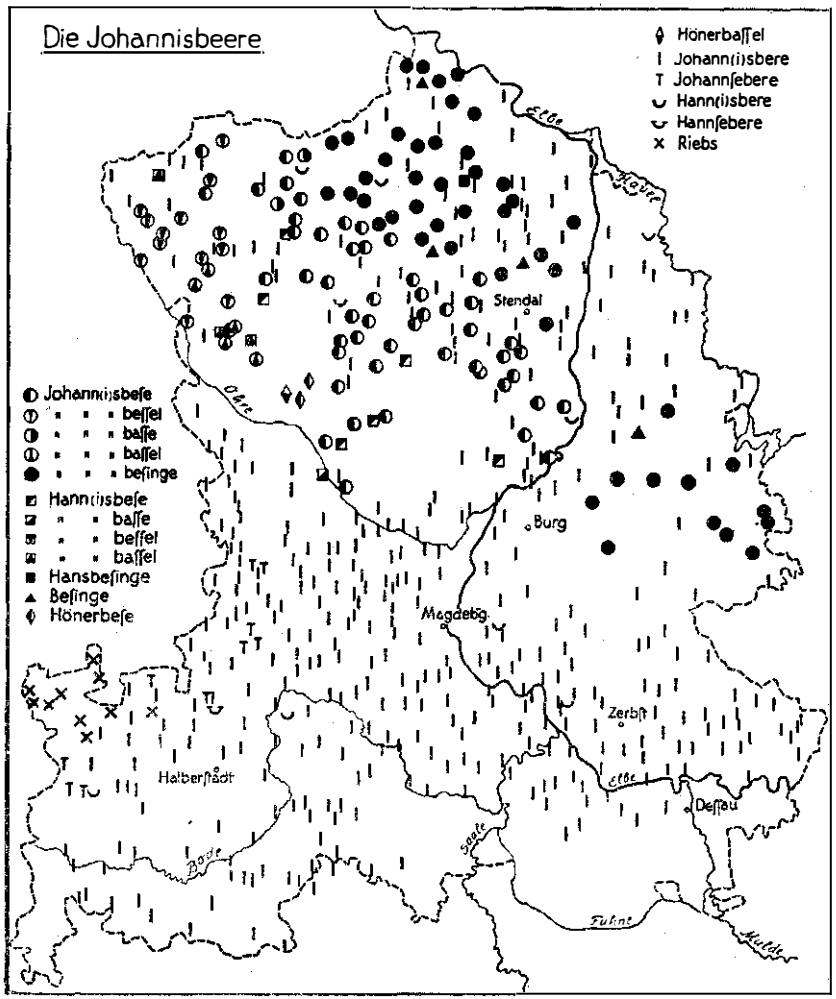
XIX. Yüzyılın sonlarında *sözcük tarihi* ve *sözcük* (ya da *dil*) *coğrafyası* adı verilen araştırmalar lehçebilimle iç içe birer alan olarak ortaya çıkmıştır. Bir dilin yaşamını, lehçelerinin yayılımını inceleyen dil coğrafyası alanındaki çalışmalar arasında, doğrudan doğruya tek tek sözcüklerin değişik bölge ve ülkelerdeki biçimlerinin incelenmesi yöntemiyle araştırmalara yönelinmiş, dil atlasları içinde, doğrudan doğruya sözcüklere dayananları yayımlanmıştır. Kitabımızın I. cildinde (s. 142–145) değindiğimiz bu alan bugün de dilbilimin yeni verilerinden yararlanarak etkinliğini sürdürmektedir. Abdilimle de yöntem ve uygulama yakınlıkları olan bu araştırmalardan dil tarihi, ulusların yer-

75 Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 19. basım, Berlin, 1963, s. 768.

76 ,Orta büyüklükte top' anlamında. Bu köken Tagliavini'nin Osservazioni sugli elementi italiani in turco, Istituto Superiore Orientale di Napoli: Annali 1 (1940), 191–204 adlı çalışmasında ileri sürülmüş, Henry-Renée Kahane–Andreas Tietze'nın ortak çalışması Lingua Franca'da (Urbana, 1958, § 56) balyemez'in kökeninin Venedik lehçesindeki *bala ramada* olduğu belirtilmiştir.

77 Baljemes: Z.D.M.G. 101 (1951), 333–340.

leşme ve kültür tarihi üzerinde önemli bilgiler edinilmektedir. Bu çalışmalar üzerinde bir izlenim edinilmesini sağlamak amacıyla, K. BISCHOFF'un bir yazısında[78] verdiği bir haritayı aktarmak istiyoruz (1. resim; *frenküzümü*'ne verilen adların Orta Avrupa'nın Orta Elbe bölgesindeki yayılışını, aynı kavramı gösteren değişik adların başka başka işaretlerle karşılanması yoluyla haritaya işlenmesi sonucunda elde edilmiştir).

1. Resim

78 Niederländer an der Mittleren Elbe und in Brandenburg: Naamkunde 1 (1969), 18–40; s. 28 den.

Özellikle son otuz yıl içinde sözcükbilim alanında *sözcük istatistiği (lexicostatistique, lexicostatistics, Lexikostatistik)* adı verilen incelemeler yapılmakta, bunlar için birtakım yöntemler geliştirilmiş bulunmaktadır. Bu çalışmalarda, bir dilin sözvarlığında sıklık araştırmaları yoluyla, en sık geçen öğelerin saptanmasına gidilerek özellikle anadili ve yabancı dil öğretiminde bundan yararlanılmakta, makineli çeviri işinde birtakım kolaylıklar sağlanmakta, ayrıca, *dil tarihlendirmesi (glottochronologie, glottochronology, Glottochronologie)* adı verilen özel bir çalışma alanı doğmuş bulunmaktadır[79].

Dil tarihlendirmesi konusu, özellikle Amerikalı bilgin M. SWADESH'in çalışmalarıyla dilcilik dünyasında tanınmıştır[80]. Swadesh, insanbilim ve arkeoloji çalışmalarında yararlanılan bir kimyasal inceleme yöntemi olan "Karbon 14" yönteminden esinlenip onu dilciliğe uygulamaya karar vermiştir. Bu kimyasal incelemelerde, bulunan eski bir canlı varlık parçasının (örneğin bir ağaç ya da kemik, kömür parçası gibi), içinde var olan karbon 14 izotoplarının radyoaktivite ölçüsüne dayanarak yaşını hesaplama olanağı doğmuş bulunmakta, küçük bir yanılgı payı bir yana bırakılırsa bu nesnelerin hangi döneme, hatta hangi yıla ait olduğu ortaya konabilmekteydi. Böyle bir yöntemin dilbilime uygulanması, birbiriyle ilişkisi bulunduğu sezinlenen, aynı anadilden ayrıldığı sanılan iki dilde sözcük sayımları yapmakla gerçekleştiriliyor, bu yapılırken de bizim, sözvarlığı konusunu işlerken değindiğimiz bir *temel sözvarlığı* dizelgesi temel alınıyordu.

Yapılan incelemelere göre, bir dilde temel öğeleri içeren 100 sözcüklük bir dizelgede 1000 yıl içinde temel sözcüklerin aşağı yukarı % 81'i yitirilmeden kalmakta, % 19 dolayındaki sözcük yitirilmektedir. Bu duruma göre, bir anadilden ya da bir başka dilden ayrılan bir dilin bugünkü sözvarlığında, temel sözvarlığından arta kalan öğelerin sayımından elde edilecek sayıyla bu dilin ya da dillerin bir anadilden ya da birbirlerinden ayrılma tarihi ortaya konabilmektedir[81]. Özcan BAŞKAN'ın yapı-

79 Kimi yazarlar *sözcük istatistiği* ve *dil tarihlendirmesi* terimlerini aynı anlamda kullanmakta, kimileri ise bunları ayırmaktadır.

80 *Dil tarihlendirmesi* terimi ilk kez Özcan Başkan'm Lengüistik Metodu'nda (s. 160–164) kullanılmış ve aynı yapıtta konu üzerinde geniş bilgi verilmiştir. Yöntemin ayrıntıları için aynı yere bakılabilir.

81 Swadesh'in etkinlikleri konusunda şu çalışmalara baş vurulabilir: Lexicostatistic Dating of Prehistoric Ethnic Contacts: Proceedings of the American Philological Society 96 (1952); Toward Greater Accuracy in Lexicostatistic Dating: International Journal of American Lin-

tında, bugünkü İstanbul Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesinin ve Fergana Özbekçesinin bu yöntemle incelenmesi konusunda R.B. LEES'in yaptığı uygulamalara ve sonuçlarına da yer verilmiştir.[82]

Burada şunu belirtmeliyiz ki, çeşitli açılardan üzerinde durulmuş ve tartışılmış bulunan yöntemin en çok eleştirilebilecek yönü, dilin sözvarlığının, yerine ve çağına göre çok değişik toplumsal, dil dışı etkenler altında olabileceğinin hesaba katılmamasıdır. Her dilde temel sözvarlığının en uzun yaşayan öğelerden oluştuğu bir gerçektir. Ancak şurasını da unutmamalıdır: Herhangi bir dilde, herhangi bir çağda öylesine bir gelişme gerçekleşmiş olabilir ki, temel sözvarlığı da yabancı dillerin etkisiyle beklenmedik bir değişme gösterebilir (Türkçenin sözvarlığında Dil Devrimine gelinceye değin görülen yabancılaşma bunun bir örneğidir; daha önce değindiğimiz gibi, Arapça ve Farsça öğeler temel sözvarlığından bir bölümünü de kullanım dışı bırakmıştır). Bu bakımdan, doğrudan doğruya sayısal sonuçlara dayanarak yargıya varmak, dil dışı etkenleri hesaba katmamak yanılgılara yol açabilir.

Sözcük istatistiği çalışmalarının Türkçeyle ilgili bir örneğini J. KRÁMSKÝ'nin bir yazısında[83] buluyoruz. Bilgin, Eski Türkçe evresi'nden saptadığı 2460 sözcükten bugünkü Türkiye Türkçesinde 697 öğenin yaşamakta olduğunu (% 28,3) belirlemekte, eylemlerdeki yitirilmeleri ortaya koymakta, soyut kavramların durumuna da değinmektedir. Burada özellikle belirtmek istediğimiz nokta, Krámský'nin Türkçedeki soyut kavramlara ilişkin yargılarına katılmanın güç olduğu, kendi sayımlarımıza göre[84] Eski Türkçe evresinin (VIII.-X. yüzyıl), Türkçenin soyut kavramlar yönünden de zengin bir dil olduğunun anlaşıldığıdır.

Kitabımızın I. cildinde de söz konusu ettiğimiz gibi (bkz. s. 114), Altay dilleri kuramı üzerinde, Altay dilleri adı verilen diller arasındaki yakınlıkların saptanması, akrabalık olasılığının araştırılması amacıyla bugüne değin çeşitli çalışmalar yapılmış bulunmaktadır. Bu çalışma-

guistics 21 (1955), 127–137. Dil tarihlendirmesi konusunda R.B. Lees'in The Basis of Glottochronology: (Language 29 (1953), 113–127) adlı yazısıyla D.H. Hymes'in şu çalışması da salık verilebilir: Lexicostatistics: Current Anthropology I (1960), 338–345.

82 R.B. Lees'in geliştirdiği $Z(\text{aman}) = \frac{2 \log y(\text{aşayan})}{2 \log h(\text{ız})}$ formülü ve bunun uygulanması konusunda bkz. Özcan Başkan, s.g.y.

83 On the Oldest Stratum of Words in the Basic Lexical Fund of Modern Turkish: Archiv Orientalni 24 (1956), 225–240.

84 Anlambilimi ve Türk Anlambilimi adlı kitabımızda, Eski Türkçe evresinden, Köktürk metinlerinden yaptığımız sayımlarda soyut kavramların % 33 dolayında olduğunun ortaya çıktığına değindik.

lardan biri, ünlü İngiliz Türkoloğu Sir G. CLAUSON'ın sözcük sayımı yönteminden yararlanan incelemesidir.[85] Bilgin bu incelemesinde Eski Türkçe, Eski Moğolca ve Mançu dillerinde *göz, ateş, güneş, su, süt...* gibi 100 ana kavramla *uzak, kalın, beş, vur-, it-* gibi, bunlara eklediği 100 kavramın karşılaştırılmasına yönelmiş, birtakım sonuçlara varmıştır (Clauson'ın, daha önce değindiğimiz 200 sözcüklük temel sözvarlığı dizelgesi üzerinde çalışmış olduğuna burada dikkati çekmek isteriz). Dizelgedeki kavramların üç dildeki karşılıkları üzerindeki incelemesine dayanarak bilgin, Türkçe ve Moğolcanın temel sözvarlığında-alıntı olduğu kanısında bulunduğu sözcükler bir yana bırakılırsa- ortak öğelerin % 2'yi geçmediğini ileri sürmekte, aynı biçimde, Moğol ve Mançu dillerindeki % 3,5'luk ortak sözvarlığıyla akrabalık ilişkilerinin varlığının kanıtlanamayacağını belirtmektedir.

Burada, sözcükbilimle ilgili, Türkçenin sözvarlığının sayısal incelenmesi konusundaki iki çalışmadan daha söz etmek istiyoruz: Kâmile İmer'in, Türkçedeki arılaşmayı sayısal verilerle ortaya koyan incelemesinde[86] Dil Devriminin başlangıcından 1965 sonuna kadar gazete dilinden yapılan sondajlarla birtakım sonuçlara varılmıştır. Bu çalışmada gazete (haber) dili, roman ya da öykü, fıkra gibi belli bir yazarın kişisel tutumunu yansıtmadığı, ayrıca konuşma ve yazı diline yakın olduğu için temel alınmış, her yılın gazetelerinden seçilen haberlerde (200 sözcüklük parçalar içinde) yerli ve yabancı öğelerin sayısı saptanmıştır. Burada özet olarak birkaç örnekle gösterecek olursak Türkiyenin önde gelen 5 gazetesinde, sözvarlığındaki Türkçe, Arapça ve Farsça öğeler bakımından şu sonuçlarla karşılaşıyoruz:

Yıl	Türkçe	Arapça	Farsça
1931	% 35	% 51	% 2
1933	" 44	" 45	" 2
1936	" 48	" 39	" 3
1941	" 48	" 40	" 3
1946	" 57	" 28	" 3
1951	" 51	" 35	" 3
1956	" 51	" 35,1	" 2
1961	" 56	" 30,5	" 3
1965	" 60,5	" 26	" 1

85 A Lexicostatistical Appraisal.: C.A.J. XII (1969), 1-23.

86 Türk yazı dilinde dil devriminin başlangıcından 1965 sonuna kadar özleşme üzerine sayıma dayanan bir araştırma: Türkoloji Dergisi V/1 (1973), 175-190.

Bu sonuçlar, Türkçedeki özleşmenin oranını yıllara göre kesinlikle ortaya koyduğu gibi, bu tür sayısal incelemelerin kesin yargılara varma olanağı sağladığını da göstermektedir.

Bizim "Köktürkçeden bugüne, Türkçede ödünçlemeler üzerine bir sözcük istatistiği araştırması" adlı yazımızda da[87] 100'er sözcüklük parçalara dayanılarak Türkçenin çeşitli evrelerinde yabancı öğelerin sayısı saptamıştır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre Köktürkçe evresinde yabancı öğelerin sayısı % 1'in altındadır. Uygur döneminde, yapıtların niteliklerine göre % 2-5 arasında değişmekte, en çok % 10-12'ye kadar çıkmaktadır. Karahanlı döneminin ünlü yapıtı Kutadğu Bilig'de sayı % 1,9; kimi yerlerdeyse % 1'den azdır. Buna karşılık, iki yüzyıl sonra yazılan Atebetü'l Hakāyık'ta sayı % 20'ye, kimi yerlerde % 26'ya çıkıyor. Birkaç örnekle gösterecek olursak Yunus Emre'de % 13, Āşık Paşa'nın Garibnāme'sinde % 20, Dede Korkut Kitabı'nda, son sayfada % 17'dir; öykülerin anlatılışı sırasında bu oran % 5,3'e düşmektedir. Mevlid'de % 26, Divan şairlerinden Bākī'de % 65, Nef'i'de 60, Nābī'de 54'tür. Tanzimat döneminde Namık Kemal'de % 62, Şemsettin Sami'de % 64, Ziya Gökalp'te % 55 yabancı öğeyle karşılaşıyoruz.

Yukarıdaki sonuçları, günümüzdeki gazete (haber) dilinin sonuçlarıyla karşılaştıracak olursak dildeki özleşmeyi yine somut bir biçimde ortaya koyma olanağı doğacaktır. 1977 yılı gazete dilinde kendi yaptığımız sayımlara göre, ortalama % 25 ile % 35 arasında yabancı sözcükle karşılaşılmaktadır. İmer'in çalışmasında, 1965 sayımlarında yabancı öğelerin sayısının % 40'ın altında bulunduğu, bu sayının 1977'de ortalama % 30'a indiği, hele bugün kimi yazarların dilinde % 10'un altında olduğu göz önünde bulundurulursa dildeki sürekli özleşmenin hızı kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Dil çalışmalarında, öteki alanlarda olduğu gibi sözcükbilim alanında da yeni bir yönelim ve gelişmenin, XX. yüzyılda, SAUSSURE'le gelen bütünlük, dizge anlayışının yerleşmesinden sonra başladığını söyleyebiliriz.

Anlambilim bölümünde değineceğimiz gibi, Almanyada, 1930'larda, J. TRIER tarafından ortaya atılan *kavram alanı* kuramı (buna bkz.) sözcükbilimde de yeni gelişmelere, yapısalcılığı temel alan çalışmalara olanak hazırlamıştır

Yapısalcılık akımının sözcükbilime yansıyan ve onun yeni bir inceleme yöntemini oluşturan *toplumsal sözcükbilim*, sözcükleri toplumla

87 Türk Dili No. 313 (1977), 344–347.

sıkı ilişkili biçimde, toplumdaki gelişmeleri, kavramların değerlerini göz önünde bulundurarak, çağın ya da dönemin yazın ürünlerinden izleyerek incelemektedir. Bu alanda, belli bir dilde, belli kavramların ince lenmesine yönelindiğinde sınırlı bir zaman kesimi ele alınmakta, bu süre içinde yazın ürünlerinde sözcüklerin değerleri belirlenmektedir. Bu çalışmalarda, dildeki sözvarlığı yapısıyla toplumsal ve siyasal yapı arasında karşılıklı etkileşim bulunduğu ortaya konmaktadır.

Fransada G. MATORÉ ve arkadaşlarının geliştirdiği yapısal sözcükbilim yöntemi, onun La Méthode en Lexicologie (Domaine Français) adlı yapıtında tanıtılmıştır.[88] Kitabın girişinde sözcükbilimin araştırma konusunu, amacını ve anlatımbilim, biçimbilim, dilbilgisi, mantık, ruhbilim ve anlambilim gibi alanlarla ilgisini işleyen bilgin, sözcükbilimde yöntem belirlemeye yönelmekte, sözcüğü, onun kavramsal içeriğini ve düşünceyle ilişkisini incelemektedir (s. 16 ve ötesi). Sözcüğün toplumla bağıntısına da yer veren yazar, sözcükbilimin dilbilimle toplumbilim arasında özel bir yeri olduğunu vurgular. Sözcükbilimin yöntemini açıklarken tarihsel ve durgun sözcükbilim ayrımına değinen Matoré, kavram alanı kuramından da yararlanmakta, kavram alanı içinde özellikle önemli *tanık sözcükler (mots-témoins)* seçmektedir. Bu öğeler önemli bir zihinsel olayın simgesi ve bir uygarlık olayının somutlaştırıcısıdır (s. 65-67). Bilginin *anahtar sözcük (mot clé)* adını verdiği sözcüklerse (s. 67 ve ötesi) toplumun ülkü olarak benimsediği bir oluşu, bir duygu ya da düşünceyi belirlemektedir *(l'honnête homme, philosophe* gibi sözcükler). Bilgine göre, örneğin Fransada 1827'den sonraki dönem, sözvarlığı içinde şöylece somutlaştırılabilir:

a) Başlıca anahtar sözcük: *bourgeois*,

b) İkincil anahtar sözcükler: *prolétaire* ve *l'artiste*. Yapıtta, 1827 –1834 arasında "sanat" ve "sanatçı" kavramlarını *(art* ve *artiste)* işleyen bir ek bölüm de yer almaktadır. Bu çeşit bir çalışma Türk yazınında, dilinde yapılacak olsa, örneğin 1946 sıralarında ve hemen sonrasında *demokrasi* kavramının incelenmesi ilginç olurdu, kanısındayız.

Fransada G. Matoré ve arkadaşlarının geliştirdiği yapısal sözcükbilim yöntemi, bizde de Berke Vardar'ın Fransızca üzerindeki incelemelerinde özenli örneklerini vermiştir: Fransada 1627-1642 yılları arasında özgürlük *(liberté)* kavramını toplumsal sözcükbilim yöntemiyle inceleyen Vardar (Etude lexicologique d'un champ nationnel, le champ notionnel de la liberté en france de 1627 à 1942; İstanbul, 1969), da-

88 Paris, 1953. Yazarın daha önce A.J. Greimas'la birlikte yayımladığı bir çahşması daha vardır: La Méthode en Lexicologie: Romanische Forschungen 1948, 411 ve ötesi.

ha sonra, Fransanın 1815-1830 yılları arasındaki toplumsal ve siyasal sözvarlığının temel yapısını inceleyen bir yapıt vermiştir (Structure fondamentale du vocabulaire social et politique en france, de 1815 à 1830; İstanbul, 1973).

Yapısal sözcükbilimde yeni gelişmeler vardır. Dilbilime getirdiği *monème* kavramından daha önce söz ettiğimiz André MARTINET yeni çalışmalarında yeni bir kavram ortaya atmıştır[89]. Bilginin *synthème* adını verdiği[90] bu birim, birden çok biçimbirimin birleşmesinden oluşur; konuşmacının seçimine bağlı olmaksızın kullanılır. Bu birimler -Türkçeden örnek verecek olursak- ya *yönetmelik*, *iletişim* gibi, bir türetme sonucunda oluşur; ya *bilgisayar*, *ikidilli*, *özgeçmiş* gibi bileşimlerden kurulur, ya da bilbilgisinde "ek" saydığımız bağımlı birimlerden kurulmuştur (Bilgin bunun için *thermostat* örneğini gösteriyor). Bunlara ek olarak *açık deniz*, *genç kız*, *kapalı devre yayın* gibi kalıplaşmalarla TRT; MTA, PTT, IMF gibi kısaltmaları da bilgin yine *synthème* saymaktadır.

Günümüz dilbiliminin en önemli etkinliği ve en yaygın akımı olan dönüşümlü üretimsel dilbilimin dilde tümce'yi temel aldığına, II. ciltte (s. 123 ve ötesi) değinmiştik. Dili bir tümceler topluluğu olarak gören ve tümce üretip onu çözümleyen bir dizge biçiminde düzenlenen bu kuramda tek tek sözcüklere, dilin işleyişi içinde ayrı bir yer vermek söz konusu olamazdı. Nitekim "standart model" olarak nitelenen kuram bütünü içinde başlıca, dizimbilim, görevsel sesbilim ve anlambilim bölümleri yer alırken sözcükbilime ayrı bir yer verilmemiştir. Ancak gerek ses, gerekse anlam olarak sözcüklerin kuram içinde yerleri vardır: Sözdizimsel derin yapıyı üreten *temel bölüm (temel bileşen*, İng. *basis component)* içinde sözvarlığı ve sözvarlığı kuralları, dildeki biçimbirimlerle onların ses, anlam ve dizim özellikleri yer alır. Bu birimler, sözvarlığı kurallarıyla tümce yapılarına yerleştirilir.

Üretimsel dilbilimin, anlambilim alanı üzerinde iki doğrultuda kutuplaşması *(üretici* ve *yorumlayıcı anlambilim)* sözvarlığına ilişkin konularda ayrı görüş ve çözümler getirmiştir. Üretimsel anlambilim *sözcük*'ü, dizime ilişkin birtakım özellikler içeren bir anlam atomları bileşimi olarak görürken yorumlayıcı anlambilim sözcüğün yapısını tümceden ayrı görmektedir. Kuramın, sözcüklerin anlamlarına ilişkin yönlerini, Anlambilimi bölümünde ayrıca ele alacağız.

89 Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Martinet, La Synthématique comme étude de l'expansion lexicale: Dilbilim VI (1981), 84–98.

90 Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü'nde *birleşkebirim* olarak yer alıyor.

SÖZCÜKBİLİM KAYNAKÇASI

AKSAN, Doğan, *Anlam alışverişi olayları ve Türkçe:* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1961, 207 273.

——— ———, *Kelimelerin ölümü olayı ve Türk yazı dilindeki örneklerinde Arapça ve Farsça unsurların etkisi üzerine notlar:* Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1969, 97-108

——— ———, *Anadili* (özel bölüm): Türk Dili, No, 285 (1975), 423-434.

——— ———, *Köktürkçeden bugüne, Türkçede ödünçlemeler üzerinde bir sözcük istatistiği araştırması:* Türk Dili, No. 313 (1977), 344-347.

——— ———, *Sözcükbilim:* Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları, Ankara, 1980, s. 62-74.

——— ———, *Sözcükbilim açısından dil devriminden çıkarılabilecek sonuçlar üzerine:* Atatürkün Yolunda Türk Dil Devrimi, Ankara, 1981, s. 112-123.

ATALAY Besim, *Türk Dilinde Ana Kelimeler veya Türkçede Türetme Sözlüğü*, Ankara, 1967.

BAŞKAN, Özcan, *Lengüistik Metodu*, İstanbul, 1967.

BAYDUR, Suat Y., *Dilimiz ve Yunan-Lâtin asıllı kelimeler:* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1953, 93-121.

BLASKOVİCS, *Çek dilinde Türkçe kelimeler:* VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, Ankara, 1957 (1960), s. 87-112.

BORETZKY, Norbert, *Sprachkontakte:* Perspektiven der Linguistik I, yayımlayan W.A. Koch, Stuttgart, 1973, s. 134-158.

BRANDS, H.W., *Studien zum Wortbestand der Türksprachen.* Lexikalische Differenzierung, Semasiologie, Sprachgeschichte, Leiden, 1973.

BUESCU, Victor, *Langue roumaine. Etymologies Roumano-turques:* ORBIS XI, 1 (1962), 289-341.

CEFEROF, S. *Muasir Azerbaycan Dili* (Leksika), Bakı, 1970.

CLAUSON, Sir Gerard, *A Lexicostatistical Appraisal:* Central Asiatic Journal XII (1969), 1-23.

DAHER, Ymär, *Agricultura Anatolica,* I.: Die volkstümlichen landschaftlichen Geräte, Eine wort-und kulturgeschichtliche Untersuchung mit besonderer Berücksichtigung der Türkvölker, Helsinki, 1970 (Studia Orientalia XLII).

DARMESTETER, A., *La Vie des Mots Étudiée dans leurs Significations,* 18. basımı, Paris, 1932.

DOERFER, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen,* 4 cilt, Wiesbaden, 1963-1975.

——— ———, *Türkische Lehnwörter im Tadschikischen,* Wiesbaden, 1967.

ELWERT, Theodor, *Das zweisprachige Individuum.* Ein Selbstzeugnis, Mainz, 1960.

EREN, Hasan *Anadolu ağızlarında Rumca, İslâvca ve Arapça kelimeler:* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1960, 295-371.

ESENKOVA, Enver, *Türk dilinde Fransız tesiri,* avec un résumé en français, Istanbul, 1959.

——— ———, *Chronique de linguistique, l'influence française dans la langue turque:* ORBIS IX, 1 (1960), 128-142.

GABKA, K., *Theorien zur Darstellung eines Wortschatzes*, Halle, Saale, 1967.

GATENBY, E.V., *Material for a Study of Turkish Words in English:* A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XII (1954), 90.

GURBANOV, Afat, *Azerbaycan Dilinin Leksikologiyası*, Bakı, 1964.

HATİBOĞLU, Vecihe, *Tarihin karanlık dönemleri ve ilk kültür sözcükleri:* Türk Dili, No. 302 (1976), 574-578.

HAZAI, G., *Genel Leksikografya açısından Kâşgarlı Mahmut hakkında düşünceler:* Bilimsel Bildiriler 1973, Ankara, 1975, s. 419-424

HYMES, D.H., *Lexicostatistics:* Current Anthropology, I (1960), 338-345.

İMER, Kâmile, *Türk yazı dilinde dil devriminin başlangıcından 1965 yılı sonuna kadar özleşme üzerine sayıma dayanan bir araştırma:* Türkoloji Dergisi V/1 (1973), 175-190.

KAHANE, Henry-René Kahane-Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant.* Turkish Nautical Terms of Italian an Greek Origin, Urbana, 1958.

KAKUK, Suzanne, *Recherches sur l'Histoire de la Langue Osmanlie des XVIe et XVIIe Sciecles. Les Éléments Osmanlis de la Langue Hongroise, Budapest*, 1973,

——— (Zsuzsa), *Cultural Words from the Turkish Occupation of Hungary:* Studia Turco -Hungarica IV. cilt, Budapest, 1977.

KÖKSAL, Aydın, *Dil ile Ekin*, Ankara, 1980.

KRÁMSKÝ, J., *On the Oldest Stratum of Words in the Basic Lexical Fund of Modern Turkish:* Archiv Orientálni 24 (1956), 225-240.

KUNDAKÇI, Durdu, *İtalyancadan Türkçeye, Türkçeden İtalyancaya geçmiş sözcükler üstüne:* İtalyan Filolojisi X (1978), No. 11, 135-153.

KÜHN, Peter, *Der Grundwortschatz. Bestimmung und Systematisierung*, Tübingen, 1979.

LAMB, Sydney M., *Lexicology and Semantics:* Linguistics (yayımlayan: A.A. Hill), 1969, s. 45-54.

LEES, R.B., *The Basis of Glottochronology:* Language 29 (1923), 113-127.

LERCHNER, G., *Lexikostatistik und Glottochronologie:* Probleme der strukturellen Grammatik und Semantik, Leipzig, 1968, s. 253-.

LEWANDOWSKI, Theodor, *Linguistisches Wörterbuch*, 3 cilt, Heidelberg, 1975-1976.

LIGETI, L., *Histoire du Lexique des Langues Turques:* Rocznik Orientalistyczny: 17 (1953), 80-91

MACKEY, W.F., *The Description of Bilingualism:* Readings in the Sociology of Language, yayımlayan: J. A. Fishman, The Hague-Paris, 1968, 554-584.

MARTINET, André, *La Synthématique Comme Étude de l'Expansion Lexicale:* Dilbilim VI (1981), 84-98.

MATORÉ, G., *La Méthode en Lexicologie*, Paris, 1953.

MATTHEWS, P.H., *Morphology. An Introduction to the Theory of Word-Structure*, London, 1974.

MEISINGER, Othmar, *Vergleichende Wortkunde.* Beiträge zur Bedeutungslehre, München, 1932.

MEYER, G., *Türkische Studien I, Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen*, S. Berichte d.K. Ak. d. Wiss., Phil.-Hist. Classe 128, Wien, 1893.

MIKLÓSIČ, Fr., *Die türkischen Elemente in den südost -und Osteuropäischen Sprachen*, Denkschr. W. A.W. Phil.-Hist. Classe 34 (1885) ve (1886).

MİYATEV, Petır, *Türk ve Bulgar dilleri arasında çağdaş dil ilişkileri:* XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bildiriler, Ankara, 1968, 119-126.

MUNSA, Franz, *Sprachliche Wechselwirkungen bei Zweisprachigkeit:* Wiener Sprachblätter 1978, 2 s.50-52.

OLGUN, İbrahim *Farsça ve Türkçe atasözleri ve deyimler üzerine:* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1972, 153-172.

ÖNEN, Yaşar, *Deutsches im Türkischen*, Ankara, 1955.

ÖZTOKAT, Erdim, *Yabancı dilde sözcük öğretimi:* Dilbilim II (1977), 189-194.

——— ———, *Sözcüksel sıklık ve bildirinin algılanışı*; Dilbilim III (1978), 129-133.

PIERCE, Joe E., *A Frequency Count of Turkish Affixes:* Anthropological Linguistics 3/9 (1961), 31-41.

——— ———, *Frequencies of Occurrence of Affixes in Written Turkish:* Anthropological Linguistics 4/6 (1962), 30-41.

——— ———, *A Statistical Study of Grammar and Lexicon in Turkish and Sahaptin (Klikitat):* International Journal of American Linguistics 29/2 (1963), 96 - 106.

PLOMTEUX, Hugo, *Tabou, pudeur et euphémisme:* Orbis XIV/I (1965), 23-36.

POPPE, Nicholas, Studies of Turcic Loan Words in Russian, Wiesbaden, 1971.

SCHÖNE, Maurice, *Vie et mort des mots*, Paris, 1951.

SWADESH, Norris, *Lexicostatistic Dating of Prehistoric Ethnic Contacts:* Proceeding of the American Philosophical Society, 96 (1952), 452-463.

——— ———, *Toward Greater Accuracy in Lexicostatistic Dating:* International Journal of American Linguistics 21 (1955), 127-137.

TIETZE, Andreas, *Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch:* Jean Deny Armağanı, Ankara, 1958, s. 255-333.

von POLENZ, Peter *Dilbilimi açısından "yabancı kelime"* ve *"yerlileşmiş kelime"* (Fremdword und Lehnwort sprachwissenschaftlich betrachtet adlı yazıdan) çeviren: Vural Ülkü: Batı Dil ve Edebiyatları Dergisi 11/4 (1980), 367-396.

Unilingualisme et multilingualisme: Le Langage, yayımlayan: A. Martinet, Paris, 1968, 2. 646-683.

WEINREICH, Uriel, *Languages in Contact*, The Hague, 1953 (Almancası, Alm. kısaltmasıyla verilen: *Sprachen in Kontakt*, Ergebnisse und Probleme der Zweisprachigkeitsforchung, München, 1977).

II. BÖLÜM

SÖZLÜKBİLİM

1. TANITILMASI ve GEÇMİŞİ

Bundan önce ele aldığımız sözcükbilim dillerin sözvarlıklarına eğilen, onların özellikleri üzerinde durarak birtakım yargılara varan bir dilbilim dalıydı. Bu bölümde ise aynı gereçlere dayanan, yine sözvarlığıyla ilgili bulunan, ancak uygulamaya yönelik olan bir alanı inceliyoruz.

Eğer bu alanın tanımını yapmak istersek şöyle söyleyebiliriz: Sözlükbilim, bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin sözvarlığını sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelen, bu amaçla yöntemler koyarak uygulama yollarını gösteren bir dilbilim dalıdır. Bu dalın bugün elde ettiği gelişmelere, sözlükçülükte bugün uygulanan yöntemlere değinmeden önce bu alanın geçmişine kısaca göz atmayı gerekli görüyoruz.

İnsanların ilk kez ne zaman konuşmaya başladıkları kesinlikle bilmediğimiz gibi, ne zaman bir yabancı dili öğrenmek zorunda kaldıklarını da bilmiyoruz. Ancak hiç kuşku yoktur ki, değişik dilbirliklerinin, başka başka ulusların birbirleriyle ilişki kurdukları anda dil güçlüğü belirmiş, yabancı dil öğrenme çabası başlamıştır. İlk sözlük de bu nedenle hazırlanmış olabilir.

Dünyada ilk sözlüğün nerede hazırlandığı, hangi dili temel aldığı konusunda da bilgimiz yoktur. Bildiklerimiz, ancak bize kadar gelebilen yapıtlara dayanıyor. Bugünkülere benzer ilk sözlük olarak İskenderiye Müzesi kütüphanecisi Bizanslı ARISTOPHANES'in (yaklaşık olarak İ. ö. II.-II. yüzyıl) hazırladığı yapıt anılır[91]. Yunancada seyrek kullanılan ve açıklanması güç kimi sözcükleri bir araya getiren bu çalışmada tanımlara da yer veriliyordu. İ. s. I. yüzyılda İskenderiyeli PAMPHILUS'un, daha önceki çalışmalara dayanan, 95 kitaptan oluşan Yunanca sözlüğü, Latinlerde Marcus Verrius FLACCUS'ün yapıtı, anılması gereken örneklerdendir.

---

* *Lexicographie, lexicography, Lexikographie* karşılığı; Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü'nde *sözlükbilgisi* olarak adlandırılmıştır.

91 Encyclopedia Americana, 1968 basımı, 7/87; ayrıca bkz. Britannica, Dictionary maddesi.

Sözlük terimi (Lat. *dictionarium)* 1225'te John GARLAND tarafından ilk kez kullanılmış[92], bu yüzyıla gelinceye değin birkaç önemli kökenbilgisi sözlüğü de hazırlanmıştır. Batıda, sözlükçülükteki gelişme daha sonraki yüzyıllarda olmuştur.

Doğu dünyasında, eski, köklü bir sözlükbilim geleneğinin yerleşmiş olduğuna tanık sayılan önemli sözlükler hazırlanmıştır. X. yüzyılda yaşayan Fārāb'lı İsmail CEVHERÎ, SİHĀH adlı çok önemli bir Arapça sözlüğün yazarıdır. XIV.-XV. yüzyıllar arasında yaşamış olan Firūzābādî'nin *El Kāmusü'l Muhît* (Okyanus Sözlüğü) adlı, çok büyük boyutlu Arapça sözlüğü de bu arada anılmalıdır ki, bu yapıtın Türkçeye çevirisinin, kendisi de büyük bir sözlükbilimci olduğu anlaşılan Mütercim ĀSIM tarafından yapıldığını (XVIII. yüzyıl) görüyoruz. Bu yapıtta Arapça sözcükler açıklanırken Türkçedeki doğru karşılıklarının gösterilmesine çalışılmış, başka yazarların çeviri sözcüklerle açıkladıkları maddeler Mütercim Āsım tarafından büyük bir yetkiyle, Türkçenin sözvarlığındaki tam karşılıkları aranıp bulunarak açıklanmıştır.[93]

Türk dilinin ve kültürünün çok önemli bir kaynağı olan, XI. yüzyılda KÂŞGARLI MAHMUT'un kaleme aldığı *Divān ü Lugat-it Türk*, Arapça olarak Türkçenin sözvarlığını inceleyen, gerektikçe, sözcüklerin içinde geçtiği yazın parçalarını gösteren, aynı zamanda bir dilbilgisi kitabı niteliği taşıyan bir çalışmadır. Türkçenin bu anıtı da doğudaki sözcükçülüğün eskiliğine ve öncesinin bulunduğuna tanıktır. Aynı sözlükçülük geleneğinin daha sonraki yüzyıllarda Türkler arasında sürdüğünü görüyoruz.

Batıda, sözlükçülükte önemli bir gelişme, Rus Çariçesi II. Katerina'nın buyruğuyla Alman gezgini P.S. PALLAS'ın yaptığı incelemeyle sağlanmıştır. Aslında dünya dillerinin tanınması ve karşılaştırılmasına yönelik olan bu çalışmada Pallas, Rusya sınırları içindeki dillere ilişkin gereçlerden de yararlanmış, 285 kavramı temel alarak 200 Asya ve Avrupa dilinde bu kavramların karşılıklarını vermiş, böylece aynı zamanda çokdilli sözlüklerin örneğini de göstermiştir. *Linguarum Totius Orbis, Vocabularia Comparativa* adıyla 1787'de yayımlanan sözlüğün 1790-91 (Petersburg) baskısına, Afrika ve kimi Amerika dillerinin gereçlerinin de eklendiğini görüyoruz.

92 Aynı yerlere bkz.

93 Arapça sözcüklerin üç ünsüzden oluşan kökenlerine göre düzenlenen sözlükten, bu kökenlerin abecesel sıralanmasıyla, sonda yer alan dizelgeler aracıyla yararlanılabilir. İstanbul 1268–1272 baskısı üç büyük ciltten oluşur.

J.C. ADELUNG'un J.S. VATER ile ortak çalışması *Mithridates*, 4 ciltten oluşan ve 1806-1817 yılları arasında yayımlanan, benzeri nitelikteki bir yapıttı; 500 kadar dilde belli tümcelerin (duaların) karşılıklarını içeriyordu.[94]

XIX. yüzyıla gelinceye değin batıda, her ülkede, gerek belli bir dilin sözvarlığma eğilen, gerekse birkaç dili bir araya getiren pek çok sözlük yayımlanmıştır. Bunlar arasında Türkçeyi işleyenler, Türkçeyi Arapça ve Farsçayla birlikte ele alanlar da vardır.[95]

Bu çalışmaların tarihi, aynı zamanda sözlükçülüğün de tarihi sayılabilir. Çünkü zamanla bir sözlük hazırlamada, bir sözcüğün açıklanış biçiminde belli bir geleneğin doğduğunu, sözlükbilimin kimi ilkelerinin belirdiğini görüyoruz.

Sözlükçülükte en önemli aşama, XIX. yüzyılda olmuştur. Almanyada, sözlükbilimin kurucusu sayılabilecek olan Jacob GRIMM ile kardeşi Wilhelm GRIMM, ilk cildi 1854'te, Leipzig'te yayımlanan Alman Sözlüğü'nü (Deutsches Wörterbuch) hazırlamaya başlamışlardır. 16 büyük cilt olarak çıkarılması düşünülen bu büyük oylumlu yapıt, birkaç cildi yayımlandıktan sonra, birçok bilginin çabasıyla, ancak 1961'de bitirilebilmiştir. En eski kaynaklardan başlayarak bir sözcüğün, geçtiği metinlerdeki biçimini ve anlamını, değişik lehçe ve dillerdeki değişkelerini, her türlü kullanımını ve içinde geçtiği söz öbeklerini veren bu çalışma, bundan sonraki çalışmalara örnek olmuş, Avrupada, aşağıda değineceğimiz benzerlerinin hazırlanması yolunu açmıştır (Bu sözlüğün I. cildinden alınan Alm. *Baum* 'ağaç' sözcüğünün açıklanışı, örnek sayfada, 2. resimde görülmektedir).

Fransız dilcisi (aynı zamanda düşünür ve fizikçi) Emile LITTRÉ'nin otuz yıllık çabası sonunda ortaya çıkan Fransız Dilinin Sözlüğü *(Dictionnaire de la Langue Française)* de son derece geniş, aynı zamanda derinliğine bir inceleme ürünüdür; bugün de güvenle yararlanılan bu yapıt 1873'te Paris'te basılmıştır. 1889 baskısı, çok küçük puntoyla dizilmiş 4 büyük ciltle bir ek ciltten oluşur. LITTRÉ sözlüğünde-resimde, Fr. *barrière* 'tahta parmaklık', 'engel' sözcüğünde de görüleceği gibi-maddeler, değişik anlamları, bu anlamda geçtiği yerler üzerinde geniş bilgi verilmekte, sonra, ayrı paragraf halinde sözcüğün tarihi ve kökeni açıklanmaktadır (bkz. 3. resim).

94 Bloomfield, Language, 1933 basımı, s. 7.

95 Türkiye Türkçesi üzerinde yurtta ve yurt dışında hazırlanmış sözlüklerin nitelikleri için bkz. A. Dilâçar, Türkiye Türkçesi sözlüklerinden seçme eserler: Türk Dili II (1953), no. 22, s. 677–680. Bu yazıda, eldeki en eski sözlükler de gösterilmiştir.

BAUM, *m. arbor, ahd.* poum, *mhd.* boum, *alts.* bôm, bâm, *nnl.* boom, *ags.* beám, *engl.* beam, *fries.* bâm, *goth.* bagms, *altn.* baðmr, *schwed. und dän. mangelnd. der pl. lautet goth.* bagmôs, *alts.* bômôs, *ags.* beámas, *fries.* bâmar, *altn. also* baðmar, *ahd.* poumâ, *mhd.* boume, *nhd.* bäume, *und schon* LUTHER *hat* bewme, ABR. VON S. CLARA bäumer, *nnl.* boomen *und auch* H. SACHS *setzt tadelhaft* pawmen:

wäld und all pawmen werden kal. I, 376ᶜ.

Auf das etymon zeigt am natürlichsten die goth. gestalt bagms, *die zu dem vermuteten* hagvan *für* bauan *stimmt, wobei in betracht kommen musz, dasz auch das lat.* facere *unmittelbar zu* faber *und* fabricari *teitet, und das ags.* beám *geradezu trabs bedeutet. noch mehr, ein andrer ausdruck für materies, das goth.* timbr, *ahd.* zimpar, *nhd.* zimmer, *altn.* timbr, *schw.* timmer, *dän.* tömmer *scheint sich zum sl.* dub, *poln.* dąb *quercus, wie zum gr. δένδρον zu fügen und man empfienge die dem* bauan *parallelen wörter* zimmern *und δέμειν, ja das böhm.* strom *arbor, lignum musz sich mit* strogiti, *russ.* stroit *struere, parare, facere genau berühren, erst aus* strom *entspringt dann* strměti *ragen,* strmy *arduus, ragend, wie unser* bäumen, sich bäumen *aus* baum, *nicht darf* strom *aus* strměti, *noch* baum *aus* bäumen *geleitet werden.*

Dieser deutung, welche in baum *vorzugsweise den begrif des holzes, lignum erblickt, kommt nun zu statten, dasz wiederum goth.* triu, *altn.* triu, *ags.* treo, *sl.* drjevo *auszer arbor zugleich ξύλον, holz und zimmerholz bezeichnet und in den zusammensetzungen* hebebaum, weberbaum, leiterbaum, mastbaum, schlagbaum, galgenbaum *u. a. m. unter* baum *ein gespaltnes, gezimmertes und bearbeitetes holz verstanden werden musz, wie denn auch merkwürdig der aus bohlen und bretern zusammengeschlagene sarg* todtenbaum *oder blosz* baum *hiesz. noch heute in Schwaben und in der Schweiz* todabaum (STALDER 1, 286. TOBLER 68ᵃ. 142ᵇ), *ein kindersarg, den man unterm arm oder auf der schulter zum kirchhof trägt,* bömmli, *bei den Friesen* dothholt (EHRENTRAUT 363ᵇ), *todtenholz. schimpf, und ernst cap.* 260 *sagt eine frau:* gehe in den gerner (*ossuarium*), da stehet mein nachbawr in einem todtenbaum und ist gestorben, schütte in aus dem baum und lege dich darein. *und hernach:* der in dem baum gedachte, es were umb seine sele zu thun, und wischt auf in dem baum und stiesz den deckel ab und zu dem baum hinaus. *auch hat man in alten gräbern völlige, ausgehölte baumstämme für leichen gebraucht gefunden. die Russen nennen* koloda *einen aus dem baum gehaunen sarg und* koloda, *altsl.* klada *ist buchstäblich das altn.* hlaði *strues, unser* lade, *wie man auch* todtenlade *für sarg sagt, was uns nochmals zu* hlaða *struere, fabricari, folglich zu* bauen *führt.*

Hiermit soll jedoch eine andere auslegung nicht abgeschnitten sein, die in baum *das der erde entsprieszende und wachsende holz, die lebendige pflanze erkennen möchte, da wir in* bauen *selbst neben der vorstellung des wohnens und bauens zugleich die des seins und lebens enthalten finden. wie* bauen *dem φύειν und φύεσθαι, so liegt auch* baum *dem φῦλον und φυτόν nahverwandt und das altn.* baðmr (*genauer* baðmr, *dessen* D *sich zum goth.* G *in* bagms *wie* schlinden *zu* schlingen, *ἔρδειν zu ἔργον verhält*) *drückt nicht nur arbor, sondern auch silva, frons arborum und flos campi, den ganzen vegetabilischen wachsthum der natur aus. das eddische* à baðmi viðar *Sæm.* 195ᵃ *entspricht dem umgestellten ags.* vudubeám, *baum des waldes und* vudu, *der einzelne baum, ahd.* witu, *altn.* viðr *geht über in den begrif des holzes und des waldes. Seltsam, dasz das ags. und engl.* beám *auch noch einen strahl des lichts (ähnlich dem halm und zweig der sprieszenden pflanze oder dem strahl des kamms) und eine posaune bedeutet, aus der sich schälle gleich strahlen ergieszen. es war ein unhaltbarer einfall oben sp.* 533 pomum *aus* opomum *abzuleiten, und man deutet es sonst aus* posmum; *eher liesze sich, wenn man* pario *und* fero = baira *anschlägt, eine wirkliche berührung zwischen* baum *und* pomus *annehmen, die schon dadurch bestärkt würde, dasz* pomus, pomum *aus dem engern sinn von malus, malum in den allgemeinen von arbor, fructus übertreten, gleich dem altn.* apaldr.

Diese noch mancher ausbildung fähige wie bedürftige ansichten werden kaum zweifel an dem innigen zusammenhang der wörter baum *und* bauen *übrig lassen. in der bibel steht* baum *zahllose mal für den wachsenden und lebendigen des feldes oder waldes:* und gott sprach, es lasse die erde aufgehen gras und kraut, das sich besame, und fruchtbare bewme. 1 *Mos.* 1, 11; und allerlei fruchtbare bewme und bewme, die sich besamen. 1, 29; den bawm des lebens mitten im garten. 2, 9; und der hagel schlug alles kraut auf dem felde und zubrach alle bewme auf dem felde. 2 *Mos.* 9, 25; und sol am ersten tage früchte nemen von schönen bewmen, palmenzweige und meien von dichten bewmen und bachweiden. 3 *Mos.* 23, 40; es sei auf hohen bergen, auf hügeln oder unter grünen bewmen. 5 *Mos.* 12, 2; und hat ausgerissen meine hofnung wie einen bawm. *Hiob* 19, 10; es ist schon die axt den bewmen an die wurzel gelegt, darumb welcher bawm nicht gute früchte bringet, wird abgehawen und ins feuer geworfen. *Matth.* 3, 10; ich sehe menschen gehen, als sehe ich bewme. *Marc.* 8, 24. sie steigent auf die höm bisz in den tolden und fressen die bletter ab, was sie dan finden. KEISERSB. *sünden des munds* 62ᵃ; das irdisch paradeis mit vil beumen und früchten. 12ᵇ; man spricht, den bawm sol man beugen, weil er jung ist, wird er alt, so wil er ungebogen sein oder bricht. LUTHER 6, 165ᵇ; dann je die kerle, die dazu tüchtig seind, nicht auf den bäumen wachsen. KIRCHHOF *mil. disc.* 214; erklettert die bäum wie ein katz. *Garg.* 179ᵇ; wie der baum, so die frucht; der baum genieszt seiner äpfel nicht; krumme bäume tragen so viel obst als die geraden; grosze bäume geben mehr schatten als früchte; unter altem baum ist gut schauern; hoher baum fängt viel wind; es ist dafür gesorgt, dasz die bäume nicht in den himmel wachsen; es ist kein baum, der nicht zuvor ein sträuchlein gewesen; je höher baum, je schwerer fall; liegt der baum, so klaubt jedermann holz; es fällt kein baum auf einen hieb; es ist nicht allen bäumen eine rinde gewachsen; von einem groszen walde sagt man, dasz das eichhörnchen sieben meilen über die spitzen der bäume laufen kann. *RA.* 497;

denn ihnen erhöht war die seele
allen. sie pflanzten mit lust die munteren bäume der freiheit.
GOTHE 40, 290;

wo im blauen unbegrenzet
blüht der sonne goldner baum. RÜCKERT 408,

was an die beámas, *strahlen mahnt;* der kühlende, rauschende baum des himmels, dessen blüten sonnen, dessen früchte welten sind. J. PAUL *uns. loge* 3, 103. *die edda kennt einen* weltbaum.

Nicht selten, wo es der zusammenhang verstattet, steht das blosze baum *für* mastbaum, schlagbaum, stammbaum, todtenbaum *u. a. m., auf dem meer ragen die hohen* bäume *der schiffe,*

bäum und bretter. WECKHERLIN 149;

er bemühte sich, seinen baum aufzustellen, *sein geschlecht zu verzeichnen;* diese zwei und dreiszig edele anen und äst auf einen artigen stammen und baum zu bringen. FISCHART *bienenk.* 222ᵃ. durch den baum gehn *heiszt unter dem* schlagbaum *vorbei, passieren:* es konnte wol als tischrede durch den baum gehen. HIPPEL 10, 125, *wie man franz. von mittelmäszigen dingen sagt:* ce vin, ce mets, cet homme passera. den baum auf beiden achseln tragen *gilt von einem trageholz, wofür schon sp.* 163 *belege gegeben sind.*

heulend kommt der sturm geflogen,
der die flamme brausend sucht,
prasselnd in die dürre frucht
fällt sie, in des speichers raume,
in der sparren dürre baume. SCHILLER 78ᵇ.

was bedeutet in den weisthümern masz auf dem baum gestrichen, abgestrichen, abgeschlagen; über dem baum abgestrichen, abgeschlagen? 2, 189. 193. 196. *vgl.* baumsimmer.

BARRIÈRE (bâ-riè-r'), *s. f.* || **1°** Fermeture à l'aide de plusieurs pièces de bois. Franchir une barrière. Il força les barrières. || **2°** Enceinte fermée où l'on fait des combats, des jeux de toute espèce. Aux athlètes dans Pise elle ouvre la barrière, BOIL. *Art poét.* II. Et regarde le champ, assis sur la barrière, ID. *Ép.* I. Il avait forcé la barrière, où il s'était présenté le premier, SÉV. 147. || Combat à la barrière, combat qui se livrait à la barrière du champ des tournois. Soit qu'il se présente un rival Pour la lice ou pour la barrière, MALH. IV, 5. Les tournois, les combats à la barrière sont peut-être de l'invention de ces Arabes, VOLT. *Mœurs*, 43. Aux noces d'Henriette et de Charles Ier, il y eut des combats à la barrière, des jeux et des courses de bagues, CHATEAUB. *Stuarts*, 176. || Fig. Le sort qui de l'honneur nous ouvre la barrière, CORN. *Hor.* II, 3. || **3°** Tout obstacle matériel. Les Alpes présentaient leur barrière. Ils trouvèrent l'Océan pour barrière. Des murs de ce palais ouvrez-lui la barrière, RAC. *Baj.* I, 2. Déjà, rompant partout leurs plus fermes barrières, Des débris de leurs forts il couvre ses frontières, ID. *Esth. prol.* Il s'était fait de morts une noble barrière, ID. *Mithr.* V, 4. || En général, empêchement, obstacle. Les barrières du devoir. Mettre des barrières à la licence. Si vous aviez rompu une fois la barrière de l'honneur, FÉN. *Tél.* XX. Pour mettre une barrière entre mon fils et moi, RAC. *Brit.* I, 2. Donner de plus fortes barrières à l'idolâtrie, BOSS. *Hist.* II, 3. Elles servaient de barrière à l'idolâtrie. ID. *ib.* Elle oppose une barrière invincible aux violences, ID. *Instr.* I. S'il ne mettait entre votre faiblesse et vous une barrière qui vous arrête, MASS. *Avent, Afflict.* Elle opposa la barrière de la pudeur aux premiers orages, ID. *Panég. Magd.* Quelle barrière l'opprobre de ce vice ne met-il pas au retour de Dieu en nous? ID. *Car. Prod.* L'indolence est la seule barrière qui vous arrête, ID. *Car. Tiéd.* I. De ce trône sanglant je m'ouvris les barrières, VOLT. *Mér.* I, 4. || **4°** Porte d'entrée d'une ville. On ferma les barrières. Il fut arrêté à la barrière. || Bureaux établis aux portes et aussi à certaines limites de territoire pour la perception des droits d'entrée. Les barrières furent incendiées lors de l'émeute. Il est bien à désirer qu'on transporte ailleurs les barrières et les commis qui rendent ce petit pays de Genève ennemi du nôtre. VOLT. *Lettr. d'Argental*, 20 janv. 1766. J'ai de la fraude en pacotille. Qu'à la barrière on saisirait, BÉRANG. *Portrait.* || Anciennement. Barrière des sergents (officiers de justice), réduit couvert d'un toit où ils se tenaient pour attendre pratique. || **5°** Bande en forme d'ansette, dans laquelle le metteur en œuvre arrête le ruban d'un bracelet. || **6°** Barrière, nom qu'on donnait autrefois à un district qui couvrait la Hollande. L'empereur a raison de vouloir se rendre maître de la Barrière et le protecteur de la Hollande. FÉN. XXII, 485.

— HIST. XVe s. Si y eut plusieurs escarmouches et envayes devant les barrieres. FROISS. II, II, 8. || XVIe s. Elles se fermoient à grosses serrures et fortes barrieres, AMYOT, *Anton.* 99. Comme aussi il leur servoit d'un des meilleurs hommes de barriere de son temps, D'AUB. *Hist.* II, 184.

— ÉTYM. *Barrer*; provenç. *barriera*; espagn. *barrera*; ital. *barriera*.

3. Littré sözlüğünde bir madde başı.

Bu gibi anıtsal yapıtların hazırlanması insanüstü bir çaba gerektirdiği, değişik uzmanlık alanlarından kimselerin bilgisinden yararlanmak gerektiği için bu türden sözlükler zamanla ortak çalışmalar halinde gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Aşağıda değineceğimiz gibi, bugün -seyrek de olsa, tek başına bu gibi çalışmalara girişenler bulunmasına karşın-sözlükbilimde elde edilen gelişmeler de ortak çalışmayı kaçınılmaz kılmaktadır. GRIMM ve LITTRÉ sözlüklerinin türünde hazırlanmış, İngilizlerin ünlü İngilizce sözlüğü *(The Oxford English Dictionary)* de böylece yazılmış olup 1933'te 13 cilt halinde The Philological Society tarafından bastırılmıştır.

2. SÖZLÜK VE SÖZLÜK TÜRLERİ

Ünlü Alman Sözlükbilimcisi Jacob GRIMM, yukarda değindiğimiz sözlüğünün önsözünde, *sözlük*'ü şöyle tanımlamaktadır: "Bir dilin sözcüklerinin abecesel dizelgesi"[96]. Bugün bu tanımı değiştirmek, değişik sözlük türleriri, tiplerini ayrı ayrı açıklamak gerekmektedir. Eğer özel birtakım sözlükleri, uzmanlık alanlarıyla ilgili özel türlerini bir yana bırakacak olursak sözlük için şöyle bir genel tanıma varabiliriz: Bir dilin (ya da birden çok dilin) sözvarlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimbirimleri temel alarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir sözvarlığı kitabı. Bugün sözlüklerin hazırlanmasında uygulanan yöntemler ve aranan nitelikler üzerinde durmadan önce sözlüklerin türleri konusuna değinmeyi gerekli görüyoruz.

Bugün sözlük denen kaynaklar, hazırlanış amaçları ve taşıdıkları nitelikler bakımından çok çeşitlidir. Eğer değişik açılardan sözlükleri öbeklendirecek olursak şu türlerle karşılaşırız:

1. Bir ya da birden çok dilin sözvarlığını işleme bakımından:

a) *Tekdilli*, b) *çokdilli sözlükler.*

2. Abece sırasının temel alınıp alınmamış olmasına göre:

a) *Abecesel sözlükler*, b) *kavram* (ya da *kavram alanı) sözlükleri.*

3. Ele alınan sözvarlığının niteliğine göre:

a) *Genel sözlükler* (ortak dil, yazı dili sözlükleri, ansiklopedik sözlükler).

b) *Lehçebilim sözlükleri.*

c) *Eşanlamlı, eşadlı, tersanlamlı öğeler sözlükleri.*

ç) *Yabancı öğeler sözlükleri.*

d) *Tarihsel sözlükler*,

96 I. cilt, IX. Spalte.

e) *Kökenbilgisi sözlükleri.*

f) *Uzmanlık alanı sözlükleri (terim sözlükleri).*

g) *Argo sözlükleri.*

h) *Deyim* ve *atasözü sözlükleri.*

ı) *Anlatımbilim sözlükleri.*

i) *Sanatçı* ve *metin sözlükleri.*

j) *Yanlış yerleşmiş öğe* sözlükleri.

k) *Tersine sözlükler* ve başka sözlük türleri.

Şimdi, bunlar üzerinde kısaca duralım.

1.a) *Tekdilli sözlükler*, adından da anlaşılacağı gibi, bir dilin sözvarlığını ortaya koyan yapıtlardır; bunlar açıklamaları da aynı dilden öğelerle yapar. Aşağıda ele alınacak olan değişik sözlük türleri içinden büyük bir bölümü, tekdilli olarak hazırlanır.

b) *Çokdilli sözlükler*, birden çok dilin sözvarlığını işleyen kaynaklardır. En çok rastlananları, bir dili temel alıp onu başka bir dildeki karşılıklarıyla açıklayanlardır (Türkçeden İtalyancaya, İngilizceden Türkçeye, Fransızcadan Arapçaya gibi). Bunlar özellikle, bir yabancı dilin öğrenilmesinde, çeviri yapmada kullanılır. Bu tür sözlüklerde madde başı olarak alınan öğelerin aydınlatılması sırasında değişik anlam ve kullanımlarla birlikte değişik deyim ve sözler de yakınları ya da eşdeğerlileriyle açıklanır. Bu sözlüklerin başarısı, bu karşılıkları vermedeki başarısına bağlıdır.

Çokdilli sözlüklerin, 3,4,5... dili bir araya getiren örnekleri vardır. Böyle bir kitap hazırlanırken yine bir dil temel olur (örneğin Fransızca), onun abece sırasına göre dizilmiş madde başları verildikten sonra, sırasıyla öteki dillerdeki karşılıklarına (İtalyanca,İspanyolca, Rumence gibi) yer verilir. Kitabın sonunda da temel alınan dilin dışında kalan dillere göre hazırlanmış abecesel dizinler bulunur. Bu sözlükler bir grup dili bir arada ele alabileceği gibi, belli diller arasındaki yakınlıkların, akrabalıkların belirlenmesi, değişik sözvarlıklarının bir arada gösterilmesi amacıyla da düzenlenmektedir. Yukarıda, sözlükçülüğün ilk örnekleri arasında saydığımız PALLAS'ın yapıtı, bu türdendir. MEYER-LÜBKE' nin ünlü Roman Dilleri Kökenbilgisi Sözlüğü[97], aynı güzel, önemli örneklerinden biridir. XIX. yüzyıl ortalarında, Türkçeyi de içine alan

97 Romanisches etymologisches Wörterbuch, 3. bas. Heidelberg, 1920.

HANDJÉRI ve ZENKER sözlükleri, yine çokdilli olarak hazırlanmış, geniş oylumlu, önemli yapıtlarıdır[98]. Alois WALDE'nin, Hint-Avrupa Dillerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü[99] ise akrabalık ilişkilerinin ortaya konduğu, geniş sözvarlıklarına dayanan, aynı zamanda sözlükçülük için örnek bir çalışma olarak gösterilebilecek bir kitaptır.

Çokdilli sözlüklerin ilginç bir örneği, Peter M. BERGMAN'ın derlediği, 26 dilin sözvarlığını küçülterek veren, The Concise Dictionary of 26 Languages adlı yapıttır[100]. Özellikle, anında çeviri işine yardımcı olma amacına yönelen yapıtta İngilizce temel alınarak 1000 sözcük seçilmiş, 1'den 1000'e kadar numaralanıp abece sırasında verilen her bir maddenin 26 dildeki karşılıkları (bunlar arasında İndonezya dili, Yidce, Esperanto da vardır) belli bir sınaya göre dizilmiştir. Kitabın sonunda, her dile göre düzenlenmiş dizinler, numaralanmış madde başlarına gönderme yapmaktadır.

2. a) Sözlüklerin abece sırasına göre düzenlenişi, en yaygın, en çok örneği bulunan sözlük düzenidir. Aşağıda ele alacağımız değişik türlerin hemen hepsi bu yolda ortaya konmuştur. Bu bakımdan, asıl, bunun dışındaki yöntemlere göre hazırlananlar üzerinde durmak gerekir.

b) Kimi dilcilerin[101] *adbilimsel (onomasiologique) sözlükler* dedikleri bu yapıtlarda temel alınan, bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin sözvarlıklarının kavram alanlarına göre sıralanmasıdır. Bu *kavram* ya da *kavram alanı sözlükleri* ya bir *dilin iç yapısının*, *anlatım yolları*'nın (Anlambilim bölümüne bkz.), inceliklerinin belirlenmesi, gerççği yansıtmadaki ayrıcalıklarının ortaya konması amacıyla hazırlanır ve dil-düşünce ilişkisinin araştırılmasında, kimi dilbilim konularının aydınlatılmasında yararlı olur; ya da dil akrabalıklarının, geniş anlamdaki adbilim sorunlarının araştırılması ve aydınlatılmasına yardımcı olacak biçimde düzenlenir.

Belli bir dili kavramlara göre işleyen sözlüklerin ünlü bir örneği, Alman dilcisi Franz DORNSEIFF'ın "Kavram Gruplarına Göre Alman

98 A. Handjéri, Dictionnaire français-arabe-persane et turc, 3 cilt, Moscou, 1840–41; Th. J. Zenker, Türkisch-Arabisch-Persisches Wörterbuch, Leoipzig, 1866.

99 Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, bütünleyip yayımlayan: J. Pokorny, 3 cilt, Berlin-Leipzig, 1927–32.

100 New York, 1968.

101 Örneğin Scheuermann, s. 469.

Sözvarlığı" adlı yapıtıdır[102]. Yazarının, önsözünde (s. 5) belirttiği gibi gibi kitap yalnız Alman diline değil, dilbilime de yararlı olmayı gözetmekte, bütün Alman sözvarlığını 20 genel bölüme ayırmaktadır. Bunlar içinden, örneğin 6. bölüm *Zaman* adını taşımakta, 38 özel bölüme ayrılmakta; 13. ise *İm, Bildirme, Dil* başlığı altında ele alınarak 53 özel bölüm biçiminde verilmektedir. Tümü 910 tutan özel bölümler bir bakıma, birer genel kavram sayılabilir. Her birinde genel dilde, kimi zaman halk ağzında, argoda yer alan sözcük, deyim, terim, kalıplaşmış söz gibi öğeler sıralanmış bulunmaktadır. Örnek olarak *İnsan* bölümünün *ölmek* özel bölümünde, asıl anlamı 'ölmek' olan *absterben, sterben, versterben, entschlafen* gibi eylemler verilmekte, bunun yanında, yan anlamı 'ölmek' olan ya da argoda bu anlama gelen, şiir dilinde bunu anlatmak için kullanılan *abrutschen, draufgehen, erblassen...* gibi eylemlerle bu kavramı içeren birçok deyim gösterilmektedir.

Kavram sözlüklerinin Türkiyede yayımlanmış bir örneğini Recai CİN'in yapıtında buluyoruz: "Kavramlar Dizini"[103]. Yazarın belli bir kavramla ilgili sözcükleri rahatça bulmayı sağlamak, özellikle öğrencilere, yazarken sözvarlığının konuyla, kavramla ilgili öğelerini seçmeyi kolaylaştırmak üzere hazırladığını belirttiği (s. 5) kitapta -aralarında bir ilişki bulunmamakla birlikte-Dornseiff'ın yapıtında olduğu gibi kavramlar, ilgili oldukları kavramlarla bir arada verilmiştir (Örneğin *cömert* maddesinde eliaçık, bol elli, vergili, el genişliği, ikram, esirgememek, hatta konuksever... gibi öğeler gösterilmiştir). Abece sırasına göre düzenlenen yapıtta, birbiriyle ilgili madde başlarına göndermeler yapılmıştır.

Aynı aileden, aynı gruptan dillerde belli kavramların dile getiriliş biçimini ortaya koyma, böylece, bu dillerde ses ve biçim açısından yakınlıklar, koşutluklar bulunup bulunmadığını belirleme amacıyla ortaya konan adbilimsel sözlüklerin önemli bir örneği, Carl Darling BUCK'ın yapıtıdır ki, bu sözlükten, başka konulara değinirken yeniden, daha genişçe söz edeceğiz.

3. Bilindiği gibi, bir dilin değişik lehçe ve ağızları, bunlardan birine dayanan bir ortak dili, aynı dil içinde ayrı ayrı toplum kesimlerinin özel dilleri ve uzmanlık alanlarının terimleri vardır. Sözlük hazırlanır-

102 Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Abecesel dizinli 5. baskısı: Berlin, 1959. Bu baskının tanıtma ve eleştirisi: D. Aksan: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1960, s. 393–398.

103 2 cilt, Ankara, 1971.

ken, amaca göre dilin değişik dilimlerinden bir ya da birkaçı ele alınabilir. Böylece sözlükler, birbirinden değişik ad ve nitelik taşır duruma gelir. Şimdi bunlar üzerinde kısaca duralım:

a) Bizim *genel sözlük* olarak nitelediğimiz yapıtlar, belli bir dilime yönelmeden, bir ortak dili (bir yazı dilini) bütün öğeleriyle ele alan sözlüklerdir. Bu yapıtlarda başka başka kesimlerden, lehçe ve ağızlardan gelme, eskimiş, seyrek kullanılan sözcüklere, ancak genelleşmiş olduğu ölçüde, ortak dilde tanındığı ölçüde yer verilir. Bizde Şemsettin Sami'nin Kāmus-i Türkî'si (İstanbul, 1317=1901) Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlük'ü (6. baskısı: 1974) bu tür yapıtlardır (Ancak bunlardan ikincisinde, yabancı kökenli öğelerin artık seyrek geçen, çok az bilinenleri çıkarılmıştır). Bu genel sözlüklerde çoğunlukla eşzamanlı yöntem kullanılır; belli bir dönemin sözvarlığı göz önüne serilir. Bu tür yapıtların çerçevesi geniş tutulduğunda, özel adlar, açıklayıcı şema, planlar, geçmişteki durumu ve gelişmeleri gösteren bilgiler eklendiğinde bunlar *ansiklopedik sözlük* niteliği kazanır.

b) *Lehçebilim sözlükleri (dictionnaires dialectologiques, dialectological dictionaries, dialektologische Wörterbücher)*, ya belli bir lehçeyi, ağzı; ya da karşılaştırmalı olarak değişik lehçe ve ağızları, yazı dilindeki karşılıklarıyla açıklayarak ele alıp bunların sözvarlıklarını sunan yapıtlardır. Bu türün bizde en önemli örneği, yurt düzeyine yayılmış geniş bir araştırmanın ürünü olan, Anadolu ağızlarının gereçlerini toplayan 11 ciltlik Derleme Sözlüğü'dür (Ankara, 1963-1979); Türk Dil Kurumunca 1932'den başlayarak yürütülen derleme çalışmalarına dayanır. Bu sözlüklerin karşılaştırmalı olarak düzenlenenleri, daha çok dil tarihinin, ses, biçim ve anlam açısından araştırılması ve köken incelemeleri için yararlı ve gereklidir.[104]

c) Eşanlamlılar sözlüğünden, anadilinin ve özellikle bir yabancı dilin inceliklerine inme amacıyla yararlanılır. Bu yapıtlarda bir kavram, eşanlamlılarıyla karşılanır. Örneğin *büyük: iri, koca, kocaman, muazzam azman...* gibi.

Batı dillerinde yayımlanmış birçok eşanlamlı öğe sözlükleri vardır. Türkçede bunlara örnek gösterilebilecek yapıt, Mehmet Ali Ağakay'ın "Türkçede Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü" (Ankara, 1956) dür.

104 Karşılaştırmalı lehçe sözlüklerinin önemli bir örneği olarak W. Radloff'un Türk lehçeleri sözlüğünü gösterebiliriz: Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte, 4 cilt, St. Petersburg, 1893–1911. Ünlü Türkoloğun bu yapıtı bugün de kullanılır.

Tıpkı eşanlamlılar gibi *tersanlamlı*'ları *(antonyme, antonym, Antonym)* bir araya getiren sözlükler de vardır.

ç) Yabancı öğeler sözlükleri, bir dilde kullanılan yerleşmiş ve yerleşmemiş yabancı öğeleri bir araya getiren, bunların alındıkları dilleri , geçtikleri kaynakları, dilde geçirdikleri değişmeleri saptayan sözcüklerdir. Filoloji çalışmaları içinde, her ülkenin, kendi diliyle uğraşan filologlarınca ele alındıkları görülür.

d) Tarihsel sözlükler, bir dilin sözvarlığını tarih boyunca izleyerek her sözcüğün en eski biçimini, değişik anlam ve kullanımlarıyla geçtiği kaynakları saptamaya yönelen geniş çerçeveli, büyük oylumlu yapıtlardır. Bu yapıtlar, bir dilin kaynaklarının işlenmesini, işlenen kaynaklardan çıkarılan fişlerin özenle değerlendirilmesini ve mutlaka bir ortak çalışmayı gerektiren çabalarla ortaya konur. GRIMM, LITTRÉ, OXFORD sözlükleri, yukarıda değindiğimiz nitelikleri nedeniyle, aynı zamanda tarihsel sözlük görevini görebilmektedir. Ancak, günümüzde böyle bir girişim, tarayıcılarla bunların hazırladığı gereçleri değerlendiren uzmanların ve sözlükçülerin işbirliğiyle gerçekleştirilebilir. Türk Dil Kurumunun Tarama Sözlüğü (8 cilt, Ankara, 1963-1977), XIII. yüzyıldan günümüze, kaynakların taranmasıyla ortaya konmuş bir çalışma olarak bu türden bir yapıt sayılabilir. Ancak dilin her sözcüğü, tarih boyunca izleme yoluyla genişletildiğinde, bu türün tam örneği olacaktır. Hazırlanması sürdürülen" Tarihsel Sözlük" ise yine aynı türden, daha geniş oylumlu bir çalışmadır.

Tarihsel sözlükler dil tarihinin, ses tarihinin aydınlatılması, çeşitli dil olaylarının (örneğin anlam değişmeleri) incelenmesi için gerekli olduğu kadar, kökenbilgisi sözlüklerinin yazılabilmesi için de zorunlu yapıtlardır.

e) Kökenbilgisi sözlükleri[105], dildeki öğelerin kökenlerini aydınlatmaya yönelen, aynı zamanda, sözvarlığı aracıyla bir dilbirliğinin kültürünü, onun başka dilbirlikleriyle ilişkilerini ortaya koyabilen, ciddi çalışmalar isteyen sözlüklerdir. Bu tür sözlüklerin hazırlanabilmesi için, yukarıda değindiğimiz gibi, kaynakların incelenmiş, ortaya konmuş, tarihsel sözlüklerin yazılmış olması, değişik lehçelere ait gereçlerin el altında bulunması ön koşuldur. Bu koşul sağlanmış olmadığı zaman sözlükçü, kaynakları tek tek inceleyecek, her öğe için birçok kaynağı taramak zorunda kalacaktır.

105 *Dictionnaires étymologiques, etymological dictionaries, etymologische Wörterbücher.*

Batı dilleriyle ilgili, önemli köken sözlükleri yayımlanmıştır. MEYER-LÜBKE'nin yukarıda değindiğimiz sözlüğü bunlardan biridir. Türkçenin bugüne değin yurt dışında yayımlanmış köken sözlükleri bulunmakla birlikte, dilin bütün dönemlerini kapsayan, geniş çerçeveli ve her yönden eksiksiz bir kökenbilgisi sözlüğü ortaya konabilmiş değildir[106].

f) Uzmanlık alanı sözlükleri denince akla gelen, terim sözlükleridir. Dilde *sosyolekt* adı verilen (buna bkz.), özellikle mesleklere dayanan belli grupların, belli kesimlerin dilini yansıtan sözlükler, belli bir alanın bütün terimlerini bir araya getirir; eğitimde ve bilimsel çalışmalarda yardımcı ve uzlaştırıcı olur. Bu türün geniş oylumlu örneklerine, hemen her alanda olmak üzere bütün dünyada rastlanmaktadır. Dilbilim alanından örnek verecek olursak J. KNOBLOCH'un başkanlığında bir dilbilimciler topluluğunca hazırlanan ve bugüne değin 9 fasikülü yayımlanmış olan dilbilim sözlüğünü (Sprachwissenschafliches Wörterbuch, Heidelberg, 1961'den beri) gösterebiliriz ki, daha (e) harfinin başlarında bulunmaktadr.

Terim sözlükleri, yalnızca terim niteliği taşıyan öğeleri içermektete, bunların başka dillerdeki karşılıklarını, tanımlarını ve gerekli açıklamaları vermektedir. Yurdumuzda kişisel olarak yayımlanmış örnekleri de bulunmakla birlikte, terim sözlüklerinin büyük bir çoğunluğu Türk Dil Kurumu'nca bazırlatılarak yayımlanmış bulunmaktadır. Bunlardan birkaçını saymakla yetineceğiz: Zooloji Terimleri Sözlüğü (S. Karol, Ankara, 1963), Felsefe Terimleri Sözlüğü (B. Akarsu, 2. baskısı: Ankara, 1979), Yöntembilim Terimleri Sözlüğü (M. Sencer, Ankara, 1981), Gökbilim Terimleri Sözlüğü (A. Kızılırmak, Ankara, 1969).

g) Kitabımızın I. cildinde değindiğimiz gibi argo, her dilin içinde bulunan bir özel dildir; değişik türleri (denizci, öğrenci, şoför argosu gibi) sürekli bir değişim içinde olan, hemen her yıl birçok öğeleri değişen, yeni öğeler eklenen özel bir sözvarlığına sahiptir. Argo sözlükleri işte bu sözvarlıklarını bir araya getirmek üzere düzenlenmekte, sürekli değişme nedeniyle de her baskılarında değişiklikler içermektedir. Savaşlar, toplumsal olaylar, başkalaşmalar, bunalımlar argoya yansımaktadır.

106 Türkçenin ilk köken sözlüğü, bugün için ancak tarihsel değeri olan, Bedros Kerestecyan Efendi'nin hazırlayarak Londra'da, 1912'de bastırdığı Dictionnaire Etymologique de la Langue Turque'dür. Aşağıdaki üç yapıt, aynı alanda hazırlanmış ciddi bilimsel çalışmalardır: Martti Räsänen, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki, 1969; Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972; E.V. Sevortyan, Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskiḫ Yazıkov, Moskva, 1974.

Çeşitli söz sanatlarını, deyim aktarmalarını içeren bu dilin incelenmesi, sözlük biçiminde ortaya konması hem bir dile iyice egemen olabilmek (örneğin argo kullanan bir yazardan çeviri yapabilmek), hem de dilbilim sorunları ve toplumsal dilbilim çalışmaları için gerekli olabilir. Fransada, Almanyada, İngilterede çok ilginç argo sözlükleri yayımlanmış, belli dönemlerin (örneğin II. Cihan Savaşı) argo sözlükleri hazırlanmıştır. Türk argosu konusunda şu yapıta baş vurulabilir: Ferit DEVELLİOĞLU, Türk Argo Sözlüğü; 5. basımı: Ankara, 1970.

h) Sözvarlığının önemli bir bölümünü oluşturan deyimler, bir dilin çeşitli özelliklerini yansıttığı gibi, dile iyice egemen olabilmek için öğrenilmesi, bilinmesi gerekli olan sözlerdir; dilbilgisiyle, sözcükleriyle, bir dil iyice öğrenilmiş olsa, bile, deyimleri öğrenilmedikçe çaba eksik kalır. Deyim sözlükleri işte bu öğeleri bir araya getirir; tekdilli olarak düzenlenebildiği gibi çokdilli de olabilir; abece sırasına ya da kavram alanlarına göre hazırlanabilir. Bizdeki örnekleri arasından M. Nihat ÖZÖN'ün Türkçe Tabirler Sözlüğü (I. cilt. İstanbul, 1943) ve Ömer Asım AKSOY un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nü (II: Deyimler Sözlüğü, Ankara, 1976) özellikle anmak istiyoruz.

Deyim sözlükleri, lehçe ve ağızların sözvarlıkları temel alınarak da hazırlanabilir.

Atasözlerini bir araya getiren sözlükler de yine sözvarlığının iyice bilinebilmesi ve bir dilbirliğinin dünya görüşünün, değer yargılarının belirlenebilmesi için gerekli çalışmalardır. Türkçede bu konuda daha önceki yayımlar da Ömer Asım AKSOY'un yukarıda değindiğimiz geniş boyutlu Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nde gösterilmiştir.

ı) *Anlatımbilim (stylistique, stylistics, Stilistik)*, bugün dilde düşünceyle biçim arasındaki ilişkiyi ve bireyin kişisel anlatım özelliklerini inceleyen bir alandır. Anlatım sözlükleri, dildeki genel kullanımın dışına çıkan, özellikle kimi yazar ve ozanların anlatımlarını temel alarak bu özel anlatım biçimlerini bir araya getiren yapıtlardır. Bu sözlüklerin bir başka türü, sanatçı ve metin sözlükleridir:

i) Bir sanatçının, bir yazar, ozan ya da düşünürün, yapıtlarında geçen öğeleri toplayan sözlükler hem dil incelemeleri, hem de yazın çalışmaları açısından önemlidir; sanatçının kişiliğini, ilgi alanını, önem verdiği kavramları yansıttığı kadar, dil içinde kendi kullandığı sözvarlığını belirlemesi dolayısıyla da yararlıdır. Bu tür yapıtların batıda yayımlanmış pek çok örneği vardır. Bizde de Ali Püsküllüoğlu'nun "Yaşar Kemal Sözlüğü" anılabilir.

Metin sözlükleri ise belli bir sanat yapıtının (roman, şiir kitabı gibi) önemli bir metnin (dinsel metinler, anayasalar, destanlar gibi) sözvarlığını, bu alanda çalışanlara yardımcı olmak üzere derleyen kitaplardır. İranlıların ünlü ozanı Firdevsî'nin Şehnâme'si için hazırlanan sözlük[107], sanatçı sözlüklerine örnek olarak gösterilebilir; metin sözlükleri için de bizde yayımlanmış Anayasa Sözlüğü'nü[108] verebiliriz.

j) Birçok dilde şimdiye değin yanlış biçimiyle yerleşmiş, yanlış biçimiyle kullanılan öğeleri bir araya getiren sözlükler yayımlanmıştır. "Galatât lûgati" adıyla bizde de özellikle Osmanlıca döneminde yayımlanmış bulunan bu sözlükler için 2 örnek göstereceğiz; Mustafa İzzet, Tashîhü'l Galatât ve'l Muharrefât fi'l Esma-i ve'l Lugât, İstanbul, 1302; Kerküklü Ahmet Ziyaeddin, Mecmuam, İstanbul, 1319, Bu sözlükler, kimi sözcük ve deyimlerin kökenini aydınlatmada yararlı olur. Ancak hemen belirtelim ki, yanlış biçimiyle yerleşmiş öğeler, çoğu kez yanlış oldukları unutularak benimsenmiş, dilin malı olmuştur.

k) Dil çalışmalarına, özellikle sesbilim ve biçimbilim çalışmalarına yardımcı olmak üzere sözcükleri, sonseslerine göre, abece dizisiyle veren bir sözlük türü de geliştirilmiştir. Örneğin *-k* sesiyle ya da *-lık* biçimbirimiyle biten öğelerin belli bir sözvarlığı içinde hangileri olduğu (Türkçenin belli bir evresinde ya da Türkiye Türkçesinde bir araştırma konusu olabilir) sorusuna böyle bir sözlük yanıt verebilir. Bu tür sözlüklere *tersine sözlük* (Alm. *rückläufiges Wörterbuch)* denmektedir ki, bunun ilginç bir örneği, üç yabancı Türkoloğun Türkçe için yayımladığı bir yapıttır.[109]

Bu saydığımız sözlükler dışında, başka tür sözlükler de (yazım sözlüğü, eskilikler sözlüğü, bir dilin belli bir dönemini içine alan dönem sözlükleri, yaşamöyküsel sözlük gibi) vardır ki, bunlar üzerinde, ayrıca durmuyoruz.

107 Rezâzâde Şafak, Farhang-i Şâhnâme, Tahran, 1320 h.ş.

108 Ömer Asım Aksoy, 1961.

109 Hans – Peter Vietze – Ludwig Zenker – Ingrid Warnke, Rückläufiges Wörterbuch der türkischen Sprache, Leipzig, 1975.

GÜNÜMÜZDE SÖZLÜK

Sözlükçülükte bugüne değin edinilen deneyimler ve elde edilen gelişmeler, günümüzde sözlük hazırlamada belli birtakım ölçülerin ve yöntemlerin yerleşmesini sağlamıştır. İyi bir sözlüğün nitelikleri üzerinde durmadan önce, bir ilkeyi belirlemekte yarar görüyoruz; Bugün sözlük hazırlamada en önemli noktalardan biri, dil öğretiminde olduğu gibi, *amacın belirlenmesi*'dir; değişik amaçlara göre değişik nitelikte sözlükler hazırlamaktır. Eğer amaç, bir dilin bütün sözvarlığını ortaya koymaksa buna uygun bir çalışma yapılmakta, eğer belli bir düzeydeki öğrenciye seslenmekse, sözvarlığının sınırı ona göre düzenlenmekte, anadili sözlüklerinde olduğu gibi ikidilli sözlüklerde de temel sözvarlığı ve sıklık dizelgeleri göz önünde tutulmaktadır.

Bu gün iyi, başarılı sayılan, okuyucuya gerçekten yararlı olan sözlüklerde şu nitelikler bulunmalıdır:

Eğer bir dilin (bir yazı dilinin, bir ortak dilin) bütün sözvarlığını içeren bir sözlük hazırlamak söz konusu ise (örneğin günümüz Türkiye Türkçesinin yazı dili) bu sözlüğe temel olacak sözcükler ve bunların kullanımları, doğrudan doğruya dilin yazılı ürünlerinin taranması yoluyla seçilip fişlenmelidir. Böylece, belli bir süre içinde bir dilde kullanılmakta olan sözcüklerle birlikte, bunların değişik kullanımları, deyim, kalıplaşmış söz, atasözü, terim gibi öğelerin güncel görünümleri elde edilecektir. Ancak bu çalışmada, genelleşip yaygınlaşmamış kullanımların saptanmasından çekinilmelidir

Sözlük hazırlamanın önemli bir evresi de madde başlarının düzenlenmesidir. Madde başı olacak öğeler, *ev*, *güneş*, *ben*, *süsengiller*, *ayol* gibi, değişik nitelikteki bağımsız biçimbirimlerdir. Bunlar, dilde kesinleşmiş yazım biçimlerine uygun olarak, vurgu özellikleri, sözcük türleri açısından dildeki yerleri (ad, eylem, ünlem gibi) gösterilerek sözlükte yer alır. Özel adlar, eylemlerin çekimli biçimleri (*alsaydı*, *oturmuşmuş* gibi) sözvarlığına katılmaz. Değişik söyleyiş biçimlerinin yaygın olduğu durumlarda (*yine* ve *gene*, *makine* ve *makina*, *meyve* ve *meyve* gibi), en

yaygın biçim, abece sırasında madde başı olarak açıklanmak, ötekinde açıklama yapmadan buna göndermede bulunmak yoluyla gösterilir.

Sözlük hazırlamada en önemli, en çok özen isteyen iş, tanımların verilmesidir. Kolayca yanlışlığa düşmeye ya da eksik anlatıma çok elverişli olan bu işlem ayrı bir uzmanlığı ve geniş bir kültürü gerektirir. Tanım sırasında öğelerin *temel anlam*'ı (buna bkz.) başta verilecek, yan anlamları, bununla ilişkisine ve kullanım sıklığına göre sıralanacaktır. Her bir Açıklama içinde deyimlere ve öteki öğelere yer verilmeli, bunlar, yazılı ürünlerden derlenen örneklerle tanıklanmalıdır

Addaş öğeler (buna bkz.), sözlükçülükte ayrı birer madde başı olarak alınır (*dolu*:'boş'un karşıtı've *dolu*:'yuvarlak buz tanesi' gibi).

Bir dilin genel sözlüklerinde, herhangi bir uzmanlık alanının ayrıntı sayılabilecek, herkesçe bilinmeyen ya da bilinmesi gerekli olmayan kavramlarına, genellikle yer verilmez. Ancak büyük çerçeveli sözlüklere, ansiklopedik sözlüklere bunlaın önemli olanları alınmakta, ötekiler özel sözlüklere (uzmanlık alanlarıyla ilgili olanlara) bırakılmaktadır.

Bugün herhangi bir dilin geniş bir sözlüğünün, bir genel sözlüğün hazırlanması genel olarak bir ortak çalışmayla gerçekleştirilmekte, uzmanların derledikleri gereçlerin değerlendirilmesi sonucunda, dil öğelerinin sözlüğe alınacak olanları belli bir düzene göre sıralanmaktadır.

Günümüzde ünlü birtakım sözlüklerin (örneğin Fransızların Petit Larousse'unun, Almanların Duden ve Brockhaus'larının) hazırlanmasında geniş bir uzmanlar kadrosu çalışmakta, yapıtların her yeni baskısına, dile yeni yerleşen öğeler taranarak alındıktan başka, değişik alanlara ilişkin kavramlardaki yeni gelişmeler uzmanlarca değerlendirilerek yansıtılmaktadır. Yaşayan bir kurum olan dildeki gelişmeler böylece sözlüklere aktarılarak sözlükler de yaşayan dili yansıtır duruma geliyor.

Uygulamalı dilbilim çalışmalarında, makineli çeviri alanında olduğu gibi, sözlükbilim alanında da bir sözlüğün ortaya konmasındaki çeşitli evrelerde, bilgisayarlardan yararlanılmaktadır.

Dilbilimdeki gelişmelere koşut olarak yüzyılımızda sözlükbilimde de gelişmeler olmuş, yöntem ve uygulamalara ilişkin birçok yapıt yayımlanmıştır ki[110], burada, bunlardan birine değinmek istiyoruz.

110 Sözlükbilimde genel nitelikteki yayımlardan burada birkaç örnek vermek istiyoruz: Gerhard Wahrig, Neue Wege in der Wörterbucharbeit. Gleichzitig ein Beitrag zu einer struk-

"Anlambilim ve Sözlükbilim" adlı çalışmasında[111] Helmut HENNE, her iki alanın birbirleriyle ilişkilerini belirlemekte, bir sözlüksel anlambilim'le (Anlambilim bölümünde değineceğiz) buna dayanan bir *sözlüksel kodlama* kuramı geliştirmeyi denemektedir. Yazara göre bir *sözlüksel anlambilim* kuramı, dildeki en küçük anlamlı birimlerin yapısına ve bunların sözvarlığı içindeki bileşimlerine dayanmakta, sözlüksel kodlama ise bu taban üzerinde uygulamalı anlam betimlemesini geçekleştirmektedir.

Henne'ye göre sözlüksel kodlama, sözcükbilimin bir alt alanı sayılabilir; bunun pratik sonucu da sözlük'tür (s. 35).Sözlükçü, belli birtakım özelliklere dayanarak sözlüksel *signem*'leri seçer. Bunlar, aynı zamanda tanıma ilişkin özelliklerdir ki, sözlükler bunlara göre sınıflandırılır (s. 36).

turalistischen Bedeutungslehre, Hamburg, 1967; J. Dubois-Cl. Debois, Introduction à la lexicographie: Le Dictionnaire, Paris, 1971; L. Zgusta, Manual of Lexicography, Den Haag-Paris, 1971; ayrıca, yabancı dil sözlükleri üzerindeki şu yayım salık verilebilir: R.L. Collison, Dictionaries of Foreign Languages, 1955.

111 Semantik und Lexikographie. Untersuchungen zur lexikalischen Kodifikation der deutschen Sprache, Berlin-New York, 1972.

SÖZLÜKBİLİM KAYNAKÇASI

CİN, Ş. Recai, Kavramlar Dizini, 2 cilt, Ankara, 1971.

COLLISON, Robert L., *Dictionaries of Foreign* Languages, -1955.

DORNSEIFF, Franz, *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*, 5. baskı, Berlin, 1959.

DUBOIS, Jean –Claude Debois, *Introduction à la lexicographie: Le dictionnaire*, Paris, 1971.

GLEASON, H.A., *The Relationship of Lexicon and Grammar*, Problems in Lexicography, yayımlayanlar: F.W. Householder -S. Saporta: PRCAFL 21 (1962), 85-.

HENNE, Helmut, *Semantik und Lexikographie:* Untersuchungen zur lexikalischen Kodifikation der deutschen Sprache, Berlin- New York, 1972.

NIDA, E.A., *Analysis of Meaning and Dictionary Making:* International Journal of American Linguistics 24 (1958), 279-292.

ÖZTOKAT, Erdim, *Sözlük üstüne gözlemler*: Dilbilim IV (1979), 65-69.

PYLES, Thomas, *Dictionaries and Usage: Linguistics*, yayımlayan: Archibald A. Hill,-1969.

QUEMADA, B., *Lexicology and Lexicography:* Current Trends in Linguistics 9, 395-70.

SCHEUERMANN, Ulrich, *Dokumentation und Lexikographie:* Grundzüge der Literatur -und Sprachwissencshaft, 2 cilt, yayımlayanlar: H.L. Arnold-V. Sinemus, München, 1974, s. 464-475.

VIETZE, Hans Peter -Ludwig Zenker- Ingrid Warnke, *Rückläufiges Wörterbuch der türkischen Sprache*, Leipzig, 1975.

WAHRIG, Gerhard, *Neue Wege in der Wörterbucharbeit.* Gleichzeitig ein Beitrag zu einer strukturalistischen Bedeutungslehre, Hamburg, 1976

WÜSTER, Eugen, *Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie*, 2 cilt, Wien-New York, 1974.

ZGUSTA, L., *Manual of Lexicography*, Den Haag-Paris, 1971.

III. BÖLÜM

ADBİLİM

Sözcükbilimle ve bundan sonraki bölümde ele alacağımız anlambilimle sıkı sıkıya ilişkili bulunan adbilim, çalışmalarını iki ana dalda yoğunlaştıran tek bir alan olarak düşünülebileceği gibi, nitelik ve yöntem açısından birbirinden ayrılan iki ayrı alan da sayılabilir. Bu iki ayrı alanın ortak yönü, dilbilgisinde genel olarak *ad (substantivum)* sayılan öğelere yönelmeleridir. Biz iki ayrı araştırma konusunun adbilim adıyla bir arada düşünülebileceği görüşüyle kitabımızın I. cildinde (s. 32) onları birlikte tanıtmıştık. Burada, konunun daha derinlerine inebilmek için her ikisini ayrı ayrı ele alacak, önce "dar anlamda adbilim" olarak niteleyebileceğimiz, özel adlar üzerinde çalışan dalını aydınlatmaya çalışacağız.

1. ÖZEL ADLAR ALANI*

En eski dil çalışmalarından bu yana nasıl, çeşitli dillerdeki sözcükler üzerinde durulmuş, bunların özellikle kökenbilgisi yönünden açıklanmasına girişilmişse, insanoğlunun merakı ve gerçeğe ulaşma isteğinden ötürü, özel adların aydınlatılmasına da çalışılmıştır. Sözcükbilim bölümünde, kökenbilgisi sorununu işlerken değindiğimiz gibi, Greklerde ve Latinlerde bu yolda birçok yorumlamalar ve yakıştırmalara rastlanır.

Oturulan kentin, yakınımızdaki dağ ya da ırmağın, ülkenin önde gelen bir yöneticisinin ya da yeni tanıştığımız bir kimsenin adı bize bir şey anlatmıyor, özellikle, konuştuğumuz dille açıklanması olanaklı bulunmuyorsa bunu çözümleyebilmek, anlamını bilebilmek için az da olsa çaba harcarız. Bu çaba kimi durumlarda daha da büyür, hele dilcilikle uğraşanlarca çözümlenmesi, yorumlanması gerekli sorunlara dönüşür.

Dilcilik tarihi boyunca değişik dillerde özel ad niteliği taşıyan öğeler üzerinde yürütülen çalışmalar, zamanla filoloji incelemeleri içinde ken-

* *Adbilimleri* (*sciences onomastiques, onomastic sciences*) adıyla da anılan bu alan için daha çok, kısaca *onomastique, onomastics, Onomastik ve Namenkunde* terimleri kullanılır.

dine bir yer edinmiş , dil coğrafyası, sözcük tarihi ve lehçebilim alanlarındaki gelişmelerle uygulamaya konan yöntemler, adbilimin bu alanını da etkilemiş, yeni bilimsel inceleme dallarını oluşturmuştur.[112]

Adına dil dediğimiz iletişim dizgesi içinde, dilbilgisinin *özel ad* saydığı öğelerin öteki sözcüklerle çeşitli bakımlardan ortak nitelikler taşıdığı bir gerçektir. Ancak özel adların kendine özgü yönleri, özellikleri de vardır. Bu durumu aydınlatabilmek için, adbilimin inceleme dallarını tanıtmadan önce *özel ad* kavramı üzerinde durmak istiyoruz.

ÖZEL AD*

Kitabımızın II. cildinde (s. 87) değindiğimiz gibi, sözcük türleri içinde ad'ın bir türünü özel ad oluşturur; dilbilgisi açısından bugüne değin genel olarak "tek bir kişiyi, belli bir canlı ya da cansız varlığı, bir düşünce ya da belli bir yeri anlatan adlar" olarak tanımlanmıştır (*Kemal, Fatma, Yeşilırmak, Uludağ, Eskişehir, Hollanda, Danıştay, Hıristiyanlık* gibi).

Dilbilim araştırmaları arasında doğrudan doğruya özel adların nitelikleri üzerinde, daha yüzyılımızın başlarında R.M. MEYER'in[113] saptadığı noktalar ilgi çekicidir: 1. Özel adlarda belirtme öğesinin (article) olmayışı; 2. Çoğul biçimlerinin bulunmayışı; 3. Ses açısından büyük ölçüde değişebilirlik; 4. Tümcenin öteki bölümleriyle ilişki kurmaksızın kullanılabilmeleri.

MEYER'in bu saptamaları-özel durumlar, istisnalar bir yana bırakılırsa-genel olarak benimsenebilir. Şimdi teker teker bunlar üzerinde duralım:

1. Birçok ülkelerde, belirtme öğesi taşıyan kişi ve yer adlarına, başka özel adlara rastlanmaktadır. Örneğin Fransızlarda *Le Roy* (Fransız düşünür ve matematikçisi), *Le Prince* (Fransız ressamı); Hollandanın *La Haye (Fr)* kenti (İngilizce adı *The Hague*, Almanca ve Hollandacada *Den Haag), El Hasan* (Suudi Arabistanda yer adı), *(La) Seine* (nehri), *(Der) Rhein* (nehri) gibi. Hatta Almancada, konuşma dilinde, kimi za-

112 Bugün Belçikada, International Centre of Onomastics adı altındaki sürekli kuruluş, doğrudan doğruya adbilimleri çalışmalarıyla uğraşmakta, bunun bir Uluslararası Komite'si de bulunmaktadır (International Committee of Onomastic Sciences).

* *Nom propre, proper noun, Eigenname* karşılığı.

113 PBB 40, 1915, 501; bkz. Knobloch, 9 (1981), s. 712. Aynı yapıtta, *Eigenname* maddesinde, özel adlarla ilgili geniş bilgi vardır. Bloomfield de (Language, 1933, s. 205) özel ad-tür adı ayrımı üzerinde durur.

man özel adlara belirtme öğesinin katıldığına *(die Marianne, der Hans* gibi) tanık olunur. Ancak bunlar kural dışı özel durumlar sayılabilir ve daha çok, özel adın, kökeni olan tür adıyla ilişkisi nedeniyle, biçim özellikleri dolayısıyla ya da başka nedenlerle belirtme öğesi içeren örneklerdir; özel adlar temelde belirtme öğesi almaz.

2. Özel adların çoğul biçimlerinin olmayışı da genel bir niteliktir; Türkçede kimi durumlarda nasıl *Mustafa Kemaller, Sakaryalar, İstanbullar* gibi kullanımlara rastlanıyorsa, başka dillerde de çoğul biçimiyle yerleşmiş adlara ve bu türden kullanımlara rastlanır.

3. Adların ses biçimlerinin büyük ölçüde değişebilir olması da gerçeği yansıtan bir yargıdır. Eğer bir adbilim uzmanı ya da adlar konusunda bilgisi olan bir kimse açıklamasa, Türkçede de kullanılan *Yahya* adının Alman adı *Hans*'la, İngiliz adı *John*'la aynı kökene dayandığı, aynı sözcük olduğuna inanmak güçtür. *Alexandre* (Fr. biçimi) ile *İskender*'in aynı kişi adı olduğu, *Euphrates*'in bugün bizde *Fırat* olarak kullanıldığı, *Sebasteapolis*'in döne dolaşa *Sıvas* olup çıktığı düşünülürse Meyer'in saptamasının ne derecede doğru olduğu anlaşılır. Hele Güney kıyılarımızda Silifke'yle Mersin arasındaki *Kanlı Divane*'nin Yunan-Roma çağındaki *Canytelis* adından başka bir şey olmadığı ortaya konunca durum bütün açıklığıyla ortaya çıkar. Bütün bu değişmelerin ana nedeni, bu türden özel adların yüzyıllar boyunca değişik ülkelerde, başka başka dilbirliklerince söylenmiş olmasıdır. Bir kişi ya da yer adı ya da bir başka özel adın kullanım alanı genişledikçe değişme kaçınılmaz olmaktadır.

Dil karışması konusunda önemli birtakım gerçekler ortaya koymuş bulunan U. WEINREICH da daha önce söz konusu ettiğimiz çalışmasında[114] sözcüklere ilişkin dil karışması için verilen örneklerin yalnız tür adları için değil, özel adlar için de geçerli olduğuna değinmekte, özel adlarda bunun çek geliştiğini belirtmektedir: Norveçlilerin kullandığı *Langhoug* adının İngilizceye *Longhill*, Yiddiş dilindeki *Finkl-Štejn*'in İngilizceye *Finkle-Stone* olarak geçtiğine değinen yazar, en alışılan durumun bir dildeki adın bir başkasına aktarılması olduğunu söylemektedir: Ukraynaca *Vladimir* > Yidce *Lúdmir*; Almanca *Pfauen* > Fransızca *Faoug* gibi.

4. Meyer'in, özel adların tümcenin öteki bölümleriyle ilişki kurmaksızın kullanılabildikleri konusundaki yargısı da gününün dilbilgisi anlayışı açısından doğru sayılabilecek bir yargıdır.

114 Languages in Contact (Alm. sı, s. 75 ve ötesi).

Adbilim alanındaki çalışmalarda, başlangıçta dilbilim dışında kalan amaçlar ön planda tutuluyordu[115]. Daha önce değindiğimiz gibi, bugün de yerleşme ve kültür tarihinin aydınlatılmasını amaçlayan çalışmalar vardır. Ancak hemen ekleyelim ki, özel adlar bugün dil dizgesi içinde birer birim olarak düşünülmekte, birçok açılardan öteki sözcüklerle yakınlıkları bulunmaktadır. Bu yakınlıkları şöylece özetleyebiliriz:

Özel adlar her şeyden önce, başlangıçta onu kullanan dilbirliğinin sahip olduğu ses dizgesinin özelliklerini taşır; başka uluslarca kullanılmaya başlandığında, bir başka dilbirliğinin ses dizgesiyle karşılaşmış olur. Örneğin *Muhammed* adı Türklerde *Mehmet'e* (hatta halk dilinde ve ağızlarında *Memet'e*) dönüşmüştür. Burada bir gerileyici ünlü benzeşmesiyle Türkçenin ünlü uyumu kuralına uyma dışında, iki ünlünün çatışması sonucunda oluşan bir kısalma, ayrıca Türkçe sözcüklerde olduğu gibi sonseste ötümsüz ünsüzleri yeğleme eğilimiyle bir ötümsüzleşme söz konusudur. Bugün Türklerin *Kıbrıs* biçiminde söyledikleri ad (Yun. sı κύπρος /küpros/) Fransızlarca *Chypre* (/şi: pr/), Almanlarca *Zypern* (/tsüpern/), Anglosaksonlarca *Cyprus* /(saypris/) biçiminde yazılmakta, söylenmektedir. Değişik söyleyiş biçimlerinin yerleşmesinde yazının (aynı harflerin değişik dillerde başka başka söylenmesinin) etkisi olmakla birlikte yazım biçimi değişmese bile vurgu ve ton açısından yine başkalıklar olmaktadır. Örneğin *Berlin*'in Almanlarca söylenişinde vurgu ikinci seslemde, Türklerin ağzında ise ilk seslemdedir. *Stokholm* adının İsveçlilerce söylenişinde de ayrım vardır; seslemler hem kısa söylenir, hem de her iki seslem, yükselen tona sahiptir. Bu örnekleri kolaylıkla çoğaltabiliriz.

Anlambilim açısından ele alınacak olursa, özel adların kimi bakımlardan dildeki öteki sözcüklerle ortak nitelikleri olduğu görülür[116]. Birden çok kişiyi ya da nesneyi gösterseler bile özel adlar, konuşan iki kişi ya da bir yazıyı yazanla okuyan arasında -bu kişi ya da nesnelerden ancak biri kastedilmiş olacağı için- anlaşmada genellikle bir karışıklık, bir yanılma olmaz. Konuşan iki kişi arasında *Ayşe*, her ikisinin bildiği bir insandır; *Ereğli* ise Zonguldak, Konya ya da Marmara Ereğlisinden biridir. Ancak bir yanlış anlamada, ya da konuya yeni girildiğinde bir açıklama gerekebilir. *Diyarbakır*, *Niyagara*, *Mona Lisa*, *Eyfel ku-*

115 E. Barth (Zur Theorie der Struktur des Namens: Naamkunde 1/1 (1969), 41–44), bu duruma değinerek adbilimin kurucusu olarak kabul ettiği Wilhelm Arnold'un da bu nitelikte çalışmalar yaptığını belirtir.

116 Özel adların anlambilim açısından nitelikleri için ayrıca bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 34–36.

lesi, *Akropolis* gibi tanınmış adlar içinse böyle bir şey söz konusu olmaz. Dolayısıyla, *gösterilen* öğesi (buna bkz.) bu durumda bağlama gereksinme duyulmaksızın açıklanmış olur. Bu konuya Anlambilim bölümünde yeniden döneceğiz. Şimdilik şu kadarını söylemekle yetinelim: Özel adlar özel tasarımlara, özel çağrışımlara yol açabileceği gibi, kişiye özgü duygu değeri de taşıyabilir.

P. TROST'a göre[117] kimi adlar (küçük ad, ön ad), onları taşıyan kimselerle ilgili birtakım bilgiler verir (dini, uyruğu, toplum katmanı, yaş katmanı gibi). Bu savda gerçek payı vardır. Örneğin *Moşe* adını duyduğumuzda bir Musevi, *İvan* adını duyduğumuzda İslav ırkından bir kimse, *Ali*, *Ahmet*, *Mustafa* gibi adlarda ise bir Müslümanın söz konusu olduğunu düşünürüz. *Yalçın* ya da *Kaya* adları nasıl, bunları taşıyan kimselerin Türk olduğunu belli ediyorsa *Hakan*, *Serdar*, *Ediz*, *Emre*, *Emrah* ya da *Nilgün*, *Evrim*, *Burcu* gibi adlar da genel olarak son 30 yıl içinde etkili olmuş ad verme modalarına uyan ailelerin çocukları olduğu, yaşlarının da en çok bu çerçeve içinde bulunduğunu belli etmektedir. Ad verme konusundaki eğilim ve modalardan, aşağıda, kişi adları üzerinde dururken yeniden söz edeceğiz.

İster kişi adı, ister yer adı, ister başka bir özel ad olsun, özel adların kaynağını genel olarak *tür adları (nom commun, common noun, Gattungsname)* oluşturur.Ad verme sırasında dilin sözcüklerinden biri, en sık olarak da bir tür adı, bir kişiye, bir yere, bir dağ ya da ırmağa verilince özel ada dönüştürülmüş olur. Örneğin İslam kültürü içine girildikten sonra Türklerin de kullandıkları kişi adlarını incelersek bunların büyük çoğunluğunun kaynağının genellikle tür adları olduğunu görürüz: Arap adlarından *Rıza* (رضاء) 'hoşnutluk', *Ramazan* (رمضان) 'Kamer takviminde dokuzuncu ay, (kutsal ay)', *Hidayet* (هدايت) 'doğru yola, hak yoluna yöneltme', *Kemal* (كمال) 'olgunluk', *Nihat* (نهاد)' yaradılış', *Cemal* (جمال) 'yüz güzelliği', *Celal* (جلال) 'büyüklük, ululuk' anlamınadır. Kökü *milh* (ملح) 'tuz' sözcüğüne dayanan Ar. *Melih* (مليح), bunun dişil biçimi *Meliha* (مليحه) ve mastar biçimindeki *Melahat* (ملاحت) adları bir anlam gelişmesi sonucunda ('tuzlu'>'lezzetli'> 'güzel') bugünkü anlamlarını kazanmışlardır *(Melih* ve *Meliha* 'güzel', *Melahat* 'güzellik'). İslamlık öncesi Türk adları içinde de *Kün* (Gün), *Temür/ Temir (Demir)*, *Tigin (Tekin*, 'prens'), *Bars* (*Pars*), *Bilge*, *Çiçek*... gibi tür adı kökenlilerin sayısı büyüktür. Aynı duruma başka uluslarda da rastlıyoruz.

117 Omagiu Lui Iorgu Iordan, 868; bkz. Konobloch, 9, 712.

Yer adlarında da aynı tutumla karşılaşılır. *Konak, kışla, ırmak, kale, hisar, pınar, çeşme, kaya* gibi tür adları ya da bunlarla kurulmuş *Eskipazar, Eskikonak, Eskidere, Eskiköy, Eskişehir* gibi tamlamalar, *Meşeköy, Kesikköprü, Kamışgölü, Caddebostan, Armutlu, Elmalı, Cevizli Kirazlı* gibi kuruluşlar hep bu tutumun tanığıdır. Yabancı ülkelerdeki *Altenburg, Newcastle, Newhaven; Cezair, Medine, Cebel*-ve bununla kurulmuş tamlamalar-gibi yer adları ve kişi adları, adbilim bilginlerince üzerinde birleşilen ortak ad verme yolları, eğilimlerinin belirtileri olup aynı ad verme eğiliminin evrenselliğini gösterir. Bu konuyu da aşağıda yeniden söz konusu edeceğiz.

Özel adların genel nitelikleri konusunu bitirmeden önce özel adları olduğu kadar tür adlarını da ilgilendiren bir olaya yer vermek istiyoruz. Bu olayın kaynağını daha iyi belirleyebilmek için de en eskiden beri "ad"ın insanlar arasında taşıdığı önemden kısaca söz etmek gerekiyor.

Çeşitli ülkelerde ve toplumlardaki belirtilerine bakarak bugün halkbilimciler adı "insanın toplumsal ve bireysel kişiliğinin yanı sıra büyüsel ve gizemsel gücünü de belirten bir simge" olarak tanımlamak tadırlar (Sedat Veyis ÖRNEK[118]). Yapılan incelemelerden de ad'ın çok eskiden beri, insanlar için önemli bir kavram olduğu anlaşılmaktadır: Eski Mısırlılarda insanın *ben* ve *ad*'dan oluşmuş düşünüldüğü ileri sürülüyor[119]. Birçok toplumlarda herhangi bir nesne ya da kişinin adını anmak, onun varlığını kabul etmek, onu çağırmak; yerine göre, onu rahatsız etmek demek oluyordu. İslamlıkta Tanrının adları yerine onun *rahmān, rahīm, rauf* gibi sıfatlarının (esmā-yi hüsnā, esmā-yi şerîfe) anıldığı, Hıristiyanlar ve Budistler arasında da aynı tutuma rastlandığı görülmektedir.[120]

Her ülkede, kötülüklerinden uzak kalınmak istenen şeytanın adını anmaktan kaçınılması, adını söylemekle kendisinin çağrılmış ya da kötülüklerine uğrama olasılığının doğmuş olacağı inancı, yine ad'ın önemine tanıktır. Bu nedenle, şeytandan söz etmek gerektiğinde Almancada *Satan* yerine, onu tersten okuyarak *Natas;* Fransızcada *diable* yerine *diacre, diantre* gibi bozulmuş biçimlerinin kullanıldığına rastlanır[121].

118 Budunbilim Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1973; ayrıca, aynı yazarın Türk Halkbilimi, Ankara, 1977, s. 148

119 A. Erman'm Aegyptische Religion adlı yapıtında (bkz. Necip Üçok, Genel Dilbilim, s. 32.)

120 Bu örneklerin alındığı Necip Üçok'ta konu geniş biçimde ele alınmış, ilgi çekici örnekleri gösterilmiştir (s. 31–35).

121 Aynı yer, s. 33.

Almancada yine aynı ad yerine *der Böse* 'kötü, şerir' sözcüğü kullanılmaktadır.

İşte, gerek saygı duyulan, adını sık sık anmanın doğru olmadığı düşünülen, gerek varlığından korkulan, kötülüklerinden uzak kalınmak istenen şeylerin adlarında, tabu sayılan kavramlarda görülen bu ad değiştirmeler –toplumdan topluma ayrımları olmakla birlikte– hemen her dilde görülmektedir.

Bu ad değiştirmelerin büyük bir bölümü, yukarıda da değindiğimiz gibi, adın insanlar için taşıdığı önemden kaynaklanmakta, bunun yanı sıra, yine kimi adların dinleyicide uyandıracağı tasarımları ve izlenimleri gidermek üzere birtakım değiştirmelere gidilmektedir ki, bunları da *terbiyelilik çabası* adı altında inceleyeceğiz. Önce, güzel adlandırma üzerinde durmak istiyoruz.

2. GÜZEL ADLANDIRMA*

Güzel adlandırma, kimi varlıklardan, nesnelerden söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme gibi duyguların, kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacına yönelen ve dünyanın her dilinde rastlanan bir değiştirme olayıdır. Burada önce, kendi incelediğimiz bir kavramın değişik örnekleri üzerinde durmak istiyoruz.

Türkçede *gelincik* denen hayvanın *(potorius vulgaris)* değişik dillerdeki adları, bu yaratığın bir güzel adlandırmayla anılmasına özen gösterildiğine tanıktır. Türkçede –ürküldüğü, uğursuz sayıldığı için– *gelincik* gibi güzel bir adla anılan hayvanın Anadolu ağızlarında *gelin kadın, mal gelini, güzelce* gibi adları da vardır. (Bkz. Derleme Sözlüğü' VI.). Hint - Avrupa dillerine baktığımızda aynı çabayı orada da görüyoruz: Fransızcada *belette* 'güzelcik, küçük güzel', Almancada *Schöntierle* 'güzel hayvancık', Dancada *kjönne*, Bretoncada *kaerell* 'güzelcik, Eski İngilizcede *fairy* 'güzel, peri gibi', Sırpçada *nevëst'ka* ...gibi.

Yapılan incelemeler, bu güzel adlandırma olayının çok eskiye giden inanışlara dayandığını ortaya koyar: Macarcada aynı anlamdaki *menyét* sözcüğü dolayısıyla konuya değinen MUNKÁCSI[122], SCHRADER'in bir yapıtına dayanarak bu hayvana gelin, genç kadın gibi adlar verilmesinin Avrupa'da tanınmış olan bir masala dayandığını, masalda bu hayvanın gelin kılığına girdiğini belirtmektedir. HEHN'in ünlü yapıtında da[123] bu masaldan ileri gelen inanışın izlerine İ.ö. V.-IV. yüzyıllarda bile rastlandığı ileri sürülüyor.

Bu örnekte olduğu gibi, değişik dillerde birbirine koşut adlandırmalarda, belli inanışın değişik toplumlara yayılmasının da etkisi olmalıdır. Yalnız, kimi toplumlara özgü olan inanışlarda böyle bir durum rülmez. Türkçede *baykuş* (bu adda da bir güzel ad verme çabası vardır) denen kuşa Anadolu'da *hayırlı kuş, malkadın* gibi adlar verilmesi (bkz.

* *Euphémisme, euphemism, Euphemismus* (<Yun. εὐ-φημισμός ,iyi, uğurlu söz söyleme'). *İyi adlandırma* ve *örtmece* terimleriyle de anılmaktadır.

122 Nyelvtudományi Közlemények XLVII (1928–30), 453.

123 Kulturpflanzen, Berlin, 1887.

Derleme Sözlüğü, VII ve IX) ya da İslamlıkta etinin yenmesi yasak olan domuzun –aynı zamanda tehlikeli bir hayvan olan yaban domuzu nedeniyle– *sözüm ona* biçiminde anılması, Rumenlerde ayıdan "bal yiyen" biçiminde söz edilmesi, Fransanın birçok kırsal bölgesinde tilkinin "bayvan", "o", "şu" gibi adlarla anılması[124], cin, peri gibi şeyler için "iyi saatte olsunlar" gibi sözlerin kullanılması hep aynı tutumun belirtileridir. Bu tutumun belirtilerini akrep, yılan gibi hayvanların anılışında da görüyoruz. Güzel adlandırma, hastalık adlarında da yaygındır. Türkçede tüberküloz için *ince hastalık, güzel hastalık, inceağrı, güzelağrı, güzelleme* (bkz. Derleme Sözlüğü VI, VII) adlarının kullanılışı, şirpence, kan çıbanı için *karamübarek* adına (aynı yer, VIII) rastlanması, bu olayın birçok örneğinden ancak birkaçıdır.

Yer adlarındaki güzel adlandırma da ilgi çekicidir: Bugün denizden uzak bir kentimizin *Denizli* adını taşıması, birçoklarınca yadırganır. Ancak kentin eskiden *Toñuzlu* (domuzlu) adını taşıdığı, XIV.-XV. yüzyıl kaynaklarında bu biçimde geçtiği[125] gerçeği bilinince, burada da aynı tutumun söz konusu olduğu görülecektir. İzmir'in bugünkü *Güzelyalı* semtinin eskiden *Kokaryalı* adını taşıdığı da bilinir. Bu örnekleri kolaylıkla çoğaltabiliriz.

Terbiyelilik çabası da güzel adlandırmada olduğu gibi birtakım değiştirmelere yol açmakta, sözcüğün söylenmesiyle dinleyende uyanacak kötü tasarım, izlenim ve duyguların giderilmesi amacına dayanmaktadır. Hemen her dilbirliğinde gözlemlenen bu çaba sonucunda, belli kavramlarda, eşanlamlı öğeler sayılabilecek karşılıklar, yerleşmiştir. Örneğin *Küçük* ve *büyük aptes (ab-i dest* 'el suyu' kavramından yararlanır); *tuvalet, ayakyolu, yüz numara, abdesthane, WC...* gibi karşılıklar aynı çabanın ürünüdür. Değişik durumlarda çeşitli kavramlar için, bu kavramların yaratacağı etkiyi azatmak üzere *ölmek* yerine *vefat etmek, hayata gözlerini yummak, son uykusuna yatmak, sizlere ömür!* gibi kullanımlar, hatta *şişmanlamışsınız!* yerine *toplamışsınız!* gibi sözler, kimi zaman da *kusmak* yerine *istifrah etmek* gibi, yabancı karşılığı yeğleme yoluyla aynı amaca varılmış olur.

Adbilimin özel adlarla uğraşan türüne *adbilimleri* denmesinin nedeni, bu alan içindeki altalanların ayrı birer inceleme ve araştırma dalı durumuna gelmesidir. Bu altalanları şöylece sıralayabiliriz:

124 P. Guiraud, La Sémantique, 1955 baskısı, s. 54.

125 Kaynaklar, bu kaynaklardaki biçimleri için bkz. D. Aksan, Anadolu yer adları üzerine en yeni araştırmalar: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1973–74, 185–193.

a) *Yer adları bilimi* ya da *yeradıbilim* (*toponymie, toponymy, Toponymie*)[126],

b) *Coğrafya adları bilimi:* Akarsu adları bilimi *(hydronymie, hydronymy, Hydronymie)*, dağ adları bilimi *(oronymie, oronymy, Oronymie*) gibi altalanları vardır.

c) *Kişi adları bilimi* (*anthroponymie, anthroponymy, Anthroponymie).*

Şimdi bu alanlar üzerinde duracağız.

126 Ya da *toponomastique.*

3. YER ADLARI BİLİMİ

Adbilim çalışmaları içinde, bütün dünyada en geniş yeri, yeradıbilim alır, kanısındayız. Birçok ülkelerin, özellikle bu yoldaki çalışmaların geleneğinin var olduğu kimi Avrupa ülkelerinin kent, kasaba, köy gibi yerleşim merkezlerinin, hatta oralardaki cadde, sokak ve meydanların adları titizlikle incelenmiş, bu adlardaki değişme ve gelişmeler tarih kaynaklarından izlenerek göz önüne serilmiştir. Bu çalışmaların önemli bir örneği olarak Alman dilcisi Adolf BACH'ın "Alman Yeradları" adlı yapıtını gösterebiliriz[127]. Yer adı araştırmalarından yalnızca geçmişe ait bilgiler edinilmekle kalmamakta, dil tarihine, yerleşme tarihine, ülkenin etnik yapısına ilişkin, önemli ipuçları da elde edilmektedir. Birkaç örnek üzerinde duralım.

Bugün Türkiye'de, Niğde'ye bağlı bir ilçenin adı olan *Aksaray*, Hitit metinlerinde geçen *Kurşaura* ile, daha sonra da Yunan-Roma çağındaki *Archelais Garsaura* ile birleştirilmektedir[128]. VI. yüzyılda, bir sikkede geçen *aqsara* biçimi[129] bugünkü adın Türklerin egemenliğinden önceye ait olduğunu göstermekte, Türk egemenliği sırasında da adın *Aksara* olarak geçmesi[130] bunu belirlemektedir. XV. yüzyılda karşılaştığımız *Aksaray* biçimi[131], adın Türkçeleştirildiğine, bir yerlileştirme (buna bkz.) geçirdiğine tanık olmaktadır. Bu adın İstanbul'un bir semtinde de yaşamakta olması ilginçtir: Araştırılınca, İstanbul'daki, bugünkü Aksaray semtine, şehrin Türklerce alınışından sonra Niğde Aksarayı'ndan getirilen, yerleştirilen halk nedeniyle *Aksaraylı Mahallesi* dendiği, adın sonradan kısalarak Aksaray'a döndüğü görülmektedir. Böylece bir tek ad, aynı topraklarda hangi kültürlerin, ne zaman

127 Deutsche Namenkunde (Heidelberg, 1954) adlı yapıtın 2. cildi: "Die deutschen Ortsnamen".

128 Bkz. E. Bilgiç, Anadolunun ilk yazılı kaynaklarındaki yer adları: T. Tarih K. Belleten X (1964), 389'da Hitit adıyla:, Kiepert Atlasında, Westermans Atlasında, Pauly-Wissowa'da (VII, I) ve başka kaynaklarda da *Archelais Garsaura* ile.

129 Bkz. P. Wittek, Von der byzantinischen zur türk. Toponymie, s. 48.

130 İbni Bîbî, 22, 31, 120, 202... İbni Batûta (Defrémery bas.)

131 Neşrî'de; Âşık Paşazâde, 72, 173, 239.

egemen olduğunu belirlediği gibi, ayrı ayrı yerlerdeki aynı adın birtakım göçlerin, yerleşim olaylarının etkisiyle, birbiriyle ilgili bulunduğunu da ortaya koymaktadır.

Bugünkü *Giresun* ilimizin adı da ilginçtir; bugünkü yerleşim merkezinin doğusundaki eski *Kerasos* (Κέρασος) ile birleştirilmektediir.[132] 'Kirazlık' anlamını verebileceğimiz ad daha sonraları *Kerasonde, Kerasunt...Giresun* biçimine dönmüştür.

Yunancada 'üç şebir, üç şehir halkının birleşmesi' anlamına gelen Tripolis (τρίπολις) adı Anadolu'da bugün değişik biçimlerde karşımıza çıkar: Karadeniz kıyımızda, Doğu Karadeniz'deki *Tirebolu* ve Denizli ilinin Buldan ilçesi yakınındaki *Derebol.* Buna karşılık Anadolu'da *Ereğli* adını taşıyan değişik yerleşim yerlerinin adlarının hepsinin kökeni *Heraklea*'dır Bu değişmelere, aşağıda, yeri geldikçe yeni örnekler vereceğiz.

Yukarıda, özel adların genel nitelikleri üzerinde durmuş, bunlar arasında yer adlarını da kapsayan -belirtme öğesinin, çoğul biçimlerin olmayışı, ses açısından büyük değişiklik, bağımsız kullanılabilme gibi- özelliklere değinmiştik. Burada da yer adlarının başka birtakım özelliklerinden söz etmek istiyoruz.

Her şeyden önce şunu belirtelim ki, yer adlarındaki bir çok özelliklerin değişik ülkelerde, başka başka dilbirliklerinde ortak olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin bir yabancı ad nasıl dilin ses özelliklerine uyduruluyorsa kimi zaman da öylece, dildeki öğelerle değiştirilip yerlileştirilmekte, yabancılığını belli etmeyecek duruma gelmektedir. Bizim *yerlileştirme* adını verdiğimiz bu olay, dilin kendi öğelerinde, tür adlarında görüldüğü gibi yer adlarında da karşımıza çıkar[133]. Bir iki örnek verelim:

İtalyan kenti adı *Milano,* Almancada önceleri *Milan* biçiminde söylenirken sonradan *Mailand* biçimine çevrilmiş, böylece 'mayıs ülkesi' anlamına gelen bir ada döndürülmüştür[134]. Avrupa'da (Yukarı Alsas' ta ve Bavyera'da) görülen ve 'Türk yuvası' anlamına gelen *Türkheim* yer adı da kökeni, anlamı bilinmeyen öğelerin bilinen sözcüklerle değiştirilmesi sonucunda oluşan yerlileştirme olayını yansıtır: Bu *Türkheim*

132 Kiepert, Pape.

133 Yerlileştirme konusuna, Anlambilim bölümünde ayrıca değineceğiz.

134 A.F. Lenkowa, Die sogenannte Volksetymologie: Muttersprache 69 (1959), Heft 5, s. 133 ve ötesi.

adları Keltçe *tur / dur* 'su' sözcüğünden türemiş *turahi / turahinc* öğesinden kaynaklanmakta[135], sulak, bataklık' anlamındaki sözcük tanınmadığı için, tanınan *Türk* ve *Heim* öğeleriyle değiştirilmiş bulunmaktadır. Aynı biçimde, İsviçre'deki *Küssnacht* yer adı ("öpme gecesi" biçiminde çevrilebilir) IX. yüzyılda *Chussenache* olarak kullanılan bir ad olup, *Cossinius* kişi adına dayanmaktadır. Almanya'da Baden eyaletindeki *Küssnacht* yer adı ise daha başka bir kökenle *(cos-entia)* ilişkilidir[136].

Bu eğilim, pek çok uygarlığa beşik olan Anadolu'nun yer adlarında pek yaygındır. Türkler, sonradan yerleştikleri topraklardaki eski adların büyük bir bölümünü kullanmışlar, bir bölümünü de yerlileştirmişlerdir. Birkaç örnek verelim: *Galandos* > *Gelendost*, *Soandos* > *Soğanlı*, *Daskyleion* > Dazkırı, *Cocussus* > *Göksun*, *Gangra / Kankrı* > *Çankırı*, *Masius* > *Mazıdağı*, *Lopadion* > *Ulubat*, *Airopolis* > *Hayrabolu*, *Sagalassos / Agalassos* > *Ağlasun*, *Bālāhisar* > *Ballıhisār*, *Tekfurdağı* > *Tekirdağı*, *Başviran* > *Başveren*, *Surb Mari / Surmari* > *Sürmeli*... gibi. Burada, bu adların kökenleri üzerinde, geçirdikleri değişmeleri yansıtacak biçimde duramıyoruz[137]. Ancak birkaçına, kısaca değinmeyi yaralı gördük:

Burdur iline bağlı *Ağlasun* köyü, Pisidia'nın önemli bir kenti olan *Sagalassos*'la birleştirilmektedir (Strabon, Ptolemy gibi kaynaklarda da geçen ad için bkz. Pauly-Wissowa Ansiklopedisi, I-a, 1731; ayrıca Kiepert; Ramsay çevirisi, s. 45 vb.). Yer adı sonradan *Agalassos* (Ἀγαλασσός) biçimini almış, Türklere yabancı gelen bu biçim de *Ağlasun'la* değiştirilmiştir. Aynı biçimde, Farsça *bālā* 'yüksek' sözcüğünün halk tarafından tanınmaması nedeniyle, Sivrihisar ilçesinin *Bālāhisar* köy adı da, halkın bildiği *ballı* ile değiştirilerek zamanla *Ballıhisar*'a dönüşmüştür.

Bu yerlileştirmeler kimi zaman da bilinçli olarak yapılır; yabancı adın, istenen doğrultuda açıklanmasına girişilir. Örneğin *İstanbul* adı genel olarak 'şehre doğru, şehre' anlamındaki Yun. / eis ten polin / (εἰς τὴν πολιν) kökenine bağlandığı halde kimi kaynaklarda *İslambol*

135 Sturmfels-Bischof, Unsere Ortsnamen, 3. bas., s. 141.

136 Aynı yer, s. 141.

137 Daha birçok örnekle birlikte, 1964 yılında tamamlanan "Genel Dilbilimi Yönünden Halk Etimolojisi ve Türkçedeki Örnekleri" başlıklı doçentlik tezimizde (basılmamıştır) incelenen bu örnekler üzerinde daha geniş bilgi ve kaynaklar için ,bu bölümün sonunda yer alan kaynakçada gösterilen yazılarımıza baş vurulabilir.

olarak kullanılmış bulunmakta[138], yine Yun. *Scutari* sözcüğüne bağlanan *Üsküdar* adı Evliya Çelebi'de / eskida:r / (اسکی‌دار) 'eski kapı' biçiminde açıklanmaktadır[139]. *Çoruh* adının Far. / cu:y / (جوی) ve Ar. / ru:h / (روح) sözcüklerinden yapılma *cuy-i ruh* tamlamasından bozulma olarak gösterilmesi[140], aynı eğilimin örneklerindendir.

Anadolu yer adlarının birçoğunun çevresinde birtakım söylenceler de vardır ki, yabancı, kökeni bilinmeyen adların açıklanması, yorumlanmasına yönelen çabaları yansıtır. Bilinçli olmayan bu yorumlamaların pek çok oluşu, Türklerin yerleştiği bu topraklarda pek çok yabancı yerleşim merkezinin bulunması, bunların adlarının yeni sahiplerinde ilgi ve merak uyandırmasıyla açıklanabilir, sanıyoruz. Örneğin *Trabzon* adı çevresinde böyle bir söylence vardır; adın kökeninin *Tuğrabozan'a* dayandığı anlatılır; gücünü göstermek üzere bir sikkenin üzerindeki tuğrayı parmağıyla bastırarak bozan bir kahramandan dolayı kentin bu adı taşıdığı söylenir[141]. Halbuki bu yer adı, bugün Türkçede *trapez* biçiminde kullanılan Yun. / trapezus / (τραπεξούς) sözcüğüne dayanmaktadır. Aynı biçimde, Doğu Anadolu'daki *Ağrı*, *Süphan*, *Allahüekber*, *Elegez* dağ adları Nuh söylencesine dayatılmakta, halk arasında, tufan sırasında Nuh'un, gemisi birbiri ardına bu dağlara yanaşınca her bir dağ için bir söz söylediği (örneğin *Elegez* için *hele gez*! *Ağrı* için *ne ağır dağ*!) anlatılmaktadır[142].

Uzun süre, özellikle yer adları üzerinde derinleşen adbilim incelemeleri, genel olarak dil dışı birtakım gerçeklerin aydınlatılmasına yöneliyor, yer adlarına dayanarak birçok ülkenin yerleşme tarihinin, birtakım tarih olaylarının aydınlatılmasında bu adlardan yararlanılıyordu. Bu nedenle yer adları uzun süre yalnızca tarihsel kaynaklar olarak görülmüştür. Bilimsel adbilim alanının kurucusu olarak gösterilen[143] Wilhelm ARNOLD'un çalışmaları da bu görüşle yürütülmüştür. Bugün de bu alanı kültür tarihinin ve coğrafyanın yardımcısı olarak görenler, hatta coğrafyanın, tarihin çerçevesi içine sokanlar vardır. Ancak bugün genel olarak özel adlar ve yer adları her şeyden önce birer

138 Örneğin Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1314/15 baskısı, I, 45; 49; Destârî Salih Tarihi, Ankara, 1962, s. 43.

139 Evliya Çelebi, aynı yer, s. I, 472.

140 Aynı yer, II, 595.

141 Şakir Şevket, Trabzon Tarihi, İstanbul, 1877, I, 12–15; bkz. Fahrettin Kırzıoğlu, Dede-Korkut Oğuznameleri, s. 117.

142 P.N. Boratav, A. Rıza Önder'in Yaşayan Anadolu Efsaneleri kitabının eleştirisi: Oriens (dergisi) 10/1 (1957), 164–165.

143 Bkz. Barth, s. 41.

dilsel öğe olarak benimsenmekte, kendi başlarına ya da dilin sözcükleriyle bir arada incelenmektedir. Son yirmi beş yıl içinde bu türden pek çok çalışmaya ve yöntem sorunlarına ilişkin yayımlara rastlanıyor. Ünlü Alman adbilimcisi Adolf BACH, köken incelemesinin, adbilimin ancak yan sorunu olduğunu, yerleşme tarihi ve kültür zemini araştırmalarının onun asıl alanı dışında kaldığını belirtmekte, tarihçi ve coğrafyacılar için yer adlarının yalnız, sorunların çözümüne yardımcı bir alan niteliği taşırken dilcilerin onları yan bir amaç olmaksızın dilsel öğeler olarak kavradıklarını ileri sürmektedir[144].

Yer adlarının oluşturduğu gereçler lehçebilim gereçleriyle sıkı sıkıya ilişkili olduğu ve çoğunlukla birbiriyle koşutluk gösterdiği için adbilim çalışmaları Avusturya, Belçika, Hollanda, Almanya gibi birçok ülkede lehçebilimle birlikte yürütülmekte, kimi zaman aynı uzmanlar her iki alanda da çalışmaktadırlar. Her ülkedeki binlerce yerleşim merkezi adının incelenmesi, tıpkı dilin ortak dil, lehçe ve ağız gereçlerinin incelenmesinde olduğu gibi birçok ses, biçim ve dizim sorunlarını gün ışığına çıkarmakta, bunların yanı sıra, dilin iç yapısına, birçok adlandırma sorununa da ışık tutmaktadır. Buna örnek olarak Türkiyedeki duruma bir göz atmak yararlı olur, kanısındayız:

Bilindiği gibi, bugün Türkiye Türkçesinin (ortak dilin) sözvarlığı 32 000 sözcük dolayındadır. Biz çeşitli ses ve biçim değişmelerini ya da özelliklerini incelerken bu söz kadrosunu temel olarak alırız. Ancak Türkiye'de 40 000 kadar köy adı bulunduğu, bunların –birbirinin aynı olan adlar bir yana bırakılırsa– yine binlerce sözcük, bileşik sözcük, tamlama oluşturduğu göze çarpar. Öte yandan semt, mahalle, otlak, kışlak, akarsu, dağ adları, hele, aşağıda büyük bir çeşitlilik gösterdiğine değineceğimiz kişi adları da bunlara eklenirse ikinci ve geniş bir sözvarlığı elde edilmiş olacaktır. İşte, adbilimin önemi burada kendini göstermektedir.

Türkçedeki birçok ses eğilimi ve ses yasaları –öteki özel adlarda olduğu gibi– yer adlarında da göze çarpmakta, dilin sözcüklerinde zaman içinde gerçekleşen değişmelere koşut olaylar bu öğelerde de görülmektedir. Dile giren yabancı öğelerin Türkçenin ses düzenine uydurulması yer adlarında da gözlemlenir. Örneğin ünlü uyumuna aykırı, yabancı öğelerde tanık olduğumuz - *kunbet* > *kümbet*, *kālib* > *kalıp*, *muşkil* > *müşkül*, *dīvar* > *duvar*, *mudīr* > *müdür*, *hamīr* > *hamur* ... gibi pek çok değişme, yer adlarında da karşımıza çıkar: *Herakleia* > *E-*

144 Deutsche Namenkunde. I, s. 16.

reğli, *Akroterion* > *Eğridir*, *Surmari* > *Sürmeli*, *Polis* > *Bolu**, *Anküra* > *Ankara*, *Kilindria* > *Gilindire* ...gibi. Yine, Türkçenin ses düzenine aykırı olan, önseste birden çok ünsüz bulunması durumunda gerçekleşen değişmeler - *scala* > *iskele*, *station* > *istasyon* ...gibi - yer adlarında da görülmekte, örneğin *Scutari Üsküdar*'a, *Stanco İstanköy*'e döndürülmüş bulunmaktadır. Önseste, Türkçe kökenli sözcüklerde rastlanmayan ünsüzlerle başlayan adların da -bir ünlü eklenmesiyle- değiştirildikleri görülmektedir: *Lopadion* > *Ulubat*, *Lycaon* > *Ilgın* ... gibi.

* Bugünkü *Bolu*, eski *Klaudiopolis* (Κλαυδιόπολις) adından kısalmadır, Anadoluda, *Gelibolu*, *Safranbolu*, *Tirebolu* gibi yer adları aynı öğeyi içerir.

4. YER ADLARININ VERİLİŞİNDE BAŞLICA ETKENLER, EĞİLİMLER

Yerleşim merkezlerine verilen adların konuşundaki etkenlerin incelenmesi –ülkeden ülkeye ayrımlar bulunmakla birlikte– bütün dünyada birtakım ortak eğilimlerin bulunduğunu göstermektedir. Örneğin her ülkede, ad verme sırasında yerleşim yerinin durumu, konumuyla, orada bulunmuş, egemenlik sürmüş ünlü bir kimseyle, çevrede yaygın mesleklerle, çevredeki bir göl, akarsu ya da bir anıtla ilişki kurulduğu görülmektedir. L. MACKENSEN'in 6 öbekte topladığı[145] bu ad verme eğilimlerinin doğruluğunu sınamak için her ülkedeki yer adları üzerinde derinliğine bir incelemeye girişmek, elde edilen sayısal sonuçlara göre öbekler oluşturarak bunları başka ülkelerin sonuçlarıyla karşılaştırmak gerekli dir. Özcan BAŞKAN'ın, Türk yer adları konusunda önemli bi yapıt yayımlamış olan H. SCHEINHARDT'ın aşağıda değineceğimiz çalışmaları ve bizim bir yazımız, bu açıdan Türkiye'yle ilgili birtakım gözlemler ve yargılar getirmektedir. Biz bu çalışmalara ve kendi çalışmamızın sonuçlarına göre Anadolu yer adlarındaki (özellikle köy adlarındaki) başlıca ad verme eğilimlerini şöylece saptıyoruz[146]:

1. Yerleşim yerine ve çevresine ilişkin özelliklerin belirtilmesi:

a) Yerin yapısına, konumuna ilişkin adlar verme: *Belen*, *Belentepe*, *Yoldere*, *Yolaçtı*, *Yolgören*, *Yolduragı*; *Karagedik*, *Karakaya*, *Gölönü*, *Göltepe*, *Petekkaya*, *Tozlu*, *Tozluca*, *Güneybaşı*, *Yeşilyayla*, *Işıktepe*, *Işıkova*, *Sırtköy*, *Kababel*, *Koldere*, *Suboğazı*, *Subaşı*... gibi. Anadolu'nun Türklerden önceki adları içinden bir bölümü de bu özelliği taşır (Daha önce değindiğimiz *Trabzon*, şehrin kurulduğu yerde bulunan trapez biçimindeki kayalardan ötürü bu adı almıştır; *Tirebolu* (Tripolis), üç şehir [devlet] birleşimi bir yere ait olduğu için bunu belirtir niteliktedir).

145 Name und Mythos, 1927, s. 8; Necip Üçok, Mackensen'in saptadığı bu eğilimlere, Anadoludaki kimi yer adlarından örnekler vermiştir; bkz. Genel Dilbilim, s. 154.

146 Burada verilen adlar İçişleri Bakanlığınca yayımlanan Köylerimiz (1968) adlı kitaptan taranarak seçilmiştir.

b) Yerin ve çevresinin renk özelliklerini belirten adlar verme: *Alabayır*, *Yeşilyurt*, *Yeşilyayla*, *Sarıköy*, *Karaköy*, *Akyayla*, *Pembecik* gibi.

c) Yerin bir başka yere göre durumunu, konumunu belirleyen adlar verme: *Yeniköy*, *Yenişehir*, *Eskişehir*, *Eskidağiçi*, *Ortaköy*, *Ortaören*, *Ortapınar*, *Aşağı Yoldüzü*, *Yukarı Yoldüzü*[147], *Araköy*... gibi.

ç) Yerin ve çevresinin bitki örtüsünü, ürettiği ürünleri belirleyen adlar verme: *Fındıklı*, *Bademli*, *Ardıçlı*, *Kavaklı*, *Armutlu*, *Meşeli*, *Çamköy*, *Çamlık*, *Çamdibi*, *Çambük*, *Sarıçam*, *Elmalı*...gibi.

d) Yerin ve çevrenin hayvanlarını belirleyen adlar verme (öteki öğelere göre daha küçük oranda rastlanır): *Alabalık*, *Sığırlı*, *Tavşancıl*, *Yılanlı*, *Susurluk* (< *Susığırlık*) gibi.

e) Çevredeki yapılara ilişkin adlar verme: *Hisarcık*, *Mescitli*, *Küçükkale*, *Köşkünü*, *Köşklü*, *Demirköprü*, *Fatmakuyu*, *Alacahöyük* .. gibi.

f) Çevredeki akarsuları belirleyen adlar verme: *Koldere*, *Kolpınar*, *İncesu*, *Tatlıpınar*, *Muratdere*, *Karanlıkdere*, *Kazanlıpınar*, *Kayapınar* ... gibi.

2. Yerleşim yerlerine kişiyle, bireyle ilgili ad verme eğilimi:

a) Yerleşim yerine o yerle ilgisi bulunan bir kimsenin adını ya da sanını verme: *Alifuatpaşa*, *Gazimehmet*, *Gazipaşa*, *Gazimürseltepesi*, *Şanlıosman*, *Mehmetalanı*, *Hacıbayram*, *Hacıhamza*, *Doğanbey*, *Yahyaköy*, *Yahyalı*, *Muratbey*, *Hüseyinbey*, *Hüseyinağa*, *Bektaş*, *Bektaşağa*, *Davutköy*, *Davuthan* ... gibi.

Eski Anadolu'daki *Gordion* kenti, adını *Kral Gordios*'tan alıyor, bugünkü *Sıvas'ın* eski biçimi olan *Sebasteapolis* de 'Sebastean'ın kenti' anlamına geliyordu. Kuşadası'na bağlı *Ayasuluk*'un adı ise 'Tanrıyla konuşan aziz' anlamındaki Yun. / hagios theologos / (''Αγιος Θεολόγος) tan bozulma olup, Aziz Johanna'nın sanını göstermektedir. Bugünkü *Elazığ* da Sultan Abdülaziz döneminde bugünkü yerinde kurulmuş olup / ma:muretül azi:z / (معمورة العزيز) 'Aziz'in mamuresi' adından kısalmadır[148]. *Mustafakemalpaşa*, *Kocamustafapaşa*, *Fatih* gibi adları da burada eklemeliyiz.

b) Dinle ilgili adlar verme: Bireyin iç dünyasını ilgilendiren dinsel adlar verme eğilimi, aşağıda değineceğimiz gibi, Anadolu köylerinde

147 Anadoluda aym yerleşim yerinin iki bölümünü *aşağı* ve *yukarı* adıyla anan ya da birbirine göre yükseklik farkı olan iki yakın yeri böyle adlandıran pek çok yer adına rastlıyoruz.

148 *Elaziz* biçimi Cumhuriyet döneminde *Elâzığ*'a çevrilmiştir.

çok yaygındır. Özellikle hacı, şeyh, molla, sofu, hoca, imam,Hıdır gibi sözcüklerle kurulmuş olan *Sarışeyh*, *Şeyhbaba*, *Şeyhköy*, *Şeyhler*, *Mol lahasan*, *Mollaköy*, *Sofular*, *Sofulu*, *Hıdırbaba* gibi adların sayısı yüksektir.

c) Mesleklerle ilgili adlar verme: Yerleşim yerinde ve çevresinde yaygın meslekleri belirleyen *Terziler*, *Çanakçı*, *Peynirci*, *Yağcılar*, *Müftüler*, *Müezzinler*, *Eğerci*... gibi birçok köy adına rastlıyoruz.

5. COĞRAFYA ADLARI

Bugün yeradıbilim incelemelerinin yanı sıra akarsu ve dağ adları ile ova, yayla, geçit, vadi, otlak gibi çeşitli coğrafya adları üzerinde de çalışılmaktadır. Bunlar da –yer adlarında olduğu gibi– birçok kültür sorununun, tarih ve yerleşme tarihi konularının aydınlatılmasında yarar sağlamakta, ayrıca, birer dilsel öğe olarak dilbilim çalışmalarında gereç oluşturmaktadır. Bu açıdan, bu adların öteki özel adlardan bir ayrımı yoktur. Bir ulusun yerleştiği yabancı topraklarda karşılaştığı akarsu, göl, deniz, dağ adları da birtakım değişmelere uğrar; birtakım kültür sorunlarını da gün ışığına çıkarır. Örneğin *Karadeniz*'in, kıyı sında oturan bütün toplumlarca 'kara' olarak nitelenmesi ilgi çekicidir: Ukraynacada (Küçük Rusça) *Córne Móre*, Türkçede *Karadeniz*, Yunancada *Póntos Mélas*, Rumcada *Mavri Thálassa* diye adlandırılan bu deniz Avesta'da (Eski İran dili) 'koyu renkli' anlamındaki *axşaéna* adıyla anılıyordu. Bu son adı yanlış anlayarak *Axenus* biçimine sokan Eski Yunanlılar onu *Póntos eúxeinos* 'konuksever deniz' yapmışlardır. Dil ve Din adlı kitabında[149] daha önceki çalışmalara dayanarak bu konuya bu örneklerle değinen J. KNOBLOCH birçok coğrafya adında görülen renk adlarının yön gösterdiğine değinmektedir. Bilgine göre doğu Avrupa'dan Asya'ya, oradan Yeni Dünya'ya kadar birçok ülkede bu duruma rastlanır.

Bir coğrafya adı olarak Anadolu'dan bir örnek üzerinde de biz durmak istiyoruz: İç Anadolu'yu Adana ovasına bağlayan *Külek Boğazı*, Anadolu tarihine ait en eski kaynaklarda geçmekte olup Eskiçağda / kilikiai pülai/ (Κιλίκιαι πύλαι) adıyla anılmaktaydı[150]. Güneydoğu Anadolu'nun kıyı bölgesine verilen *Kilikia* adına dayanan bu tamlama 'Kilikya kapıları' anlamına geliyordu. Ortaçağ Ermeni kaynaklarında *Guglag*, Haçlı belgelerinde *Coqelaquus* olarak görülen ad Türklerce *Gülek / Külek* biçimine döndürülmüştür; kökeniyle bugün ilişkisi fark olunamayan ad, biçim açısından da hayli değişmiştir.

149 Sprache und Religion, Heidelberg, 1979; s. 9 ve ötesi.

150 Bkz. Pauly- Wissowa, XI/1, s. 389.

Adbilimde dağ adları üzerindeki çalışmalar da *(oronymie)* özel bir önem taşımaktadır. Uluslararası Adbilimleri Merkezi'nin (I.C.O.S.) üç yılda bir topladığı kurultaylardan birinin (Viyana, 1969) ana konusunu dağ adları oluşturmaktaydı.

6. TÜRK YER ADLARI ÜZERİNDEKİ ÇALIŞMALAR

Yer adları konusunu bitirmeden önce, Türk yer adları üzerindeki çalışmalara kısaca değinmekte yarar görüyoruz. Her şeyden önce belirtmeliyiz ki, yurtta ve yurt dışında yapılan çalışmalar, başka ülkelerin, özellikle Avrupa uluslarının yer adları üzerinde harcanan çabalarla karşılaştırılabilecek ölçüde geniş değildir.

Türkiye'deki yer adları konusunda XIX. yüzyıl sonlarından başlayarak yabancı tarihçi ve tarihsel coğrafya uzmanlarının araştırmaları, daha çok, tarih kaynaklarında geçen yer adlarının bugünkülerle eşleştirilmesini sağlama amacına yönelik olmuş, KIEPERT, RAMSAY, WITTEK gibi araştırmacılar birtakım atlas, kitap ve yazılar yayımlamışlardır[151]. Günümüze gelinceye değin yurt içinde ve dışında bu konuda yapılan çalışmalarda genel olarak ya bir bölüm yer adları üzerinde derinleşilmiş ya da Anadolu köy adlarının bütününe ilişkin birtakım gözlemler getirilmiştir: M. Fuat KÖPRÜLÜ'nün 1925 yılında yayımlanan bir çalışmasında[152] Oğuz boylarının Anadolu'daki yayılma alanlarında coğrafya adları ve köy adları üzerinde durulmuş, bundan üç yıl sonra çıkan, Hüseyin NİHAL ve Ahmet NACİ'nin ortak yazılarında[153] Türkçe kökenli yer adları incelenmiştir. Belli bölge ve yörelere ilişkin çalışmalar da vardır[154]. Hasan EREN, Yer adlarımızın dili[155] adlı yazısında yeradıbilim üzerinde Türkiye dışındaki etkinlikleri özetledikten sonra yer adlarımızın bağlı bulundukları kavram alanları üzerinde durmuş, bu arada, aydınlarımızın diline Arapça ve Farsçadan

151 H. Kiepert'in 12 haritayı içeren Atlas Antiquus (Berlin, baskı tarihi yok) adlı atlası, E. Ruge ve E. Friedrich'in Archäologische Karte von Kleinasien (Halle, 1899) adlı haritası, P. Wittek'in Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie (Byzantion X 1935 , 10–48) adlı yazısı, F. Taeschner'in Das anatolische Wegenetz (Leipzig, 1924, 26) adlı kitabı, Sir W.M. Ramsay'in The Historical Geography of Asia Minor (London, 1890) (çevirisi: Anadolunun Tarihî Coğrafyası, İstanbul, 1960) adlı önemli yapıtı bu arada sayılmalıdır.

152 Oğuz etnolojisine ait tarihi notlar: Türkiyat Mecmuası I (1925), 185–211.

153 Anadoluda Türklere ait yer isimleri: Türkiyat Mecmuası II (1928), 242–259.

154 Bütün bu çalışmalar için, H. Scheinhardt'ın, aşağıda değineceğimiz büyük boyutlu yapıtındaki geniş kaynakça baş vurulabilir.

155 Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1965, 155–165.

birçok öğe geçmişken, aydınlar *ak*'ın yanında *beyaz*'ı, *kara* bulunduğu halde *siyah*'ı almışken, halkın bu sözcükleri benimsemediğine dikkati çekmiş, *ak*'la yapılmış pek çok yer adı bulunmasına karşın *beyaz*'la yer adı olmadığına, *kara*'nın sıklığına karşı *siyah*'ın hiç bulunmadığına değinmiştir.

Anadolu köy adları konusunda BAŞKAN'ın çalışması[156] bütün köy adlarını elden geçirerek ad vermedeki ana eğilimleri saptayan bir incelemedir. Bu incelemede, köy adlarındaki anlamlı birimlerin her biri fişlenmiş, adlandırmada en sık baş vurulan kavramlar belirlenmiştir. Elde edilen öbeklerde en yüksek sayıya varanlar *kara* (2500 köy), *köy* (1500), *ak* (800), *dere* (800), *pınar* (800), *aşağı* (500), *yukarı* (500)... gibi sözcüklerdir. Bütün köy adlarının, ad vermede kullanılan öğeler açısından incelenmesi sonucunda da bu adların iki büyük bölüme ayrılabileceği görülmüştür:

"A. Tabiata ve fiziksel koşullara dayanan adlar,

B. İnsanlara ve topluluklara dayanan adlar". Bu iki ana bölüm içindeki alt bölümler ise 6 alt bölüm oluşturuyordu: Al. Çevreyle, A2. bitkilerle, A3. hayvanlarla; Bl. Kişilerin fiziksel yaşayışı, B2. duygusal yaşayışı, B3. kendi varlıklarıyla ilgili adlar. İncelemede ayrıca, bu alt bölümler içinde yer alan öbekler (kavram ve kavram grupları)sıralanmış bulunuyordu.

Türk köy adlarında adlandırma açısından başka ülkelerdekine koşut olan tutumlarla Türklere özgü yönleri ortaya koyan bu çalışmada ayrıca *kale*, *hisar*, *konak* ve *hüyük* sözcüklerinin Anadolu haritası üzerindeki dağılımını gösteren bir sözcük coğrafyası incelemesi de yer alıyordu.

Biz de 1969'da yayımlanan bir yazımızda[157] birkaç Türkçe yer adını dilbilim ve kültür sorunları açısından inceledikten sonra ikinci bir yazımızda[158] Anadolu köy adları üzerinde, Başkan'ın çalışmasında ele alınan konulara ilişkin, sayısal sonuçlara dayanan birtakım yargılara varmıştık ki, yukarda vardığımız sınıflama da buna dayanıyordu.

Bizim incelememize göre Türkiye'de, adlandırılan yerin ve çevresinin renk özelliklerini belirten adlar verme, çok yaygın bir eğilim ola-

156 Türkiye köy adları üzerine bir deneme: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1970, 237–251.

157 Einige türkische Ortsnamen...: Disputationes ad Montium Vocabula.. Wien, 1969, II, 61–68.

158 Anadolu yer adları üzerine en yeni araştırmalar: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1973–1974, 185–193.

rak ortaya çıkmakta, *kara* ile adlandırılan köy sayısı (sonradan değiştirilen adlar bir yana bırakılırsa) 1022'yi bulmaktadır. *Ak* 400, *sarı* 230, *kızıl* 210, *akça* 165, *boz* 108, yeşil 85 köy adında yer alıyor.

Yerleşim yerinin ve çevresinin genel niteliklerini belirten adlar sayıca bunlardan sonra gelmekte, insanla, bireyle ilgili adlandırma yolunu gösteren örneklerin sayısının da yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin *Hacı* 318, *Ali* 200, *Hasan* 84, *Osman* 74, *Ahmet* 65, *Ömer* 41 yer adında geçmektedir.

H. SCHEINHARDT'ın, Türk Yer Adlarının Tipleri[159] adlı, yeni yayımlanan çalışması, yalnızca, Türkiye ve Türkiye dışındaki Türkçe yer adları üzerinde bugüne değin gerçekleştirilmiş en geniş çalışma değil, aynı zamanda özel ad ve yer adı konusunu dil içi ve dil dışı özellikleri açısından geniş bir biçimde inceleyen dizgesel bir araştırmadır. Ad, özel ad, yeradıbilimin amacı ve yöntemi, yer adı tipi sorunu, Türkiye dışı Türk adlarının ortaya koyduğu sorunlar gibi çeşitli konuları içeren 98 sayfalık bir girişle başlayan yapıt Türkçe yer adlarını görevsel sesbilim, biçimbilim, sözdizimi ve anlambilim açısından inceleyerek bir Türkçe yer adları tipolojisine varmayı amaçlamıştır. Örneğin Türkçe adlarda yer alan soneklerin başlıcalarını + L° (*Boyalı, Tuzlu, Sulu* gibi), + s°z (*Susuz, Burunsuz* gibi), + LA(Ğ,K) (*Sulak, Yayla* gibi), + L°K (*Beylik* gibi), + M°N (*Türkmen, Akmanlar* gibi), + C° (*Kuyucu, Boyacı* gibi), + CA (*Karaca, Beyce* gibi) ...olarak saptayan yazar (s. 194), "Türkçe bağlantılı bir dil olduğu için Türk yer adlarının biçimbilimi demek, soneklerine göre yer adları demektir" (s. 143) yargısına varmaktadır. Kitabın Türkiye'de ve dışındaki yayımlarla ilgili, 827 çalışmayı içeren kaynakçası da bu konu üzerinde en geniş kaynakçadır, sanıyoruz.

159 Typen türkischer Ortsnamen. Einführung, Phonologie, Morphologie, Bibliographie, Heidelberg, 1979.

7. KİŞİ ADLARI BİLİMİ*

Kişi adları, öteki özel adların daha önce değindiğimiz özelliklerini tümüyle yansıttığı gibi filoloji, dilbilim, kültür tarihi ve halkbilim çalışmaları açısından da önem taşımaktadır. Bir insana ad verilişi (göbek adı, ad, soyadı, takma adlar ve sanlar) bir ulusun kültürüyle çok sıkı ilişkili bulunmakta, öte yandan, yukarda değindiğimiz, ad'ın insan için taşıdığı değere de ışık tutmaktadır.

Her ülkede birtakım ad verme gelenekleri, kuralları vardır ki, bunların incelenmesinden, insanoğlunun bu konuda yeryüzünün pek çok yerinde ortak eğilimleri olduğu gözlemlenebildiği gibi, toplumdan topluma, birbirinden çok farklı, bütünüyle kendine özgü gelenekleri bulunduğu da ortaya çıkmaktadır. Ünlü adbilimci Adolf BACH bu nedenle "bir ulusun ad hazinesi, onun geçmişteki ve bugünkü zihinsel-ruhsal durumunun anlatımıdır" demektedir[160].

Dünyanın birçok ülkesinde çocuklara ad konurken beğenilen, sevilen, saygı duyulan nesnelere ve kişilere ilişkin adlar bulunmasına özen gösterilir, hoşa gidecek adlar verme yoluna gidilirken kimi ülkelerde güzel adların, kötü ruhların ilgisini çektiğine inanılır. Örneğin Siyam'da, Tonking'de bu yüzden çocuklara, büyüyüp de şeytanların artık onlar için bir tehlike olmayacakları yaşlara gelinceye kadar *Domuz*, *Yaramaz* gibi adlar verilir[161]; Silezya'da da çocuk için *güzel*, *şirin* gibi sözlerin söylenmesinden kaçınılarak kaba ve çirkin birtakım sözcükler kullanılır[162]. Eğer Türk tarihine ilişkin kaynaklar, Türkçenin ve değişik lehçelerinin metinleri incelenecek olursa bu konuda ilginç gerçeklerle karşılaşılır (Aşağıda, Türklerde ad vermeye değgin birtakım gelenekler üzerinde duracağız).

---

* Fr. *anthroponymie*, *Alm. Anthroponymie* ve *Personennamenkunde.*

160 Deutsche Personennamen, II, § 480

161 Aynı yer, § 489.

162 A.y. Kazaklarda aynı tutumun olduğunu, bir Kazağın, oğluna, evlerine Azrail'in gelmesini önlemek üzere *Rus* adını koyduğunu, Altay Türklerinde de önceki çocukları ölen anababanın yeni doğanlara kötü, çirkin adlar verdiğini öğreniyoruz (Abdülkadir İnan ve Radloff'tan alıntılar için bkz. Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul, 1973, s. CCCLXXXVI)

Biz burada önce, kişi adlarının konmasında aşağı yukarı her toplum için geçerli olabilecek yolları şöylece belirlemek istiyoruz:

1. Dinsel Adlar Koyma

Dinsel adlar koyma, pek çok toplumda en yaygın eğilimdir, diyebiliriz. Aşağıda değineceğimiz gibi, Türkler arasında bu eğilim-özellikle kırsal kesimde- bugün de kendini iyice belli etmektedir.

Hıristiyanlık dünyası adlarının büyük bir bölümünü bu adlar oluşturur; Hıristiyanlığın benimsendiği ülkelerin kişi adlarından çoğu Ahdiatik'te ve İncil'de geçen peygamber ve din ulularının adlarına dayanır. Örneğin Hz. İsa'yı vaftiz eden aziz *Yohanna*'nın adı, *(*Ar. *Yahya)* bütün Hıristiyan ülkelerinde en yaygın erkek adlarından biridir: Alm. *Johannes*, *Johann*, kısalmış biçimiyle *Hans*, kimi bölgelerde *Hen* ve *Hensel;* İng. *John*, İsv. *Johann*, Dan. *Johann*, İslav dillerinde *Yanuş*, *Hanuş*, *Yaşa;* Litvanyada *Jankuhn*, *Jonigkeit*, Fr. da *Jean*... gibi.

Ahdiatik'te geçen *Yakob* (Yakup) adı *Jacob*, İslav dillerinde *Yokiş*, *Kopiş* biçimleriyle çok yaygın bulunmakta, yine aynı kaynaktaki *Abraham* (İbrahim), *Salomon* (Süleyman), *Samuel* (İsmail), *Daniel* (Danyal), *David* (Davut) gibi adlar da geniş ölçüde yaygınlaşmış bulunmaktadır. Ahdiatik'te geçen kadın adları da Hıristiyan ülkelerinde çok genelleşmiştir. Örneğin *Elisabeth* (Almancada *Elsbeth*, *Elsebeth* ve kısalmış *Else* biçimleri vardır) Macarcada *Erzsébet*'e dönüşmüştür; *Susanna* (Fr. *Suzanne*, İng. *Susan*), *Judith*... gibi.

İslamlıkta, önceki dinlerin peygamberlerinin, ulularının saygınlığı olduğu için Müslüman ülkelerinde -yukarıda gösterildiği gibi- aynı adlardan birçoğu erkek adı olarak konmuştur. Bunlardan başka, Tanrının sıfatları olan *rahmān*, *rahīm*, *rauf* gibi sözcüklerin ve *Abdülkadir*, *Abdüssamet*, *Abdurrahman* gibi, bu sıfatlarla kurulmuş tamlamaların[163] yanı sıra, Peygamberin ad ve sıfatları *(Muhammet* [*Mehmet*], *Mustafa*, *Ahmet*, *Mahmut*, *Resul*, *Ekrem)*, dört halifenin adları *(Bekir*, *Ömer*, *Osman*, *Ali)*, Ali'nin çocukları *(Hasan* ve *Hüseyin)*, kadın adı olarak da *Hatice*, *Ayşe*, *Fatma*, *Emine*, *Zeynep* gibi, Hz. Peygamberin eşlerinin, annesinin ve kızının adları, değişik biçimlerle bütün Müslüman ülkelerinde yaygındır.

163 İslamlıkla benimsenmiş olan bu adlar ve bundan sonrakilerin sıralanış biçimini, Sedat Veyis Örnek'in Türk Halkbilimi adlı yapıtındaki gibi (s. 151–152) veriyoruz.

2. Ünlü kişilerin, saygı ve minnet duyulan kimselerin ad ya da soyadlarını koyma:

Bu eğilim de her toplumda yaygındır; ana babanın, çocuklarına ad verirken, onların, bu ünlü ve saygın kişiler gibi olmaları isteklerini de göstermektedir. Bir insanın ünü eğer kendi ülkesinin sınırlarını aşarak değişik topraklarda yayılmışsa –tıpkı dolaşıcı sözcüklerde olduğu gibi– bu adlarda da yayılma, genelleşme görülür. Bunun en güzel örneklerinden biri, *(Büyük) İskender* adında görülür; *İskender* (Far., ayrıca *Skender* [سکندر] biçimi de vardır) değişik ülkelerde *Alexandre* (Fr.), *Alexander* (Alm.), *Sándor* (Mac.)... biçimlerini almıştır.

Adbilimci A. BACH, Almanya'da Bismarck ve Moltke gibi ünlü kişilerinin adlarının *(Otto* ve *Helmuth)* birçok kimseye verilmiş olduğuna değinir[164]. Saygı duyulan *Heinrich, Mathilde, Konrad* gibi hükümdar adları da buna eklenmelidir[165]. Bizde de *Gültekin, Cengiz, Attila, Timur, Fatih, Yavuz, Mustafa Kemal*... gibi adlar, aynı eğilimle konmuştur. Amerikalılarda saygı ve hayranlık duyulan bir yabancının adının ya da soyadının, kız - erkek ayrımı yapılmadan yeni doğan çocuklara konabildiği görülmektedir.

3. Destanlarda, söylencelerde, masallarda geçen adları koyma:

Hemen her ülkede, o ülkenin destanlarında, masallarında ve söylencelerinde geçen adları koyma eğilimine rastlanır. Yine A. BACH, Alman destanları ve Ortaçağ şiiri üzerindeki incelemelerin, adbilim çalışmalarına çok şey borçlu olduğuna değinmekte, masalların ve yazın metinlerinin bir ülkede yayılışının çoğu zaman kişi ve yer adları yardımıyla saptanabildiğini ileri sürmektedir[166].

Almanya'da, ünlü Alman destanı *Nibelungen*'da geçen *Siegfried, Gunther* gibi erkek adları, *Brunhild* kadın adı, bu destanın etkisiyle konmakta olan adlardandır.

Türkiye'de , özellikle Cumhuriyetten sonra ulusçuluğa ve Türkçeciliğe dönüş sonucunda birdenbire artan Türkçe kökenli adlar arasında görülen *Oğuz, Ayhan, Orhan, Günhan, Gökhan* gibi, Oğuz Kağan Destanında geçen adlar da aynı eğilimin bir belirtisidir. Bunlara, özellikle soyadı olarak kullanılan *Üçok, Bozok* gibi, aynı destanda geçen adları

164 Deutsche Personennamen, II, § 505.

165 Aynı yer, II, § 504.

166 Aynı yer, II, § 529.

da ekleyebiliriz. Aynı tutuma, başka ulusların adlarında da rastlanmaktadır.

4. Yer adlarını, coğrafya adlarını, tarihsel olay ya da kavim, boy adlarını koyma

Yer adları birçok toplumlarda soyadı olarak kullanılmakta (örneğin *Berlin*, *Bordeaux*, *Derby*, *London* soyadını taşıyan ünlü kişiler yaşamıştır), bizde, bunun yanı sıra akarsu, dağ adları ve kimi coğrafya adları ön ad olarak da verilmektedir *(Tuna*, *Fırat*, *Dicle*, *Seyhan*, *Aral*, *Arda*... gibi)[167]. Ayrıca, başka toplumlarda olduğu gibi bizde de gerek dinsel, gerek ulusal yönden önemli günlerde doğan çocuklara, bunu belirtecek adların verildiğini görüyoruz: *Cuma*, *Kadir*, *Muharrem*, *Mevlut* (Mevlid), *Ramazan*, *Bayram; Hürriyet*, *İstiklal*, *Zafer*, *Kurtuluş*, *Cumhur*, *Devrim*... gibi.

5. Öteki ad verme yolları:

Yukarıda sayılan başlıca ad verme yolları dışında, birçok uluslarda ortak olduğu görülen eğilimler arasında, güzel, hoşa gidecek adlar türetme, beğenilen, sevilen hayvan ve bitki adlarını koyma eğilimlerini de gösterebiliriz. Birçok ülkede rastlanan ad verme modaları zaman zaman belli adların büyük ölçüde yaygınlaşmasına yol açmakta, sevilen, beğenilen roman kahramanlarının, tiyatro ve sinema sanatçılarının adları birçok yerde çocuklara ad olarak verilmektedir.

Kişilere ad verme sorunu bir ulusun gelenek - görenekleri, yaşayışı, inançları, kısacası, onun kültürüyle yakından ilgili olduğu için her ulusun ad verme eğilimlerinin ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir. Biz de burada Türklerde ad verme gelenekleri ve bugünkü Türk kişi adları üzerinde, ana çizgileriyle durmak istiyoruz.

167 Sedat Veyis Örnek, Türk Halkbilimi adlı yapıtında (s. 149–159) "Adı Belirleyen Etmenler" bölümünde bu türden adlara da değinir. Aynı kitapta, bugün Anadoluda, ad vermede etkili olan etkenler 15 öbekte toplanmıştır ki, aşağıda bunlardan bir bölümüne biz de değineceğiz.

8. TÜRKLERDE AD VERME GELENEKLERİ VE EĞİLİMLERİ ÜZERİNE

Türklerde ad verme gelenekleri üzerinde, oldukça geniş yayımlara rastlıyoruz[168]. Bir arada toplanması, değerlendirilmesi gereken bu gelenekler üzerinde biz de kısaca durabileceğiz.

Oğuz Kağan Destanında, çocuğa, 1 yaşına erdikten sonra bir toy yapılarak adın, bu törene katılan beylerce konduğunu öğreniyoruz[169]. Bundan önce çocuğun adı yoktur. Bugün Altay'ın kuzeyinde ve Yenisey Irmağı kıyılarında yaşayan Beltir ve Koybal Türklerinde de doğumdan sonra bir şölen verilerek yaşlı, saygın bir kişi tarafından çocuğun adının konduğunu görüyoruz[170]. Yakutlarda ise çocuğa önce iğreti bir ad verilmekte, asıl ad, onun göstereceği bir kahramanlıktan sonra konmaktadır[171]. Adın bir başarıya, bir kahramanlığa dayatılması, Türklerde çok eski bir geleneği belirlemektedir: Çocuk bir kahramanlık gösterinceye değin adsız sayılmakta, ilk başarı ya da kahramanlığından sonra kendisine, bununla ilgili bir ad konmaktadır. Oğuz Kağan Destanına göre Uruz Bey'in oğlu, babasının kendisine saklamasını buyurduğu şeyi iyi saklayıp Oğuz Kağan'a teslim ettiği için Kağan ona *Saklap* adını vermiştir[172]. Yine Kağan'ın Buz dağına kaçan atını kurtarıp getiren beye, üstü başı karlı olduğu için *Karluk* adının verildiği yazılıdır[173]. Dede Korkut'ta da çocuğa ad verilmesi, ancak 15 yaşından sonra, gösterdiği bir kahramanlık sonunda oluyor; ad, bununla

168 Bu yayımlar arasından, L. Rásonyi'nin, Türk adlarının sınıflandırılmasına ilişkin bir çalışmasını (Sur quelque catégories de noms de personnes en turc: Acta Linguistica III (1953), 323–350), genişçe kaynakçası bulunan bir başka incelemesini (Türklükte kadın adları: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1963, 63–87), aynı konuda özet olarak bilgi ve kaynakça veren, Orhan Şaik Gökyay'm Dedem Korkudun Kitabı (İstanbul, 1973, s. CCCLXXXVI–VIII) adlı yapıtını gösterebiliriz.

169 Şecere-i Terakime'de geçen kayıt, bkz. O.Ş. Gökyay, a.y.

170 Şakir Ülkütaşır, Türklerde ad verme ile ilgili âdet ve inanmalar: Türk Kültürü, No. 10 (1963), 7–12.

171 A.y.; ayrıca Aydın Oy, (Dede Korkut Kitabında kahramanların ad almaları: Türk Dili IX (1959), 150–152) ilk verilen ada değinir.

172 Oğuz Kağan Destanı, 201. satır; M. Ergin baskısı, s. 27.

173 Aynı yer, 246. satır; s. 25.

ilişkili bulunuyordu. Nitekim Dirse Han'ın oğlu, bir boğayla döğüşüp onu öldürdükten sonra *Boğaç* adını almıştır.

Eski Türklerde ad verme geleneklerinden biri de çocuğa, doğumdan sonra, loğusanın kendine geldiği anda ilk gördüğü şeyin adının verilmesiydi. Bu gelenek nedeniyle, ilk bakışta verilme nedeni anlaşılmayacak adlarla karşılaşılabiliyordu. Aynı geleneğin bugün Altay Türklerinde biraz değişerek sürdüğünü görüyoruz: Çocuğa, loğusanın odasına ilk girenin adı verilmektedir[174]. L. RÁSONYI, bu gelenek nedeniyle -odaya ilk giren bir Rus kadını da olabildiği için- o yörede Rus kadın adlarına rastlandığını da belirtmektedir.

Türklerde bir ad verme yolunun da bir inanca dayandığı göze çarpmaktadır: Özellikle, daha önceki çocukları yaşamayan ailelerde yeni doğanın yaşaması için ona *Durdu*, *Duran*, *Dursun*, *Durmuş*, *Durak*, *Yaşar*, *Satı*, *Satılmış* adları verilmekte, bunlardan *Satı* ve *Satılmış* adları, yeni doğan çocuğun hiç çocuğu ölmemiş kadınlara para karşılığı satılması biçimindeki varsayımsal, küçük bir törenle konmakta, bugün Anadolu'da da rastlanan bu ad verme sırasında çocuğa -kimi bölgelerde- bir de gömlek dikilmektedir[175].

Bugün Türkiye dışındaki Türklerde ve Türkiye'de eski ad verme geleneklerinin süregeldiğini gösteren başka tanıklar da vardır[176]. Bunlar üzerinde ayrıca durmuyoruz.

Bugün Türklerde, özellikle Türkiye'de ad verme eğilimleri açısından ortaya konabilecek gerçekler dilbilim açısından da çok ilgi çekicidir. Bu gerçeklerden ilki, bugün Türkiye'de erkek ve kadın adlarında göze çarpan ve kanımızca dünyanın pek az ülkesinde bulunabilecek olan çeşitliliktir. Bir başka deyişle, bugün Türkiye'de yeni doğanlara konan adların tek tek sayısı, başka ülkelerdekine oranla çok yüksektir. Aydın KÖKSAL'ın 1974 yılında üniversite sınavlarına baş vuran adayların adları üzerinde bilgisayarla yaptığı sayım sonunda 14740 erkek, 6595 kız adına (değişik, tek tek adlar) rastladığını burada belirtmeliyiz[177]. Dilde geniş bir sözvarlığı oluşturan bu adlardaki çeşitliliğin do-

174 Radloff'a (Lose Blätter aus Sibirien, I, 337) dayanarak L. Rásonyi, Türklükte kadın adları, s. 73.

175 L. Rásonyi, E. Erten ,e dayanarak, a.y., s. 7.

176 Bu konuda, yukarıda anılan yazılar dışında bkz. A. İnan, Göçebe Türk destanlarında kahramanlar: Yücel, No. 66 (1940), 274-; Hızır Bek Gayretullah, Kazak Türklerinde kişi adları: Türk Kültürü, No. 10 (1963), 13-1.

177 Dil ile Ekin (Ankara, 1980, s. 211-215). Yazar bu sonucu toplam 228426 adayın adlarından elde etmiştir.

ğuşunda Türk geleneğinden gelen adlara eklenen büyük ölçüdeki İslam adlarının yanı sıra Cumhuriyetten sonra ad verme konusunda beliren gelişmeler, Türkçe kökenli sözcüklere ve türetmelere büyük ölçüde eğilim gösterilmiş olması da etkili olmuştur. Köksal'ın belirttiğine göre kız adlarında Türkçe kökenlilerin oranı daha yüksektir. Birçok ana baba da çocuklarına yeni, az duyulmuş ya da hiç duyulmamış adlar vermeyi yeğlemekte, söyleyiş güzelliğine önem vererek kimi zaman kökenine, hangi dilden geldiğine, anlamına bakmadan adlar türetmektedir.

Burada hemen belirtmeliyiz ki, ad koyma eğilimleri ana-babanın kültür çevresine, sosyal yapıya göre ayrımlar gösterir. Bu nedenle, değişik kesimlerde görülen özellikler üzerinde durmadan önce bütün ülkeyi kapsayan genel nitelikleri belirlemek gerekir, sanıyoruz.

Bugün Türkiye'de, özellikle kırsal alanlarda, İslam adlarının konması yolundaki yaygın eğilim süregelmektedir[178]. *Mehmet*, *Ahmet*, *İsmail*, *Osman*, *Hüseyin*, *Hasan*, *Mustafa*, *Ali* gibi erkek adlarıyla *Ayşe*, *Emine*, *Hatice*, *Fatma* gibi kadın adları kentsel alanlarda da yaygın olarak kullanılmakta, ayrıca ana babanın, yakınlarının adlarını yaşatma isteği, bu adların ön ad ya da göbek adı olarak konması sonucunu doğutmaktadır. Aydın KÖKSAL'ın sayımına göre, en yaygın erkek adı *Mehmet*, İkincisi *Mustafa*'dır; bunları, daha düşük sayılarla *Ahmet*, *Ali*, *Hüseyin*, *Hasan*, *İbrahim*, *İsmail*, *Osman*, *Ömer*, *Süleyman* izliyor[179]. Bir öğrencimin hazırladığı bitirme tezinde ise değişik çevrelere ve yaş gruplarına dayanan bir araştırmanın sonuçları verilmiştir ki, bunlar da Aydın KÖKSAL'ın vardığı yargılara uymaktadır[180].

Bugün Türkiye'de ad vermede görülen eğilimler konusunda İlhan BAŞGÖZ'ün[681] ve Sedat Veyis ÖRNEK'in[182] çalışmalarından da söz

178 Köksal'ın anılan çalışmadaki sayımına göre, bu türden en sık geçen 15 adın birikimli toplamı % 27,4'tür.

179 A.y., s. 211. Bunların oranları da gösterilmiştir. Örneğin Mehmet binde 49,2; Mustafa 38,6 dır.

180 Neşe Emecan'ın "Son yirmi yılda Türkiyede ad verme ile ilgili çeşitli eğilimlerin sayısal incelenmesi" adlı bitirme tezinde (A.Ü.D.T.C. Fakültesi Türk Dili Kürsüsü, 1980–81), 0,10–12, 13–15, 17–19 yaş kümelerini içeren 4000 ad üzerinde çalışılmıştır. Bu çalışmada Arapça kökenli adlar değişik çevre ve yaş gruplarında % 30,2 ile 41,8 arasında değişmekte, dinsel kökenli Arapça öğelerin oranı ise % 6,4 ile 20,2 arasında oynamaktadır. Türkçe adlar değişik çevrelerde % 22,7'den 41,4'e kadar yükselebilmektedir ki bu sayılara, Türkçeden türetilen adların % 3,2 ile 5,4 arasındaki sayısını ve Türkçeyle başka dillerden türetme adların 1,8 – 9.0 arasındaki oranını da eklemek gerekir.

181 İnsan adları ve toplum: Türk Dili XXXIII (1976), No. 294, 164–170.

182 Türk Halkbilimi, Ankara, 1977, 148–159.

etmek gerekiyor. BAŞGÖZ, toplumdaki değişmenin, bu arada kentleşmenin adlara etkisini belirlemekte, değişik yörelerde yaptığı araştırmanın sonuçlarını vermektedir. Araştırmacı, adların en çok ata ve yakınların adlarından seçildiğine değinmekte, asker arkadaşı, kumandan adı, dinsel ad, komşu adı, tarih ya da politika büyüğü adı, doğum zamanına bağlı ad gibi öğelerin yüzdelerini de göstermektedir.

Sedat Veyis Örnek ise Anadolu'da adı belirleyici etmenleri sırasıyla şöylece belirliyor: a) "Çocuğun doğduğu gün, ay ve mevsimle, b) yatırlar ve ziyaretlerle, c) Tanrı'nın sıfatları, peygamberler ve peygamber yakınlarıyla, d) tarihi kahraman ve siyasal liderlerle, e) hayvanlar, madenler, bitkilerle, f) çocuğun doğduğu yerlerle, g) minnet, şükran, hayranlık ve dostluk duygularıyla, h) ölmüş büyüklerle, i) toponimiyle, j) coğrafi öğelerle, k) kozmik, göksel ve meteorolojik olaylarla, l) manevi organlarla ilgili adlar, m) uyumlu adlar, b) modayla ve kültür değişmeleriyle, o) yaşatıcı güçlerle ilgili adlar."

Adbilimde *soyadı* konusu da öteki adlar kadar önemlidir; Türkiye' de ancak 1934'te kabul edilen bir yasayla yerleşen soyadları başka ülkelerde eskilere uzandığı için tıpkı öteki adlar gibi bu adlar da öteden beri dilsel gereç olarak derinliğine, incelenmiştir.

Türkçedeki soyadlarının da dilbilim açısından ilginç birtakım yönleri vardır. Bu yönlerden biri, soyadlarındaki Türkçe öğelerin oranının yüksekliğidir. Türkçe kökenli sözcüklerden seçilen, türetme ya da bileştirme yoluyla oluşturulan soyadları büyük bir toplam tutmakta, hatta çoğunluğu sağlamış bulunmaktadır[183]. Bu durum, özleşmenin halkça benimsendiğini gösteren önemli tanıklardan biridir. Yabancı kökenli sözcüklerden kurulan bir bölüm soyadlarında da birtakım Türkçe biçimbirimlerin yer aldığı görülmektedir *(Müftüoğlu, Kitapçıgil, Haznedarlar...* gibi).

Türkçe soyadları konusunda Saim Sakaoğlu'nun uzun incelemesinden söz edilmelidir[184]. Türkiye'de soyadı yasasının kabul edilişini. bu konudaki gelişmeleri ortaya koyduktan sonra soyadlarını değişik açılardan inceleyen yazar, öğrencilerine ait 133 soyadını, veriliş biçimi ve anlamlarıyla yazısına almış, geniş bir kaynakçaya da yer vermiştir. Soyadları üzerinde çalışmış olan Ziyaettin Fahri FINDIKOĞLU ve başka yazarların yayımları için aynı yere bakılabilir.

183 Bu gerçeğe Aydın Köksal da değinir (aynı yere bkz.).

184 Türkçede soyadları: Atatürk Üni. ED. Fak. Araştırma Der. 2 (1979), 375–422. (A. Caferoğlu Özel sayısı).

9. KİŞİ ADLARININ DİLBİLİM AÇISINDAN ÖNEMİ

Kişi adlarının dilbilim açısından en ilginç yanı, ister ön ad, ister soyadı, isterse takma ad, san gibi öğeler olsun, bu adlarda –daha önce kısaca değindiğimiz– büyük ölçüdeki değişmelerdir. Bu nitelikleriyle kişi adları çok yönlü dilsel olayların tanığı olur. Örneğin, yukarıda anılan *Yohanna (Yahya)* adının Almanya'da *Hensel* ve giderek *Henn*'e dönüşü, *Joseph*'in *Jupp*'a; *Alexander*'in *Sander*'e ve *İskender*'e; *Elisabeth*'in *Else*'ye; *Muhammed*'in *Mehmet*'e; dinsel kökenli olmayan adlardan Farsça kökenli *Tūtī*'nin ('papağan') Türkçede *Dudu*'ya dönüşmesi, Türkçe *Dursun*'dan, Arapça sözcüklerin örneksenmesiyle *Dursune* biçimindeki bir kadın adının türetilmesi, ses ve biçim açısından önemli değişmeleri ve değişik dil olaylarının varlığını gösterir. Hele İngiliz dilcisi A.S. PALMER'ın verdiği bir örnek, şaşırtıcı niteliktedir: Arapça / sıra: cud devle / (سراج الدولة) adı İngilizcede *Sir Roger Dowler* biçiminde kullanılmıştır[185].

Ünlü adbilimci Adolf BACH, en çok kullanılan ön adların en çok değişmeye uğradıklarına, bunların "anorganik olarak biçim değiştirdikleri"ne dikkati çekmektedir[186]. Öte yandan, her dilde olduğu gibi Türkçede de adların, özellikle ön adların çeşitli etkenlerle değiştirilmiş biçimleri de vardır. Kimi zaman ünlü uyumu kurallarına aykırı düşen bu örnekler, çoğu kez, dilde en az çaba yasasına (dilde ekonomiye) de örnek oluştururlar: *Mustafa* yerine *Mıstık*, *İbrahim* yerine *İbo* ya da *İbiş*; *Fatma* yerine *Fatoş*, *Zeynep* için *Zeyno*, *Emine* için *Emiş* ya da *Emoş*... gibi. Bunlardan bir bölümü –değişik kullanım oldukları halde– ön ad niteliği kazanmıştır *(Fatoş, İbiş* gibi).

Kişi adlarının dilbilim açısından önemli bir yönü de bunların, dilin belli dönemlerinde dildeki yabancılaşma ya da öze dönmeyi yansıtır nitelikte olmasıdır. Herhangi bir dilde yabancı adların konmasındaki artış, başka kültürlerle olan ilişkilerin, onlardan alınan dilsel öğe-

185 Folk-etymology. A Dictionary of Verbal Corruptions or Words Perverted in Forms or Meaning by False Derivation or Mistaken Analogy, London, 1882, Introduction, s. IX.

186 Deutsche Personennamen, I, § 20.

lerin artışıyla orantılı olabildiği gibi, yerli adlardaki artış da özleşmeyle, ulusçulukla orantılı olmaktadır. Türkiye'de Cumhuriyetten ve Dil Devriminden sonra Türkçe kökenli adlarda görülen artma da bunun bir tanığıdır.

Kişi adlarının dilbilim açısından en önemli yönlerinden biri de yukarıda söz konusu ettiğimiz gibi, bunların her dilin sözvarlığının yanı sıra, bir başka sözvarlığı oluşturmalarıdır. Özellikle bugün Türkiye'de görülen çeşitlilik, Türkçe incelemeleri bakımından önemli ve ilgi çekici bir gerçeği ortaya koyuyor: Aydın KÖKSAL'ın saptadığına göre[187] belli bir yaş grubuna ait olan 228426 kız ve erkek üniversite adayının ad dizelgesinden 21335 adet tek tek ad elde edilmiş olması, bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinin 32000 dolayındaki sözvarlığının yanında, kişi adlarının ne ölçüde geniş bir dil gereci oluşturduğunu gözler önüne sermektedir.

187 Aynı yer.

II. TÜR ADLARI ALANI*

Yukarıda "geniş anlamda adbilim" olarak nitelenebileceğini belirttiğimiz bu alan, dilbilgisinde tür adı *(nom commun, common noun, Gattungsname)* sayılan öğelere dayanarak kavramların hangi yoldan, ne biçimde dile getirildiğini, yeryüzündeki varlıkların, somut ve soyut nesnelerin dilde nasıl anlatım bulduğunu araştırır. Bu niteliğiyle de anlambilimle yakın ilişkisi olan bu alan, anlambilimin tersine, sözcükten değil, kavramdan yola çıktığı için yöntem açısından ondan ayrılır; ona karşıttır. Ancak daha önce de değindiğimiz gibi kimi dilbilimciler anlambilimle birlikte bunu kardeş iki alan olarak geniş çerçeveli bir sözcükbilim içinde düşünmektedirler.

Fransa'da ve İtalya'da çok örneği yayımlanmış olan sözcük coğrafyası çalışmalarından da yararlanan bu tür adbilim, özellikle Alman dilbilimcilerince geliştirilmiştir. Tür adları adbilimi, kavramların dilden bağımsız olarak insan zihninde bulunduğunu varsaymakta, her dilin bu kavramları anlatım yolu üzerinde durmaktadır[188]. Önceleri "Sözcükler ve Nesneler" adıyla anılan[189] bu araştırma alanı F. DORNSEIFF, K. BALDINGER, H. QUADRI gibi dilcilerin çalışmalarıyla geliştirilmiş, anlambilim konularını incelerken söz konusu edeceğimiz, L. WEISGERBER ve öğrencilerinin oluşturdukları, "içeriğe ilişkin gözlem yöntemi"ni benimseyenlerce eleştirilmiştir.

Geniş anlamdaki adbilim çalışmaları bir dilin kavramlar dünyasına ışık tutmakta, adlandırma yollarının belirlenmesini sağlamakta, birçok bilginlerce ***anlam değişmesi*** olarak nitelenen kimi olayların (buna bkz.) aslında bir ad değişmesi olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu çalışmalar insan zihninde kavram örgüsünün aydınlatılmasına yardımcı olduğu gibi çeşitli kavramların anlatımında, değişik dillerde beliren birbirine koşut tutumları, anlatım yolu açısından başka başka dillerde görülen eşlikleri göz önüne serme olanağını da yaratmaktadır.

---

* Fr. *Onomasiologie*, Alm. *Onomasiologie* ve *Bezeichnugslehre.*

188 *Kavram* sorunu, Anlambilim bölümünde ayrıca incelenecektir.

189 *Wörter und Sachen*; Meringer, Sperber ve Güntert gibi dilbilimcilerce, aynı adda bir de dergi çıkarılmıştı.

Bu alanın uzmanları ve yandaşlarınca ileri sürüldüğü gibi, birçok durumlarda kavramların dilden bağımsız olarak varlığını gösteren örnekler vardır. Bir başka deyişle, kavramlar, her dilbirliğinde değişik anlatım yollarından gidilerek dile getirilmekte, başka başka benzetmeler ve *aktarma*'larla (Anlambilim bölümüne bkz.) anlatım bulmaktadır. Bir somut kavramla örneklendirelim:

Ateşböceği adını verdiğimiz böcek (lampyris noctiluca) dünyanın hemen her ülkesinde yaşar. Ancak bunun adlandırılma yolu dilden dile birbirinden ayrılır; eğer kullanılan adların kökenine bakılacak olursa anlatım yolu açısından ayrımlar belirginleşir. Örneğin Sanskritte böceğin 'gök kıvılcımı', 'gezen ışık', 'gizli lamba' anlamına gelen karşılıkları vardır. *dhvāntonmesha* biçimindeki karşılığı ise 'karanlıkta göz kırpma' anlamındadır[190]. İranlılar aynı böceği 'gece ışığı kurdu (böceği)' biçiminde adlandırırken (کرم شبتاب) Almanca'da 'parıldama kurtçuğu' demek olan *Glühwürmchen* ile birlikte, 5–6 adı daha vardır. Fransızcada *ver luisant* 'parıldayan kurt' sözcüğüyle karşılaşırken Fincede 'parıldama kurdu (böceği)' sözcüğü *(kiiltomato)* kullanılır. Somut kavramlardan, benzeri birçok örnek daha gösterilebilir. Soyut kavramlarda da aynı durumu görüyoruz.

Türkçede, insan yaşamının önemli bir olayı ve bir toplumsal kurum, *evlenmek* biçiminde dile getirilir ve bu öğe en eski yazılı ürünlerimizde geçer[191]. Burada anlatım yolu olarak "ev" kavramından yararlanılmıştır. Ancak bu tutum yalnızca Moğolcada Türkçeye benzemekte (Moğ. *ger abḫu*[192]), buna karşılık Roman dillerindeki adların temeli "koca" kavramına dayanmaktadır (Lat. *maritāre*, Fr. *se marier*, İsp. *maridar*). Germen dillerinde ise kavram, 'ev tedariki, ev bakımı' anlamına gelen bir kökten türetilmiş bir öğeyle anlatılmakta, Sanskritte 'götürmek, sürmek', Yunancada ise 'karı almak' biçimindeki öğelerle anlatım bulmaktadır.

Kısaca belirlemek gerekirse, anlatım sırasında yararlanılan kavramlar dilden dile değişiyor. Ancak kimi kavramlarda birçok dilin birbirbirine yaklaştığı, birbirine koşut anlatım yolundan gittiği görülür ki, bunun başlıca nedeni, adlandırılan nesnelerin her yerde aynı olan niteliklerinin dikkati çekmesi ve göze batan bu özelliklerin dile getirilmesi isteğidir. Kimi nesneler de çok benzedikleri, yakından ilişkili ol-

190 Bu örnek ve ötekilerin Sanskritteki biçimleri için bkz. D. Aksan, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 40–43.

191 Bkz. aynı yer, s. 95–96.

192 ,Ev almak'

dukları ya da herhangi bir biçimde bağlı bulundukları bir nesneyle olan yakınlıklarının belirtilmesi yoluyla adlandırılır:

Türkçede yazı dilinde *ayçiçeği* olarak adlandırılan bitkinin (helianthus annuus) dilde, dilin değişik lehçe ve ağızlarında *günçiçeği*, *günebakan*, *günâşık*, *günâşığı*, *gündöndü*, *günedüz*, *güntabak* gibi çeşitli karşılıkları vardır ki, bu adlandırma bitkinin, doğuşundan batışına kadar güneşe yönelmesi özelliğine dayanır. Aynı tutum hemen bütün dillerde görülür: Yun. / helio tropion / (ἥλιο-τρόπιον; *güneş* ve *döndürmek* eylemlerinden) > Fr. *héliotrope*, İt. *tornasole* ("güneşe döner"), Alm. *Sonnenblume* ("güneş çiçeği"), Far. /a:fta:b perest/ (آفتاب پرست) ("güneş seven"), Ar. /abdu'ş şems/ (عبد الشمس) ("güneşin kulu")... gibi.

Aynı çiçeğe ilişkin bir başka adlandırma ise onun biçimiyle ilgili bir benzetmeden kaynaklanır: Tıpkı Türkçedeki *ayçiçeği* gibi Lat. de *lunaris* > Fr. da *lunaire* ("aya ait, ay gibi").

Türkçede yazı dilinde, birçok dilde olduğu gibi *unutmabeni* biçiminde adlandırılan[193] auricula muris çiçeği, biçiminden ötürü birçok dilde "sıçan kulağı" anlamındaki bileşik sözcüklerle anlatım bulur: Yun. / müos otis/ (μυος-ὠτις), Fr. da halk dilinde *oreille de souris*, Far. / merzengu:ş/ (مرزنگوش), Ar. da / eθa:nu'l fa:r/ (اذان الفار) ... gibi. Bu örneklerin daha birçoklarını, özellikle bitki ve hastalık adlarında göstermek olanaklıdır. Örneğin *sarılık*, birçok dilde "sarı" sıfatından yararlanılarak adlandırılmakta (Fr. *jaunisse*, Alm. *Gelbsucht*), *kızamık* ise kırmızı, kızıl rengini gösteren sözcüklerle anlatılmaktadır (Lat. de *rubeus* 'kırmızımsı' sözcüğünden türeme *rubeola* > Fr. da *rougeole*, Far. da / surḫçe/ [سرخجه] gibi).

Bu yakınlıklara ek olarak, Anlambilim bölümünde değinilecek olan çeşitli aktarmalarla oluşmuş, değişik dillerde birbirine koşut bulunan anlatım yolları da söz konusu edilebilir. Ancak hemen belirtelim ki bu benzerlikler dillerin temelde, anlatım yolu açısından, bir başka deyişle, iç yapıları bakımından birbirlerinden ayrı oldukları gerçeğini değiştiremez.

Geniş anlamda adbilim çalışmalarının bir dilin kavramlar dünyasını da ortaya koyduğuna, yukarıda değinmiştik. Şimdi birkaç örnek üzerinde duralım.

Carl Darling BUCK'ın, Hint-Avrupa dillerindeki başlıca eşanlamlıları inceleyen geniş oylumlu yapıtı[194], aynı zamanda adbilimin bu

193 Alm. *Vergissmeinnicht*, Fr. *ne m'oubliez pas*, İng. *forget -me -not* gibi.

194 A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages, Chicago-Illinois 1949.

türü üzerindeki en önemli örneği oluşturmaktadır. Buck, geniş bir kavram dizelgesini temel alarak Hint-Avrupa dillerinde bu kavramların karşılıklarını, bunların birbirleriyle ilişkilerini göstermiştir. Yapıt aynı zamanda Hint-Avrupa dil ailesini oluşturan yakınlık ve ilişkilerin sözvarlığına değgin yönlerini de ortaya koymaktadır. Örneğin bir renk adının ya da bir akrabalık kavramının aynı ailedeki bütün dillerde karşılıkları verilmekte, tek tek, bu ailenin üyelerindeki adlandırmayla herhangi bir kavram üzerinde varsayımsal köken de aydınlatılmaktadır. Bu sözlüğe benzer nitelikte olup, daha önce yayımlanan A. WALDE' nin sözlüğünde[195] ve BUCK'ın çalışmasında örnek olarak yeşil, mavi, gri, sarı gibi renk adlarının kökenlerini inceleyecek olursak ilginç bir gerçekle karşılaşırız: Hint-Avrupa dillerinde bu renklerin karşılıkları çoğunlukla tek bir kökten türemiş görünümündedir. **ĝhel-* biçimindeki ortak kök 'parlamak, ışık vermek' anlamına gelir. Buna karşılık, en eski dil ürünlerimizden beri izlediğimiz gibi Türkçede, aynı renkler değişik kökenlerin türevi olan sözcüklerle dile getirilir: *yaşıl* (yeşil), *kök* (gök), *boz* ve *sarıġ*.

Adbilimin bu türüne giren araştırmaların çeşitli dillerde pek çok örneği vardır. İlginç bir çalışma olarak İsveçli bilgin Bertil EJDER' in, İskandinav dillerinde günün bölümlerini (sabah, öğle, akşam) ve günlük öğün adlarını inceleyen 503 sayfalık kitabını gösterebiliriz[196]. Burada, Türkçeye ilişkin çalışmalardan da bir iki örnek verelim:

I. LAUDE-CIRTAUTAS'ın Türk lehçelerindeki renk adlarını inceleyen çalışması[197] yine aynı türdendir. Yazar, kitabında Türkçede kimi renk adlarının (siyah, beyaz, kırmızı, yeşil, sarı) kullanım alanlarının geniş olduğunu, bunların her nesneye uyarak her adı niteleyebildiğini belirtmekte, bir bölüm renk adlarının ise ancak belli nesneler, çoğunlukla hayvanlar ve insanların saç, deri ve gözleri için kullanıldığına dikkati çekmektedir (s. 126 ve ötesi). Bu ikinci türden öğelerin ince ayrımlarının şaşılacak kadar çok olduğunu vurgulamakta, yalnızca hayvanlar, çoğunlukla at ve sığırlar için kullanılan kimi renklerin Türkçede var oluşunu Türklerin başlangıçtaki, bugün az da olsa süregelen "yürük ve hayvana düşkün karakter"ine bağlamaktadır. Yazar Türklerin, örneğin *grau* ve *braun* gibi, kapsamı geniş adlar yerine, onların doğadaki derecelenmelerini daha çok görerek bu derecelenmeleri belir-

195 Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, Berlin-Leipzig, 1930–32; I, 624.

196 Dagens Tider och Måltider, Lund, 1969.

197 Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten, Wiesbaden, 1961.

ten adlara baş vurduklarını ileri sürer; "Türklei için bir atın *grau* (külrengi, gri, boz) ya da *braun*'u (kahverengi, esmer), bir kuşun ya da bir insan saçının *grau* ya da *braun*'undan başkadır" der. Bizce bunun nedeni, Türklerin yalnız renk adlarında değil, birçok kavram alanlarında öteki dillerden ayrılmaları, doğaya bağlı, somut anlatıma yönelmeleridir.

Adbilimin bu türü üzerindeki çalışmaların Türkçedeki örnekleri arasındaki Ahmet CAFEROĞLU'nun yayımları da belirtilmelidir[198]. Saadet ÇAGATAY'ın da kimi kavramlarla ilgili, bu türden incelemeleri vardır[199].

198 Örneğin, Türk onomastiğinde "at" kültü: Türkiyat Mecmuası X (1953); Türk onomastiğinde "köpek" kültü: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1961, 1–11; Filolojide insan ve hayvan soybirliği: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1968, 1–15.

199 Türkçede "kadın" için kullanılan sözler: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1962, 13–49; Türkçede çocuk kavramı: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1977, 1–16.

ADBİLİM KAYNAKÇASI

ABDİ-İbrahim Şevki. *Öz Türkçe Adlar*, Balıkesir, 1934.

AKÇAKOCA, F. (Çopuroğlu) *Öz Türk Adları*, İzmir, 1933.

ATALAY, Besim, *Türk Büyükleri ve Türk Adları*, 2. basım, İstanbul, 1935.

BACH, Adolf, *Deutsche Namenkunde*, I (2 bölüm): *Die deutschen Personennamen*, Heidelberg, 1952-1953; II (2 bölüm): *Die deutschen Ortsnamen*, Heidelberg, 1954; Registerband: Heidelberg, 1956.

BARTH, Erhard, *Zur Theorie der Struktur des Namens:* Naamkunde L:L (1969), 41-44.

BAŞGÖZ, İlhan, *İnsan adları ve toplum:* Türk Dili No. 294 (1976), 164-170.

BUCK, Carl Darling, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Cnicago-Illinois, 1949.

CARMODY, Francis J., *Remarques sur la toponymie anatolienne actuelle:* Orbis XXVII/1 (1978), 102-113.

ÇAGATAY, Saadet *Türkçede çocuk kavramı:* T.D.A.Y.-Belleten 1977, 1-16.

DAUZAT, Albert, *Les noms de personnes, origine et évolution*, Paris, 1925.

DORNSEIFF, Franz, *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*, 5. basımı, Berlin, 1959.

EILERS, Wilhelm, *Toponymische Satznamen der Türken:* Die Welt des Islams, XV (1974), 1-4, s. 45-68.

E. MAHMUT — *Classification des toponymes turcs dans Dobroudja:* I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 15–20.X.1973), İstanbul, 1979, 484–495.

EREN, Hasan, — *Yer adlarımızın dili:* T.D.A.Y.-Belleten 1965, 155–165.

EJDER, Bertil, — *Dagens Tider och Måltider*, Lund, 1969.

EYİCE, Semavi, — *İstanbul'un mahalle ve semt adları hakkında bir deneme:* Türkiyat Mecmuası XIV (1965) 199–216.

FINDIKOĞLU Z.F. — *Das Problem der Familiennamen in der Türkei:* Disputationes ad Montium Vocabula II (Wien 1969), 231–239.

GEORGACAS, D.J., — *The Name for the Asia Minor Peninsula and a Register of Surviving Anatolian Pre-Turkish Placename:* Beiträge zur Namenforschung 8, Heidelberg, 1971

GENCOSMAN, Kemal Zeki, *Türk İsimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1975.

HERNE, GUNNAR, — *Die slawischen Farbenbenennungen*, Uppsala, 1954

HÜSEYİN Nihal — *Ahmet Naci, Anadoluda Türklere ait yer isimleri:* Türkiyat Mecmuası II (1928), 243–259.

İNAN, Abdülkadir, — *Göçebe Türk destanlarında kahramanlar-doğumları, ad almaları ve hüviyetleri:* Yücel, No. 66 (1940), 274-.

KAKUK, Suzanne, — *Quelques catégories de noms de personne turcs:* Acta Orientalia Academiae Sciantiarum Hungarica XXVIII/1 (1974), 1-35.

——— ———, — *Türkisches aus Hans Dernschwams Tagebuch* I: Acta Orientalia Academiae Hungarica XXXII/2(1978), 127–173; II: XXXII/3(1978), 311–352.

KNOBLOCH, Johann, — *Sprache und Religion*, 1. cilt, Heidelberg, 1979.

KÖYLERİMİZ 1968. Yayımlayan: İçişleri Bakanlığı, Ankara, 1968.

KUTLU, Şemsettin, *Türkçe Kadın ve Erkek Adları*, Ankara, 1969.

LAUDE-Cirtautas, Ilse, *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten*, Wiesbaden, 1961.

——— ———, *Die Lieblingspferdefarben der Türken:* Central Asiatic Journal X (1965), 157–166.

MAÑCZAK, Witold, *Différence entre nom propre et nom commun:* Disputationes ad Montium Vocabula, II (Wien, 1969), 285–291.

MÜLKÎ İdare Bölümleri, 1968. yayımlayan: T.C. İçişleri Bakanlığı, Ankara, 1968.

OY, Aydın, *Dede Korkut kitabında kahramanların ad almaları:* Türk Dili, No. 99(1959), 150-152.

ÖNDER, Mehmet, *Anadolu Efsaneleri*, Ankara, 1966.

ÖRDÖG, Ferenc, *Személynév-vizsgálatok göcsej és hetés területén*, Budapest, 1973.

ÖRNEK, Sedat Veyis, *Türk Folklorunda ad seçme ve ad koyma:* Boğaziçi Üniversitesi Halk bilim yıllığı 1975 101–112.

——— ———, *Türk Halkbilimi*, Ankara 1977.

PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali, *Seçilmiş Çocuk Adları Sözlüğü*, Ankara, 1981

QUADRI, Bruno, *Aufgabe und Methoden der onomasiologischen Forschung, Versuch einer Entwicklungsgeschichte*, Bern, 1952.

RÁSONYİ, L. *Sur quelques catégories de noms de personnes en turc:* Acta Linguistica III(1953), 323–350.

——— ———, *Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques:* Acta Orientalia Hungarica XV(1962), 233-243.

——— ———, *Türklükte kadın adları:* T.D.A.Y. Belleten 1963, 63–87.

——— ———, *Türk özel adlarının kaynakları:* Türkoloji Dergisi I/1(1964),71-.

ROBERT, Louis, *Eskiçağ Anadolu'sunda yer adları:* E.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi 1(1980), 1-12.

SAKAOĞLU, Saim, *Türkçede soyadları:* Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı, fasikül 2(1979), 375-422.

SCHEINHARDT, Hartwig, *Typen türkischer Ortsnamen*, Heidelberg, 1979.

TUNCAY, Selma-Adviye Aysan, *Türk Adları Kılavuzu*, "Dilimizde Kadın ve Erkek Adları." Ankara, 1981.

TÜRKİYE'DE MESKÛN YERLER KILAVUZU, 2 cilt, yayımlayan: T.C. İçişleri Bakanlığı, Ankara, 1946.

ÜLKÜTAŞIR, M.Ş., *Türkiye Türklerinde ad verme ile ilgili gelenek ve inançlar:* I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV, Ankara, 1976, 369-384.

von POLENZ, Peter, *Name und Wort. Bemerkungen zur Methodik der Namendeutung:* Mitteilungen für Namenkunde, 8(1960-61), 1-11.

YUND, K., *Silifke dolaylarında yer adları:* Türk Folklor Araştırmaları, 6/133(1960), 2209-2210.

ZAJCZKOWSKI, A., *Zu den Tiernamen in der türkischen Toponymie:* Onomastica IV(1958), 299-309.

ZGUSTA, Ladislav, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste.* Die ethnischen Verhältnisse, namentlich des Verhältnis der Skythen und Sarmaten, im Lichte der Namenforschung, 1953.

———— ————, *Kleinasiatische Personennamen*, Praha, 1964

———— ————, *Anatolische Personennamensippen*, Praha, 1964.

IV. BÖLÜM

IV. ANLAMBİLİM

GİRİŞ

Sözcükbilim bölümünde kısaca, dilin birimlerinin birbirleriyle nasıl iç içe bağıntılı olduklarına, ne denli değişik görevler yüklenebildiklerine değinmiştik. Burada, dildeki öğelerin anlam açısından değişik görünümleri, yerine göre, nasıl, yepyeni anlamlar taşıyabildikleri üzerinde, anımsatma amacıyla kısaca durarak konuya girmek istiyoruz.

Hiç kuşku yoktur ki, Türkçenin öğeleri içinden rastgele seçeceğimiz ***kadın***, ***yok***, ***bilemediniz*** gibi üç sözcük, bu dili konuşan kimselere sorulsa, birbirine yakın tanımlarla karşılanacak ya da karşıtları olan kavramlarla açıklanacaktır (Bunlardan ilki ***erkek*** ya da ***adam*** karşıtı, ikincisi ***var***'ın karşıtı, üçüncüsü ise ***bilebilmek*** eyleminin geçmiş zaman çekimi, olumsuz 2. çoğul kişisidir). Bu öğeler ancak

a) *Kadın* yemek pişiriyor; sonra daireye gidecek,

b) Evde pirinç ***yok***,

c) Bilmecenin çözümünü ***bilemediniz***

tümcelerinde ve bu bağlamlar içinde, yukardaki anlamları karşılar.

Ama a) tümcesindeki ***kadın*** sözcüğü

Kadın tutmak zorunda kalmışlar

tümcesinde 'ev işine, bir kimseye, bir çocuğa bakmak üzere tutulan kadın' anlamındadır;

O ***kadın*** ***kadın***dır

tümcesinde ise ilk ***kadın***, yukardaki ilk anlamı taşıdığı halde ikincisi 'iyi ev hanımı, yetenekli kadın' anlamındadır. Başka örnekler verelim: "Yok yahu!" (sahi mi?) ya da "Yok bunu yapmışım, yok şunu söylemişim" gibi kullanımlardaki ***yok***, yepyeni bir anlamı yansıtır. Bir yolculukta duyduğumuz

"Ahmet Babayı da öldürdük; iyi adamdı doğrusu!"

"Yoo, kalender adamdı!"

biçimindeki konuşma da bir yabancının anlaması pek güç olan değişik bir kullanımı gösterir. Burada *öldürdük* çekimli eylemi, 'öldü', 'ölümüne tanık olduk' anlamında olup anılan kişinin ölümüne tanık olunduğu için kullanılmıştır. İşlenmiş bir cinayet söz konusu olmadığı gibi, ölüme üzülmeyi anlatır. *Yoo* öğesi *yok*'un konuşma dilinde çok geçen bir biçimi olup olumsuz bir yanıt değil, tam tersine, bir doğrulama, bir onaylama gösterir.

"Bu işi on, bilemediniz on beş günde bitirebilirim" tümcesindeki *bilemediniz* ise, 'en çok', 'ilâ' 'ya da' gibi bir anlamı yansıtır.

Tümce düzeyindeki bildirimlere geçecek olursak, burada da ilgi çekici özelliklerle karşılaşırız. Örneğin

"Sinirlerim çok bozuldu" diyen bir kimseye yanıt olarak verilen

"Çok zayıfladın!" tümcesinin söyleniş amacı bir olguyu (karşımızdakinin zayıfladığını) dile getirmek değil, bir olgunun nedenini (sinirlerinin bozulması nedenini) açıklamaktır. Aynı biçimde, radyonun yakınında bulunan bir kimseye

"Radyo çok açılmış" dememiz,

"Radyoyu biraz kısıver!" demek yerine geçebilir. Böyle durumlarda, iletişim işlemi sırasında kullanılan tümceler, onları oluşturan sözcüklerle yansıtılabilecek anlamların dışında görev görmüş, bir başka deyişle, tümceler de sözcükler gibi, değişik anlamlarda kullanılmış olmaktadır.

Bu örneklerde olduğu gibi, sözlerin değişik kullanılışları, değişik durumlarda ve koşullar altında başka başka amaçları ve anlamları yansıtan tümcelerin ortaya çıkmaları *söz kullanımı (acte de parole, speech act, Sprechakt)* araştırmalarında ve *metin dilbilim (linguistique textuelle, Textlinguistik* çalışmalarında geniş ve ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Yirmi yıl kadar önce başlatılan ve J. SEARLE, J.L. AUSTIN gibi bilginlerce geliştirilen söz kullanımı incelemelerinde bir bildirme işleminin birbirinden ayrılan türleri olduğuna dikkat çekilmiş, dilin kullanımının inceliklerine inen bu araştırmalarda buyurma, bildirme,

soru sorma, uyarıda bulunma, özür dileme gibi değişik bildirim türleri belirlenmiştir[200].

Son on - on beş yıldır beliren metin dilbilim alanında ise inceleme yönteminin temelini, konuşulan ve yazılan dilde *sözce (énoncé, utterance Äusserung)* adı verilen bir söz zinciri bölümü oluşturmakta, kendi içinde bir bütün olan sözcelerde yer alan tümceler, sözceyle olan bağımlılıkları ve onunla ortaya koydukları bağlama göre değer kazanmaktadır. Böylece, bir tümceyi kuran öğeler arasındaki ilişkilerden çok, bir açıklamayı, bir bildiriyi belirleyen bütün tümceler arasındaki ilişkilere önem verilmiş oluyordu.

İşte, dildeki bütün birimlerin anlam açısından incelenmeleri, onların bu çok çeşitli kullanım ve özelliklerinin aydınlatılmasına, dolayısıyla, dili büyülü, gizler dolu bir yapıya dönüştüren niteliklerin ortaya konmasına yarayacaktır. Ancak *anlam* kavramı ve terimi tartışmalıdır ki, bu soruna aşağıda değineceğiz.

ANLAMBİLİMİN KISA GEÇMİŞİ

Çok eskilere uzanan dilbilim çalışmaları içinde çok çeşitli konulara el atılmış olmakla birlikte, doğrudan doğruya *anlam* konusuna eğilen çalışmalar ve *anlambilim* adında bir alanın belirmesi, oldukça yenidir; XIX. yüzyılın ilk yarısına rastlar. Ancak, aşağıda değineceğimiz gibi, bu alan özellikle son çeyrek yüzyıl içindeki gelişmelerle dallanıp budaklanmış, anlambilimin değişik yöntemlerle işlenen türleri ve alt alanları ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, anlambilimi tanıtan, bu alanda bugüne değin ele edilen gelişmeleri ortaya koyan ve başta Türkçe olmak üzere, çeşitli dillerle ilgili uygulamalara girişen bir kitap hazırlanacak olsa, karşılaşılan en önemli güçlük, böyle bir yapıtın düzeni konusunda olacaktır. Çünkü, öteki alanlardaki gibi, bu konuda da bir gelenek sel-modern ayrımı söz konusu olduğu gibi, bir durgun-gelişmeli[201]

200 J. Searle adlı araştırıcının Meaning and Speech Acts (:Philosophical Review 71 (1962), 423 ve ötesi) adlı yazısıyla Speech Acts, An Essay in the Philosophy of Language (Cambridge, 1969) adlı çalışması; J.L. Austin'in How to Do Things with Words (Cambridge, Mass., 1962) adlı kitabı, bu alanla ilgilenenler için salık verilebilecek başlıca kaynaklardandır. Bu konuda Türkçeye ilişkin pek çok örneğin yer aldığı, Sabahat Tura'nın Anlam ve yorum adlı yazısı da (:Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I, Ankara, 1980, s. 104–123) özellikle belirtilmelidir.

201 Anlambilimi ve Türk Anlambilimi adlı kitabımızda bu ayrımı benimsemiştik.

(ya da eşzamanlı-artzamanlı) anlambilim ayrımına gidilmesi, ayrıca anlambilimin türlerine yer verilerek bunlardan biri üzerinde yoğunlaşılması gerekmektedir.

Her nekadar, REISIG ve BRÉAL'in, aşağıda sözünü edeceğimiz çabalarıyla, daha XIX. yüzyıl içinde belirmiş bir alan karşısında bulunuyorsak da bu alandaki çalışmaların geçmişini, tek tek anlam incelemelerini ve anlam sorunlarına dolaylı olarak değinen çalışmaları göz önünde tutarak Eski Hint'e, Eski Yunan'a kadar götürebiliriz. Böylece, o çağdan bugüne harcanan çabalar gözden geçirilince, özellikle son 20-25 yılda büyük önem kazanan anlambilimin gelişme ve değişme evreleri arasında bir sınır çizme olanağı da doğar.

Biz dilbilim çalışmalarının en eskilerinin Eski Hint'te gerçekleştiildiği kanısındayız[202]. Bu çalışmalardan kimi, anlambilim konularını da içermekte, daha o zaman bilginler, bugün de ele alınan kimi anlambilim sorunlarının aydınlatılmasına yönelmekteydi. Örneğin İ. ö. IV. yüzyılın ünlü Hint dil bilgini PĀṆİNİ'nin *Ashṭādhyāyi* adlı çok önemli yapıtını bütünlemeye ve açıklamaya çalışan öteki Hint dilcileri sözcüklerin, nesnelerin kendisini mi yoksa tüıünü mü gösterdikleri, tek tek harflerin anlamları olup olmadığı gibi sorunlar üzerinde durmuşlardı[203]. NĀGESA BHATTA adlı bilginin de sözcükle nesne arasındaki ilişkinin niteliğini aydınlatmaya yönelen kuramlar koyduğunu öğreniyoruz[204].

Eski Yunandaki dil çalışmaları arasında da anlambilim çerçevesi içine giıen konuların yer aldığını görüyoruz. Özellikle "physei/thesei" tartışması (bkz. I. cilt, s. 17) ve kökenbilgisine ilişkin açıklamalar, düşünürlerin dilin niteliğiyle ilgili yorumları, dolaylı ve dolaysız olarak anlam konularıyla ilişkiliydi. Bugünün anlambiliminin de sorunlarından olan nesneyle sözcük ilişkisi ünlü düşünür PLATON'un da (İ.ö. 429-347) üzerinde durduğu bir konuydu. SOKRATES'in hakemliğinde, iki kişiye dil konularını tartıştırdığı KRATYLOS adlı yapıtında Platon, sözcükle, anlattığı şey arasında tam bir uygunluk olduğu yolundaki görüşünü şöyle savunuyordu:

"Kratylos herhangi bir nesnenin yaratılıştan kendine uygun adı olduğunu, rastgele herkesin ad kurma ve verme ustası olamayacağını,

202 Eski Hint'teki dilbilim çalışmaları için bkz. Ragıp Hulûsi Özdem, Dil Türeyişi Teorilerine Toplu bir Bakış, Ankara, 1944; Abidin İtil, Sanskrit Kılavuzu, Ankara, 1963.

203 İ.Ö. III. yüzyılda Kātyāyana ve İ.ö. 150 yıllarında Patanjāli'nin yapıtları bu konulara değinir. (Bu konuda bkz. R.H. Özdem, s. 11).

204 Bkz. a.y., s, 13.

bunu yalnız bir nesneye yaratılıştan verilmiş olan adı göz önünde tutan, bu adın şeklini harflere ve hecelere vermesini bilen kişinin yapabileceğini söylemekle doğru söylemiş oluyor[205]."

Birçok dilbilim kavramını yerleştirmiş ve dilbilgisine önemli katkılarda bulunmuş olan ARISTOTELES (İ.ö. 384–322) "dilsel deyimlerin ruhsal izlenimlerin işaretleri" olduğunu söylemekteydi[206]; Diogenes EPIKUROS ise (İ.ö. 341–270) "sözcüklerin başlangıçta keyfi bir biçimde konarak doğmadığını, her ulusta, insanların doğası gereği, özel bir izlenim biçimi oluşturduğunu[207]" ileri sürüyordu.

Kendine özgü yöntemlerle yürütülen filoloji, dilbilim ve felsefe çalışmaları sırasında, XIX. yüzyıla gelinceye kadar anlam sorunlarına zaman zaman değinildiğini görüyoruz. Örneğin XVII. yüzyılın ünlü İngiliz düşünürü John LOCKE, Essay Concerning Human Understanding adlı yapıtında sözcüklerin anlamı üzerinde önemle duruyor, yine aynı yüzyılda Francis BACON, XVIII. yüzyılda Alman düşünürleri LEIBNIZ, HERDER ve daha sonraları Wilhelm von HUMBOLDT dilin düşünceyle olan ilgisi konusuna eğiliyorlardı. LEIBNIZ, dil öğelerinin anlam açısından doğru çözümlenmesinin, zihnin işleyişini en iyi yansıtan şey olduğunu ileri sürüyordu[208].

Dilin doğrudan doğruya anlam yönüne eğilen bir inceleme alanı olarak anlambilimin doğuşunu, Alman dilcisi H. REISIG'e borçluyuz. 1826–27 yıllarında Latin Dilbilimi Üzerine Dersler'i hazırlarken Yunanca *semasia* (σημασία 'anlam')sözcüğünden türettiği *Semasiologie* terimiyle bu alanı adlandıran Reisig, konuya ilişkin sorunlar üzerinde uzun uzadıya duruyordu[209].

Geçen yüzyılın önemli dilbilimcilerinden Arsène DARMESTETER de Sözcüklerin Yaşamı (La vie des mots, Paris, 1885) adlı yapıtında anlam konusuna geniş yer vermiş, biçim sorunlarıyla iç içe olarak anlam olayları, anlam değişmeleri üzerinde önemle durmuştu. Ancak anlambilimde asıl belirgin aşama, Fransız dilcisi Michel BRÉAL' le gerçekleşti. Anlambilimin babası sayılan Bréal, ilk baskısı 1897'de yapılan kitabına verdiği adla (Essai de sémantique) yeni ve ayrı bir

205 Kratylos, Suat Yakup Baydur çevirisi, İstanbul, 1944, s. 17; ayrıca s. 3'e bkz.)

206 Hans Arens, Sprachwissenschaft, Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart, s. 11.

207 A.y., s. 16

208 Die philosophischen Schriften III, Berlin, 1875, s. 313; bkz. Arens, s.g.y., s. 82.

209 Reisig'in Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft adını taşıyan yapıtı F. Haase tarafından, 1839'da bastırılmıştır.

bilim dalını yerleştiriyordu. Bréal de anlambilimi biçimbilimle iç içe ele almış ve kitabını şu üç ana bölümden oluşturmuştu:

I. Dilin düşünsel yasaları,

II. Sözcüklerin anlamları nasıl yerleşmiştir?

III. Sözdizimi nasıl oluşmuştur?

Bu çerçeve içinde, I. bölümde biçim konularına ağırlık veren bilgin daha sonra eşanlamlı sözcüklerin zamanla birbirlerinden ayrılmaları sorununa değinmiş, anlam değişmelerine geniş yer vermiştir. Onun anlam değişmelerinin türlerini (bu konuya aşağıda değiniyoruz), çeşitli aktarmaları ve daha başka kavramları derinliğine incelediğini görüyoruz.

Danimarkalı dilci K. NYROP da Fransız dilinin tarihsel dilbilgisini inceleyen yapıtının[210] 4. cildinde (1913) *Sémantique* başlığı altında Fransızca sözcüklerdeki anlam değişmelerini saptamakta, çokanlamlılık, eşadlılık, eşanlamlılık, tersanlamlılık ve anlam değişmelerinin nedenleri üzerinde durmaktaydı.

Ünlü İsviçreli dilbilimci F. de SAUSSURE'e gelinceye değin birçok dilbilimci ve düşünür de anlam, anlam değişmeleri konularına yer vermiş, özellikle bu değişmelerin nedenleri üzerinde durarak artzamanlı çalışmalarla değişik dillerdeki anlam değişmelerini belirlemişlerdi.

SAUSSURE'le dilbilimde bütünlük (dizge) anlayışı yerleşirken bir yandan da eşzamanlılık-artzamanlılık ayrımı bütün dil çalışmalarına egemen oluyordu. Saussure'e, XX. yüzyılın başlarına gelinceye değin anlambilim çalışmalarında tek tek sözcükler üzerinde durulmuş, "anlam" kavramı sözcüklere bağlı biçimde incelenerek sözcüklerin anlam açısından değişmelerine önem verilmişti.

Dilin bütün öğelerinin birbirleriyle sıkı ilişkili ve birbirleriyle bütünlenir biçimde görev gördükleri yolundaki ilke benimsendikten sonra anlam alanındaki çalışmalarda da sözcükten öteki birimlere ve dilin bir bütün olarak işleyişinin anlam yönüne geçilmiştir. Prag, Kopenhag ve Cenevre Okullarıyla Amerikan Dilbilim Okulu dilin ses ve biçim yönünü çözümleme çalışmaları sırasında, bunlarla ilişkili olarak anlam sorununa yer vermişlerdir. Ancak Amerika'daki çalışmalarda üretim-

210 Grammaire historique de la langue française.

sel dilbilimin ilk aşaması sonuna değin, dilde anlamın ikinci planda kaldığı söylenebilir. Buna karşılık Fransa ve Almanya'daki çalışmalarda yapısalcılığın anlambilime uygulanması, bu alanda yeni kavram ve görüşlerin ortaya konmasını sağlamıştır: Almanya'da Jost TRIER'in 1930'larda geliştirdiği *kavram alanı* kuramı, Fransa'da 1966'da A.J. GREIMAS'ın Sémantique Structurale adlı yapıtıyla sağladığı gelişmeler, *yapısal anlambilim* adıyla anılan bir anlambilim türünü doğurmuştur.

1930 yıllarında Amerika'da A. KORZYBSKI'nin başlattığı *genel anlambilim* akımı ise anlam konularını çok geniş bir çerçeve içinde ele almakta, dilin gerçekle ilişkisinden ruh ve sinir hastalıkları konularına kadar uzanan sorunlara el atmaktaydı ki, bu akımı Amerikan Dilbilim Okulu'ndan ayrı bir gelişme saymak gerekir.

Kitabımızın II. cildinde uzun uzadıya değindiğimiz üretimsel dilbilim akımının, başlangıçta anlam konusuna gereken önemi vermediğini, dilin işleyiş düzeni içinde anlamın yerinin yeterince belirlenemediğini görüyoruz. Ancak CHOMSKY'nin 1965'te yayımlanan Aspects adlı yapıtıyla, bundan sonraki çalışmalarla ve özellikle KATZ ve FODOR'un katkılarıyla bir *yorumlayıcı anlambilim (interpretative semantics)* akımı belirmiş oldu. Dönüşümlü üretimsel dilbilimin anlam açısından pekiştirilmesi sayılabilecek olan bu akımın yanı sıra, yine üretimsel dilbilim çerçevesi içinde ve onu tamamlayıcı bir doğrultuda gelişen bir *üretimsel anlambilim (generative semantics)* akımı belirdi. Tümce üretim işleminin anlambilimsel yapılarda başladığı görüşünü savunan ve LAKOFF, MC CAWLEY ve CHAFE gibi bilginlerin temsil ettikleri bu akımla ilki arasındaki bilimsel tartışmalar kesin sonuçlara ulaşmış değildir.

Bu çalışmalara ek olarak iki ayrı alandan, doğrultudan daha söz etmek gerekiyor. Bunlardan biri, Amerikan ruhbilim çalışmalarının dilbilime yansıması biçiminde beliren *davranışçı anlambilim*'dir *(behaviourist semantics)*. Kendi doğrultusunda bir anlam kuramı geliştiren davranışçılık, dili de insan davranışlarının özel bir biçimi olarak görmekte ve kimi dilbilimcilerce de desteklenmektedir[211]. İkincisi, özellikle son yıllarda ağırlık kazanan bir anlambilim türüdür ki, *mantıksal anlambilim (logical semantics)* adını alıyor.

Dil çalışmalarında *sémantique, semantics, Semantik* biçiminde adlandırılan anlambilimin yanında bir de REISIG'e kadar uzanan *Sema-*

211 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Lyons, I, 120–137.

siologie terimiyle karşılaşıyoruz. Bu kavram bugüne değin daha çok belli bir dilin anlam özelliklerinin incelenip saptanmasına yönelen çalışmalar için kullanılmıştır[212]. Daha geniş ve evrensel olan *anlambilim* terimine ve kavramına karşılık *Semasiologie* terimini biz bu kitabımızda *anlambilgisi* olarak Türkçeleştirmeyi doğru buluyoruz. Böylece hem daha dar ve geleneksel yöntemle çalışan bir alan, hem de daha çok, belli bir dile yönelen çalışmayı anlatmış oluyoruz.

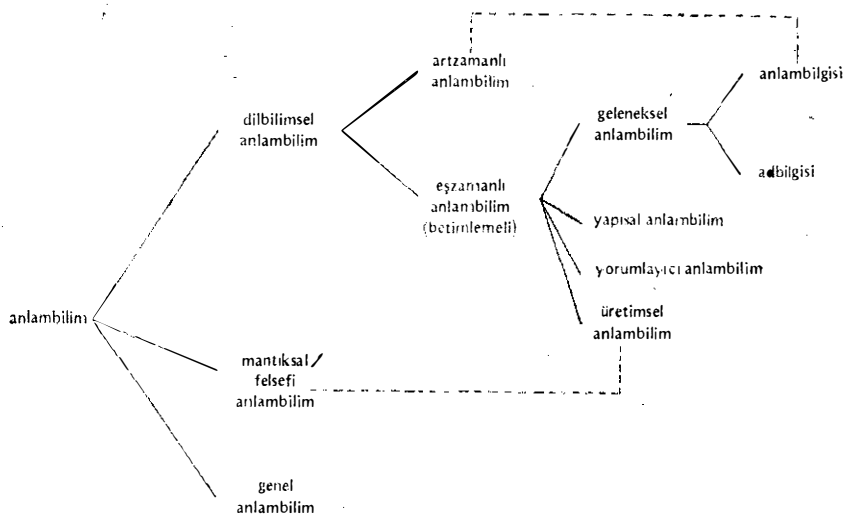
Yukarıdaki kısa açıklamalarımızdan da anlaşılacağı gibi, anlambilim alanında değişik yöntemler, doğrultular ve anlayışlar vardır ki, bunların yorum ve uygulamalarına, yeri geldikçe ve gerektikçe değineceğiz. Özellikle 1965'ten sonraki gelişmelerle bu alanın dallanıp budaklandığı, mantık, ruhbilim alanlarıyla geçişmeler ve bir arada ele alınmalar nedeniyle çok karıştığı görülmektedir[213]. Buna karşılık, bugüne kadar anlambilimle ilgili yayımlarda anlambilime bir genel bakış, türleri ve alanlarıyla bu bilimin genel bir şemasının çizilmesine pek gidilmemiştir. Bu konuda, günümüz dilbiliminin önemli bir başvuru kitabını yayımlayan Werner WELTE'nin başarılı bir örnek verdiğini görüyoruz (II, 552). Bu şemayı aşağıya aktarmayı uygun bulduk (4. resim):

Burada eleştirilebilecek yön, olsa olsa, adbilgisinin, geleneksel anlambilimin bir dalı olarak gösterilmesi sayılabilir. Çünkü bu her iki dal birçoklarınca ancak sözcükbilimin çerçevesi içine giren kardeş birer alan sayılmıştır; ayrıca, yöntem ve konu olarak anlambilgisinden ayrılır. Bir de davranışçı anlambilime yer verilmemiş olması, eleştirilebilecek bir nokta olarak gösterilebilir. Biz bu şemaya ayrıca, Avrupa'lı dilcilerin, özellikle Alman dilcilerinin geliştirmeye çalıştıkları *sözlüksel anlambilim*'i de katmak istiyoruz. Bu alan, sözlüklerde yer alan birimleri incelemekte, bunlardan tümce anlamının nasıl doğduğu sorununa eğilmektedir[214].

212 Ancak bu arada, aynı nitelikteki çalışmalar için yine *sémantique* terimini kullananlara rastlıyoruz. Örneğin ünlü anlambilimci St. Ullmann, Fransız dilini anlam yönünden incelediği yapıtında (Précis de sémantique française, 3. basımı, Paris, 1969) böyle yapmıştır.

213 Brekle, Polonyalı bilgin Adam Schaff'ın "bir bilim dalı olarak çok karmaşık bir duruma gelen anlambilimin kendisine de bir anlambilimsel çözümleme gerektiği" yolundaki görüşünü yinelemekte, çağdaş yayımların çokluğu karşısında kendisi de bu alanda bir "Rönesans'tan" söz etmeyi doğal gördüğünü belirtmektedir (s. 11). St. Ullmann da "Anlambilim birçok ilgi alanının kavşak noktasındadır: Dilbilim, felsefe, ruhbilim, insanbilim, bilgi iletim kuramı, deyişbilim ve çeşitli öteki bilimler anlamın değişik yönleriyle ilgilidir" diyor (Linguistics at Large, Ahmet Kocaman çevirisi, Türk Dili No. 324 (1978), 355–363).

214 Helmut Henne'nin Semantik und Lexikographie adlı kitabı, bu konudaki uygulamalar için ilginç bir örnek oluşturur; ayrıca bkz. Keseling-Wiegand, s. 19.

(4. resim: Welte'ye göre anlambilimin dallanışı)

Yukarıdan beri özetlemeye çalıştığımız durumu ve kendi uzmanlık alanımızı göz önünde tutarak biz kitabımızın bu bölümünde doğrudan doğruya dile dayanan bir anlambilimi temel olarak almayı uygun buluyoruz. *Dilbilimsel anlambilim (sémantique linguistique, linguistic semantics, linguistische Semantik)* adı verilen bu inceleme alanında ruhbilim, mantık ve felsefenin kavram ve yöntemleri yerine dilbilimin bakış açısına ağırlık vermeyi, uzmanlık alanımızın dışına çıkmamayı gerekli görüyoruz. Ancak hemen ekleyelim ki, bütün akım ve alanların gelişmelerine, yeri geldikçe değinmeye ve örnekleri, elden geldiğince Türkçeden vererek bu alanın Türkçeye uygulanmasına yararlı olmaya çalışacağız.

Burada kısaca, bir nokta üzerinde durmak istiyoruz:

Yurtta ve yurt dışındaki Türkoloji çalışmalarında Türkçenin anlam yönüne ne denli az değinildiğini, daha doğrusu, araştırıcıların bu konuya hemen hemen hiç eğilmediklerini birçok kez, değişik yerlerde belirtmiştik. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi'ni yazarken, o çalışmanın çerçevesi içinde ancak kimi sorunlar ve konularla ilgili olarak Türkiye Türkçesi örneklerine de yer verdik. Bu yapıtın tanıtma-eleştirisinde[111] H.W. BRANDS, çalışmanın Türkiye Türkçesine de yönel-

215 Central Asiatic Journal, XVIII, 3 (1974), 202-203.

tilmesini dilemişti. Türkiye Türkçesinin anlambilim açısından incelenmesi hem bu dilin anlam bakımından önceki evrelerle, hem öteki lehçelerle olan ayrımının belirlenmesini sağlayacak, hem de anlatım yollarını ve gücünü ortaya koyacaktır, sanıyoruz. Böyle bir çalışmayı ayrı bir kitapta gerçekleştirmeye çalışacağız.

A. DURGUN
ANLAMBİLİM

1. DİLDEKİ BİRİMLERİN ANLAM YÖNÜ

Dil, genellikle birden çok öğeyle ve bu öğeler arasındaki ilişkilerden yararlanarak işlevini yerine getiren bir dizge olduğuna göre dildeki birimleri anlam yönünden tek tek ele alarak değerlendirmek, günümüzdeki gelişmeler açısından doğru olmaz. Ancak çeşitli birimlerin birbirleriyle olan bağıntılarına geçmeden önce, bunların nitelikleri üzerinde kısaca durmak gereklidir, sanıyoruz. Bu işe girişirken de önce "kavram"ın açıklanması yerinde olacaktır.

2. KAVRAM NEDİR?

Kavram (concept, concept, Begriff) kavramı, bugüne değin düşünürlerin, ruhbilimci ve dilcilerin, üzerinde uzun uzadıya durdukları, açıklamaya ve tanımlamaya çalıştıkları bir sorundur[216]. Buna karşılık, herkesçe benimsenmiş bir tanımını vermek olanağının bulunmadığını da söyleyebiliriz. Bu durumun doğmasına, kavramın dille iç içe olması, kavramı belirlemeye çalışırken karşımıza "dil ve düşüncenin ilişkisi" sorununun çıkması neden oluyor. Eğer dille düşüncenin sınırı ya da dil olmadan düşünmenin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusu tartışmalı olmasa (kitabımızın I.cildine bkz), dile baş vurmaksızın düşünmenin olanaklı bulunduğu herkesçe benimsense, kavramı dilden bağımsız olarak düşünebilir ya da tanımlayabilirdik. Ancak birbirinden ayrılan bütün görüş ve tanımlara karşın konunun ruhbilim ve felsefe açısından incelenmesine kaçmadan dilbilimsel anlambilimin çerçevesi içinde *kavram*'a yine de bir açıklama getirilebileceği kanısındayız. Bu işe girişmeden önce kimi görüşlere değinmeyi gerekli buluyoruz.

Geleneksel mantık açısından kavram, "bir objenin zihindeki tasarımı" olarak tanımlanıyordu[217]. Ancak hemen belirtelim ki, bir tasarımı (örneğin Türkçe konuşan bir kimseye *at*, *balık* ya da *süt* dediği-

216 Kavram konusunda geniş bilgi için bkz. Knobloch, 4/296–299: Begriff maddesi; Teo Grünberg, Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme, Ankara, 1970, s. 228 (11/2. not).

217 Necati Öner, Klasik Mantık, Ankara, 1970, s. 14.

miz anda, onun zihninde beliren tasarımı) dilden ayrı olarak düşünme olanağı bulunsa bile soyut kavramları dilden soyutlayarak düşünüp açıklama olanağı yoktur. *Kıskançlık, cömert, sevimli, adalet, acımasızlık* gibi soyut kavramlar, hemen her dilde bulunmakta, başka başka sesler ve değişik biçimlerle anlatılarak o dilleri konuşanlarda belli bir düşüncenin uyanmasına yol açmaktadır. *At, balık* ya da *süt*, geleneksel mantığın tanımlamasına göre zihinde belli bir tasarım uyandırır *(at*'ta dört ayaklı, hızlı koşan hayvan imgesi, *balık*'ta belli biçimiyle suda yaşayan yaratık, *süt*'te ise tadı bilinen, beyaz, yoğunca sıvı). Ancak aynı şeyi *kıskançlık, cömert, sevimli, adalet, acımasızlık* ve benzeri kavramlar için söyleyemeyiz.

Yüzyılımızın başlarında yayımlanan ünlü Felsefe Sözlüğü yazarı F. MAUTHNER'in "sözcük dışında (yani dilden ayrı olarak) kavram nedir, bilmiyorum" sözü[218] bu bakımdan ilgi çekicidir.

H. SEIFFERT, Almancada *weisses Pferd* ve *Schimmel* sözcüklerinin aynı kavramı ("beyaz at") yansıttığına değindikten sonra, "öyleyse kavram, sözcükler değişse de aynı kalan şeydir[219]" yargısına varmaktadır. Türkçedeki *fare ve sıçan, boyunbağı* ve *kravat, göndermek* ve *yollamak* gibi eşanlamlılar için de aynı şey söylenebilir. Ancak eşanlamlıların hiçbir zaman birbirinin tam aynı anlama gelmedikleri (Eşanlamlılar bölümüne bkz.) gerçeğini gözden uzak tutmamak gerekir. Biz burada ruhbilimin, felsefenin, mantığın kavrama ilişkin tanımlarına sapmak istemiyoruz. Ancak bir mantıkçının görüşüne yer vermeden geçemeyeceğiz:

"Kavram, dilden önce var olan ve ilk olarak dil aracıyla anlatımını bulan bir kuruluş değil, terimin ses yapısının bir soyutlamasıdır; terimin yanında, ondan bağımsız olarak bulunan bir nesne sayılamaz[220]". Ünlü dilbilimci J. LYONS ise *kavram* sözünden, zihnin, nesneleri kavramasına ya da bilmesine araç olan düşünce ya da mantıksal yapının anlaşıldığını ileri sürmektedir[221].

Bizce her insanın zihninde dış dünyaya ait birtakım tasarımlar ve deneyimler vardır: *Portakal*'ı, *buz*'u, *ateş*'i insanoğlu anadilini öğrenirken, onunla birlikte öğrenir; portakalın yuvarlak, buzun soğuk olduğunu, ateşin yaktığını deneyimleriyle öğrenerek bilir. Bunlardan söz

218 Wörterbuch der Philosophie, I, 99; München, 1910.

219 Einführung in die Wissenschaftstheorie, München, 1971, s. 36–40; bkz. Welte, I, 99.

220 W. Kamlah-P. Lorenzen, Logische Propädeutig, 1967, s. 85; bkz. Lewandowski, I 106.

221 Semantics, I, 110.

etmek gerektiğinde, anadilindeki karşılıklarını kullanacaktır; bu tasarımlarla bu nesnelerin dildeki adları, o insanın zihninde birleşir. Ayrıca insanoğlu, konuştuğu dilde karşılığı bulunsun bulunmasın, varlıkları, nesneleri görmekte, onların niteliklerini, birbirlerinden olan ayrımlarını öğrenmektedir. Bir yabancı ülkede, yurdumuzda pek tanınmayan, adları da pek bilinmeyen ananas, kuşkonmaz ya da Brüksel lahanası gibi yiyecekleri gören ve bunları tadan bir kimse, bunlara ilişkin tasarım ve deneyimleri edinir. Ancak bunlardan söz etmek gerektiğinde kendi dilindeki karşılıklarını, eğer yoksa, yabancı dildeki adını öğrenmesi gerekecektir. Bizce, dilden ayrı olarak insan zihninde kavramlar bulunsa da bunlar, özellikleri, biçimleri kesinleşmemiş tasarımlar olarak kalır. Kısacası biz dış dünyayı, oradaki varlıklara, olgulara, devinimlere verdiğimiz adlarla, anadilimizin anlayış ve anlatış yolundan giderek dile getiririz.

Kavram, bir başka açıdan "ortak nitelikleri olan nesnelere verilen ad" olarak da tanımlanabilir. Dünya üzerinde *kanarya, ağaçkakan, kırlangıç, güvercin*... gibi ayrı ayrı adlarla adlandırılmış yaratıklara biz ortak bir ad veriyoruz: *Kuş. Çınar, akasya, servi, kavak, mürver* gibi değişik bitkileri de *ağaç* ortak adı altında topluyoruz. Tıpkı *fesleğen, karahindiba, gül, sardunya* gibi, bitki dediğimiz yaratıklarda olduğu gibi. Şu halde kavram, bir başka açıdan, dildeki bir genelleme, bir soyutlama sayılabilir.

Bu söylediklerimize dayanarak, kavramı, özet olarak şöylece belirleyebiliriz:

1) Kavram, dünyadaki nesnelerin, biçimlerin, olgu, durum ve devinimlerin dilde anlatım buluşudur. Bu anlatım, *tuz, ip, su; yüreklilik, çöpçatan, açlık; hasıraltı, tepeden inme, açıkgöz* gibi değişik ses ve biçimlerle, değişik yollardan gerçekleşir; somut ve soyut diye nitelediğimiz kavramları oluşturur.

2) Kavram, dünyadaki nesnelerin ortak niteliklerine dayanan, dile özgü bir genelleme, bir soyutlamadır: *ağaç, bitki, hayvan, çiçek, memeli*... gibi.

Kavramların değeri, niteliği, aynı dilbirliğinden olan (aynı dili konuşan) kimselerde aşağı yukarı aynıdır. Türkiye Türkçesi konuşan kimselere *kar, çekiç, düğün* ya da *elmek* sözcükleri söylense onların zihninde canlanan tasarımlar, ancak yetişme çevresine, kültüre, kişisel niteliklere ve kişisel deneyimlere göre ufak tefek ayrımlar gösterir. Bu ayrımlar, *kar, çekiç* sözcüklerinde söz konusu olmazken *düğün* ve

ekmek'te olabilir: Köyden hiç çıkmamış, yalnızca köy düğününü bilen bir Türkün zihninde canlanan, köy düğünüdür; yaşam düzeyi yüksek bir kentlininse daha değişiktir. Türkler için kutsal bir kavram olan *ekmek* için de aynı şeyi söyleyebiliriz: Saçta ya da tandırda pişirilen ekmek yiyen kimseyle yalnız kentlerde satılan ekmeğe alışmış olan kimsenin ekmek tasarımları arasında elbette ayrılık bulunacaktır.

Öte yandan, kavramların aynı dili konuşan kimselerde birtakım kişisel değerler taşıdığını, değişik tasarım ve duygular uyandırdığını da eklemeliyiz. Örneğin pastayı çok seven bir kimseye *pasta* dendiğinde onda uyanan tasarım ve duygularla, bir kez pastadan zehirlenip ağır hastalanan kimsedeki tasarımı ve duygular aynı değildir. Bu açıdan kavramların uyandırdığı tasarımları,

a) Genel (topluma, dilbirliğine özgü olan),

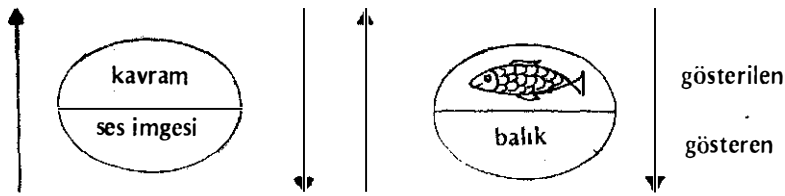
b) Özel (kişiye özgü olan) biçiminde ikiye ayırabiliriz[222].

Kavramlar bakımından asıl ayrım, diller arasındadır. Her dilde *ekmek* kavramı anlatım bulmuşken (Far. *nān*, Fr. *pain*, Alm. *Brot*, Mac. *kenyér*...) bu dilleri konuşan kişilerin zihninde ekmek, birbirinden çok ayrımlı kavramlar olarak belirir. Üstelik Türkçedeki *ekmek*'in önemi ve insan yaşamındaki değeri öteki dillerde ya bu ölçüde değildir; ya da yoktur (Türkçedeki *ekmek parası*, *ekmeğini kazanmak*, *ekmeğiyle oynamak* deyimleri bu açıdan ilginçtir; Anadolu'nun birçok yöresinde *yemek yemek* yerine *ekmek yemek* kullanılır). Örneğin Fransızcada bu anlamda ekmeğin yerini *çorba (soupe)* tutmuştur; Germen kökenli olan bu sözcük, Fransızca'da 'yemek, bir lokma ekmek' anlamına da gelir. 'Akşam yemeği yemek' anlamındaki *souper* eylemini de türetmiştir; 'ekmek parası' anlamına gelen *la bonne soupe* deyimi de ilgi çekicidir.

222 Bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 61.

3. GÖSTERGE

XX. yüzyılın çığır açan dilbilimcisi F. de SAUSSURE, kuramı içinde *gösterge (signe linguistique)* terimini ve kavramını getirerek –bütün eleştirilere ve eklemelere karşın– dil çalışmalarında bugün de benimsenen ve kesinleşmiş sayılabilecek olan bir ilkeyi yerleştirmiştir[223]. SAUSSURE'e göre dil, bir terimler dizini değil, bir göstergeler dizgesi dir; bizim genel dilde *sözcük* adını verdiğimiz şeyler değil, doğrudan doğruya insan zihnine özgü ruhsal birer iyelik olan göstergeler vardır. Örneğin Türkçedeki / balık / öğesini ele alalım[224]. Bu gösterge, aşağıdaki şemada da görüleceği gibi (5. resim) iki yönlü, iki yüzü olan bir öğedir; bu iki yönü sürekli olarak birbirini anımsatır, birbirini çağırır

gösterge

(5. resim: gösterge)

Göstergenin birinci yönünü *gösterilen* (kavram, *signifié)* oluşturur. 'Belli biçimiyle suda yaşayan yaratık' kavramı, onun, aynı dili konuşanlarda ortak olan, zihinsel nitelikteki *gösterilen*'idir Türkçede /b. a.l.ı.k / seslerinden oluşan, bütünüyle sessel nitelikteki *gösteren (ses*

223 Fr. *signe linguistique* karşılığında biz daha önce *belirti* terimini kullanmıştık. Bugün *gösterge, gösterilen, gösteren* üçlüsü aşağı yukarı yerleşmiş sayılabileceği için biz de artık bunu yeğliyoruz.

224 Saussure, ünlü Cours adlı yapıtında (1931 baskısı, s. 97 ve ötesi; 158 ve ötesi) *arbre* örneğiyle açıklar.

imgesi, image acoustique) ise fiziksel anlamdaki ses değil, onun zihnimizdeki imgesidir; sessel izlenimidir. Sessiz okuma sırsında bile zihnimizde canlanır.

İki kişinin karşılıklı konuşması sırasında *konuşan*'ın zihnindeki kavramlar, göstergelerin tasarımlarına ya da ses imgelerine bağlıdır. İşitim imgesi canlandığı anda beynin ses organlarına aktardığı uyarım sonunda ses organlarının devinimleri, onu fiziksel olan sese dönüştürünce ses dalgalarıyla yayılır. Dinleyen'in kulağından beynine ulaşınca onun beyninde, ses imgesinin karşılığı olan kavram belirir. Eğer *dinleyen* konuşmaya başlarsa aynı işlem izlenerek *konuşan*'a belli bir kavram ulaştırılmış olur[225].

Gösterge, tıpkı bir kâğıdın iki yüzü gibi, birbirinden ayrılmaz niteliktedir. Ancak gösterge bir adla bir nesneyi değil, kavramla sesi (gösterilenle gösteren'i) birleştirir; bu iki öğeyi bir arada tutan bağ *nedensiz*' dir *(arbitraire, immotivé)*: Dünya üzerindeki varlıkları, olguları, durum ve devinimleri dile yansıtırken dilbirlikleri, bir belli dili konuşan toplumlar, kendi benimsedikleri bir ses bileşiminden yararlanırlar; saymaca olan bu göstergenin, gösterdiği nesneyle bir ilişkisi yoktur: Türklerin *balık* dediği nesneye Fransız *poisson*, Alman. *Fisch*, Macar *hal*, Rus ise *ríba* der[226] Ancak *yansıma (ses taklidi; onomatopée, onomatopoeia, Onomatopõie)* adını verdiğimiz, her dilde doğadaki sesleri yansıtmaya yönelen öğeler bir bakıma *nedenli (motivé)* sayılabilir[227]. Ancak onların da bir sesi değişik dillerde, başka başka biçimlerde yansıttıkları görülür.

Saussure kuramında gösterge, birçok çağrışımların odağı olarak belirlenmiştir (§ 3, s. 173–175). Bilginin Fr. *enseignement* göstergesiyle

225 Saussure kuramının göstergeye ilişkin ayrıntıları için bkz. Cours., s. 27–28; 98–103, 117, 173–175; Berke Vardar çevirisi s. I. 59 ve ötesi; ayrıca Berke Vardar, Ferdinand de Saussure ve Dilbilim Kavramları, İstanbul, 1971).

226 Daha önce değindiğimiz gibi, nesneyle sözcüğün ilişkisi en eski dilbilim çalışmaları sırasında da kurcalanan bir sorundu. Eski Hint dil bilgini Yäska'nın daha İ.ö.V. yüzyılda kendi yöntemiyle çözümlediği, ancak Eski Yunanda uzun süre tartışılan sorun (bu konuda bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 21–22) Saussure'le bir ilkeye bağlanıyordu. 1923'te yayımlanan Anlamın Anlamı (The Meaning of Meaning) adlı ortak yapıtlarında iki İngiliz bilgini (Ogden ve Richards) göstergenin dış dünyayla ilişkisini bir üçken biçiminde şemalaştırmışlardı (bkz. Anlambilimi, s. 28). Birçok yazarlar gibi ünlü anlambilimci St. Ullmann da bu üçgeni –terimlerde ufak tefek değişikler yaparak– benimsemiş ve yapıtlarında ona yer vermiştir (Semantics, s. 54; Précis, s. 22).

227 Nedenlilik ve nedensizlik kavramları için bkz. P. Guiraud, La Sémantique (Berke Vardar çevirisi: Anlambilim, s. 28–33).

açıkladığı konuyu biz Türkçe *yollamak*'la anlatmaya çalışalım: *Yollamak* öğesi *yollama, yolluyoruz, yollandı*... gibi türev ve çekimli biçimleri çağrıştırabildiği gibi anlam yönünden de çağrışımlara yol açabilir; bu açıdan ilişkili olduğu *göndermek, sevketmek, ulaştırmak* gibi öğeleri zihne getirebilir. Ses yakınlığı bakımından *sollamak, kollamak* gibi öğeleri, biçim açısından ise– ad + *–la* biçimbirimiyle türetilmiş - *tuzlamak, pullamak* gibi–sözcükleri çağrıştırabilir.

Göstergenin önemli özelliklerinden biri de onun *çizgiselliği*'dir (Fr. *linéarité*). Göstergeler zaman içinde, parçacıkları, belli bir zamanın geçmesini gerektirecek biçimde, belli bir sıraya göre dizilir; söylenebilir. İki öğe birden söylenemez; sıraları değiştirilemez. *Bir arada*'yı *arada bir*, *üç yüz sekiz*'i *sekiz üç yüz* yapamayız; /balık/ göstergesini söylerken her sesin oluşabilmesi için belli bir süre gereklidir; /b/ den önce /l/ yi ya da /k/ dan önce /a/ yı söyleyemeyiz.

Göstergenin daha başka özellikleri de vardır ki, bunlar üzerinde, yeri geldikçe duracağız. Burada ancak şunu önemle belirtmek istiyoruz, dilde kullanılan ses bileşimleri arasında, bir kavramı yansıtmayan, "gösterilen" yanı olmayanı yoktur.[228]

Gösterge kuramı ve bununla ilgili kavramlar Saussure'den sonra da çeşitli dilciler ve düşünürlerce üzerinde durulan, incelenen bir sorun olmuştur.[229] Ünlü İtalyan anlambilimcisi Tullio DE MAURO, HENLE adlı düşünürün "*signifié* sorunu XX. yüzyılın sorunudur" biçimindeki sözüne yer vermekte (s. 132), *gösterilen* konusu üzerinde geniş olarak durmaktadır (s. 16 ve ötesi). Adam SCHAFF, Saussure'ün gösterge kavramına değinirken onu eleştirmekte, dilin seslerinden, düzeninden ve diziminden bağımsız düşüncenin var olamayacağını, ses imgesiyle kavram arasındaki ilişkinin çağrışımsal değil, kendine özgü bir ilişki olduğunu ileri sürmektedir.[230]

Saussure kuramının göstergeye ilişkin yönlerini eleştiren başka bilginler de vardır: St. ULLMANN, bu kuramın ancak bir sözcüğe (bir ada) bir anlamın düştüğü (tekanlamlı) göstergelere uygun olabileceğini be-

228 Gösterge konusu ve Saussure kuramı üzerinde ayrıntılı bilgi için Saussure'ün Cours de Linguistique Générale yapıtına baş vurulmalıdır (Berke Vardar'ın Türkçe çevirisi: Genel Dilbilim Dersleri, 2 cilt, Ankara, 1976, 1978.

229 Doğrudan doğruya gösterge kavramıyla ilgili yazılardan bir iki örnek vermek istiyoruz: E. Benveniste, Nature du signe linguistique: Acta Linguistica I/1 (1939), 23–29; P. Hartmann, Zum Begriff des sprachlichen Zeichens: Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 21 (1968), 205–222.

230 Einführung in die Semantik, s. 275.

lirtmekte,[231] birden çok kavramı yansıtan öğeler için yetersiz kaldığını ileri sürmektedir. Örneğin İngilizcede *conductor* hem 'orkestra şefi', hem 'otobüs ya da tramvaydaki görevli', hem de elektrikle ilgili konularda 'iletken' demektir.

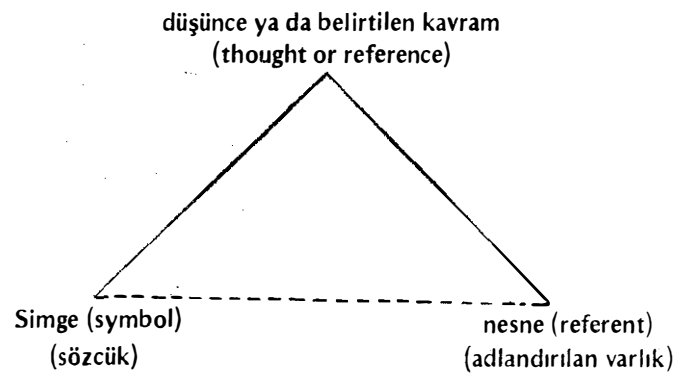
Öte yandan Saussure'ün öğrencisi Ch. BALLY, göstergenin çağrışım ilişkileri üzerinde Saussure'ün yargılarından ayrılmakta, göstergeyi çevreleyen bir çağrışım alanı bulunduğunu ileri sürmektedir. Örneğin Fransızcadaki *bœuf* 'öküz, sığır' sözcüğü Bally'ye göre şunları düşündürüp çağrıştırır:

1. İnek, boğa, dana, boynuzlar, böğürmek, geviş getirmek;

2. Çift sürme, saban, boyunduruk vb.;

3. Güç, sabır, dayanıklılık, sabırlı iş, ağırlık, passiflik.[232] Bally aynı konuya daha sonra yeniden değinirken Fr.da *ciel* 'gök' sözcüğünün yıldızı, bulutu, maviyi düşündürdüğünü belirtmektedir.[233]

Saussure'den sonra "anlamın anlamı" üzerinde duran C.K.OGDEN ve I.A.RICHARDS adlı İngiliz bilginlerinin ortak yapıtlarında[234] yer alan ünlü üçken şeması (6. resim), Eski Hintten ve Eski Yunandan beri üzerinde durulan ad-nesne ilişkisine, dolayısıyla gösterge sorununa açıklık getiriyordu. Bilginlere göre kavram, nesne ve sözcük ilişkisi şöylece gösterilebilirdi (resim: 6.)

(6. resim: Ogden ve Richards Üçkeni)

231 Semantics, s. 61 ve ötesi.

232 Le Français Moderne, Haziran – Temmuz 1940, s. 195–197. Burada okuyucu, bir karşılaştırma için Türkçe *öküz* sözcüğünü anımsayabilir.

233 Linguistique Générale et Ling. Française, 219.

234 The Meaning of Meaning, ilk basımı, London, 1923; 1936 basımında I. bölüm.

Bu şemadan da görüleceği gibi, sözcükle nesne arasında doğrudan bir ilişki yoktur (Bu nedenle ikisi arası kesik çizgiyle gösterilmiştir); buna karşılık sözcükle (dildeki simgeyle) düşünce ya da kavram arasında, ayrıca, kavramla nesne arasında bağlantı vardır (Bu nedenle, çizgiyle gösterilmiştir). Ancak burada hemen belirtmeliyiz ki, bu ünlü şema da Saussure'e ters düşmüyor. Nitekim bugünkü anlambilim yayımlarında görülen görüş ve terim kargaşasına karşın, temelde Saussure ilkesinin yine de benimsendiğini gösteren pek çok tanık vardır. Örneğin ünlü anlambilimci St. ULLMANN da sözcüklerin 1) biçimsel yanları (sessel ve biçimsel yapı); 2) anlam yanları (biçimin taşıdığı bilgi yanı) olmak üzere iki yanları olduğunu belirtmekte, bunların birincisine *name*, ikincisine *sense* adını vermektedir.[235] Yapısal anlambilim akımının temsilcisi A.J.GREIMAS da kuramının çıkış noktası olarak gösteren-gösterilen ilişkisini ele alır. Sözcükbilim bölümünde değindiğimiz gibi, yapısal dilbilim akımının yandaşlarından A. MARTINET'nin, dilbilime getirdiği *monème* kavramının yanı sıra ortaya attığı *synthème* kavramı da dilde, öteki göstergeler gibi görev görmektedir. *Kamuoyu*, *altgeçit*, *bilgisayar* gibi Türkçe örneklerle gösterebileceğimiz, birden çok biçimbirimden, kimi türetme, kalıplaşma ve kısaltmalardan oluşan bu birimler de -tıpkı *balık*, *güneş*, *otomobil* gibi tek öğeli göstergelerde olduğu gibi- tek bir gösterilen'i yansıtır.

Burada eklemek istediğimiz şudur: İster genel dildeki kullanılışıyla *sözcük*, isterse dilbilimdeki karşılığıyla *gösterge* diyelim; dilin bu birimleri dünyadaki nesneleri, olgu, durum, düşünce ve duyguları, birer simgeyle dile, söze dönüştüren bir şifreleme, bir *kodlama* işleminin parçalarıdır.[236] Öte yandan her ne kadar, iletişim sırasında kullanılan tümceler bile, içinde yer aldıkları sözcelere göre değerlendiriliyorsa da dil adını verdiğimiz düzende tek tek göstergelerin önemi ve değeri kolay kolay yadsınamaz. Bu savımızı şu durumlardaki kullanımlarla desteklemek istiyoruz:

Dilini hiç bilmediğimiz bir ülkede olsak ve yalnızca *istasyon* sözcüğünü söylesek, pek çok kimse, bizim tren istasyonunu aradığımızı

---

235 Semantics, s. 4, 54, 81; ayrıca, Noel Minnis'in yayımladığı Linguistics at Large adlı yapıtta (Bu yazının çevirisi için bkz. Ahmet Kocaman, Türk Dili, No. 324 (1978), 355–363).

236 İçeriği temel alan inceleme yöntemini (inhaltbezogene Betrachtungsweise) getiren ve temelde, W. von Humboldt'a kadar uzanan bir görüşü sürdüren Leo Weisgerber ve arkadaşları da anadili'ni "bir dilbirliği aracıyla dünyayı söz biçimine dönüştürme eylemi" olarak görürler (bkz. Die vier Stufen in der Erforschung der Sprachen, s. 26). Bu konuya aşağıda yine değineceğiz.

anlayacaktır. Yine böyle bir durumda, bir lokantada yalnızca bir yemeğin adını öğrenip söylemekle onu ısmarladığımız anlaşılacaktır. Geceleyin, oturduğumuz mahallede biri "yangın!" diye bağırsa, bu "yangın var!" ya da "yangın çıktı!" yerine geçecektir. Uzunca bir soru tümcesine vereceğimiz "yok!" biçimindeki bir yanıt da –bu soru tümcesiyle bağıntılı olmakla birlikte– yine de bir bütün tümce yerine, belli bir bildiriyi gerçekleştirmiş olacaktır. Bu örnekleri kolaylıkla çoğaltabiliriz.

Biçimbilim açısından bağımsız (sözlüksel) biçimbirim sayılan bu göstergelerin yanında, acaba bağımlı (dilbilgisel) biçimbirim adı verilen öğelerin durumu nedir? Dilin Birimleri (I. cilt, s. 57 ve ötesi) ve Biçimbilim (II. cilt, s. 110 ve ötesi) bölümlerinde de değindiğimiz gibi bağımlı biçimbirimler, en küçük anlamlı birimler olarak yine de belli bir "gösterilen"i yansıtırlar. Ancak "gösterilen" yönleri, bağımsızlardaki gibi açık seçik değildir: *-leyin*, *-da*, *-im*, *-du* gibi bağımlı biçimbirimleri, bir tümce oluşturacak yolda sıralayacak olsak, bu yapay ve eksikli tümce, belli bir zaman dilimi içinde (sabahleyin, öğleyin, akşamleyin, geceleyin gibi), belli bir yerde, bana ait bir şeye ilişkin bir olay olduğunu anlatır niteliktedir. Ancak belli bir bildiri işleminin gerçekleşebilmesi için bağımsız biçimbirimlerin tümceye yerleştirilmesi, "*Sabahleyin okulda saatim durdu*" ya da "*Geceleyin yolda ayak bileğim burkuldu*" gibi bir tümcenin oluşturulması gereklidir.

4. ANLAM

Bu konunun başlangıcında hemen belirtmek isteriz ki, anlambilim adlı araştırma alanı doğrudan doğruya *anlam*'a yöneldiği, onu incelediği halde anlam'ın ne olduğu, nasıl tanımlanabileceği ya da bu terimin kullanılıp kullanılamayacağı üzerinde bugünkü dilbilimciler bir türlü birleşememekte, birbirinden ayrı görüş ve terimlerle konuyu açıklamak istemektedirler. Hatta, aşağıda değineceğimiz gibi, kimi araştırıcılar "anlam yok, kullanım vardır" savını ileri sürerler. Biz bütün bu kargaşaya karşın, gerek kavram, gerekse terim olarak *anlam*'ın belirlenebileceği kanısındayız; kendi anlayışımıza geçmeden önce de günümüze gelinceye dek bu konudaki gelişmeleri kısaca özetlemek istiyoruz:

Geleneksel çalışmalar sırasında anlam *(sens*[237], *meaning*, *Bedeutung)* kavramı üzerinde, dilciden dilciye değişen büyük bir ayrımın ortaya çıktığı söylenemez.[238] Daha çok *anlam değişmesi* adı altında ele alınan gelişmelerde ve *aktarma* dediğimiz dil olaylarında *anlam* terimiyle belirtilmek istenen, bir sözcüğün yansıttığı kavramdır. Örneğin Latincede "çekmek" kavramı *trahere* eylemiyle dile getiriliyordu; sözcük Fransızcada *traire* biçimine dönüşmüş, bu dilde "sağmak" kavramını yansıtır duruma gelmişti; burada bir *anlam daralması* (buna bkz.) söz konusuydu.

XX. yüzyıl dilbiliminde anlam konusunda değişik anlayış ve görüşlerin bulunduğunu, OGDEN ve RICHARDS'ın daha 1923'te yayımlanan yapıtında gözlemlemek olanağı vardır. Bu iki bilgin, üç ayrı bölüm halinde, anlamın 20 kadar tanımını verirler (s. 185 ve ötesi, s. 305 ve ötesi). Bunlardan birkaçını buraya aktaralım:

"Bir sözlükte, bir sözcüğe eklenen öteki sözcükler"

"Bir nesnenin bir dizge içindeki yeri"

"Bir sözcüğün duygu değeri[239]"

237 Fr. da zaman zaman *signification* da bu anlamda kullanılmıştır.

238 Geleneksel anlambilim çalışmaları için bkz. Kronasser, § 1–45.

239 Yazarlar burada *connotation* terimini kullanıyor ki, biz bunu *yananlam* olarak değil, *duygu değeri* biçiminde karşılıyoruz.

"Bir nesnenin, gelecekteki deneyimlerimiz içindeki pratik sonuçları"

"Bir simgeyi kullananın gerçekte belirttiği şey"...

Bu gibi tanımlara hemen her yazarda rastlanır.[240] Günümüze kadar anlam konusunda çok çeşitli tanımlarla birlikte görüş, anlayış ve yorumlarda da büyük bir çeşitlilik görülür ki, bunlardan başlıca birkaçını burada gözden geçirelim:

Amerikan Dilbilim Okulu'nun önde gelen temsilcilerinden L. BLOOMFIELD anlam üzerinde dururken dildeki kimi terimlerin anlamını açıkça ve kesinlikle ortaya koyabilme olanağına sahip bulunduğumuza dikkati çekiyordu. Örneğin kimya, mineraloji alanlarındaki kimi terimler gibi *tuz* (İng. *salt)* sözcüğünün kesin anlamı da bellidir (Nacl [sodyum klorür]). Bitki ve hayvan adlarını da aynı biçimde tanımlayabiliriz. Fakat *sevgi* ya da *nefret* sözcüklerinin tanımı için kesin bir yol yoktur.[241]

Günümüz dilbiliminde yeni bir okulun temsilcisi sayılabilecek olan J.R. FIRTH, dildeki bir öğenin anlamını, onun öteki birimlerle kurduğu ilişkilerle belirlemekte, birlikte kullanıldığı, bağdaştırıldığı öteki öğelerle oluşturduğu örgüyle çerçevelendirmektedir. Türkçeden örnek verecek olursak *el* sözcüğü, *el emeği, el değirmeni, elden çıkarmak, elde etmek, elinde olmak*... gibi, *el*'in birlikte kullanıldığı bütün başka öğeleri kapsayan bir anlam örgüsüne sahiptir. Bilgin ayrıca, bir göstergenin bu tür öğelerle her bağdaştırılışının bir ayrı işlev sayılması gerektiğini belirtiyordu.[242]

Anlam kavramını kabul etmeyen araştırıcılar da vardır. Değişik okul ve akımlara bağlı olan bu bilginler arasından L. WITTGENSTEIN "sözcüğün anlamının, onun dil içindeki kullanılışı" olduğunu ileri sürmekte[243], P. GUIRAUD ise "sözcüklerin anlamları yoktur; kullanımları vardır" demektedir.[244] Bilgine göre "konuşmada ya da söylemde bize iletildiği biçimiyle anlam, sözcüğün aynı bağlamdaki öbür sözcüklerle kurduğu ilişkilere bağlıdır...; her sözcüğün anlamları, bu bağıntıların tümüyle tanımlanır; taşıdığı varsayılan bir imgeyle değil'." Rus dilcisi

240 Çeşitli tanımlar ve doğrudan doğruya anlam konusu için bkz. A. Schaff, Die Bedeutung der Bedeutung: Zeitschrift für Philosophie 9 (1961), 613 ve ötesi; J. Knobloch, "Bedeutung" ve "Bedeutungstheorien" maddeleri; G.H. Blanke, s. 18 vb.

241 Language, s. 139.

242 Papers in Linguistics, 1934–1951, Oxford, 1958, s. 16.

243 Philosophical Investigations, Oxford, 1953, s. 20.

244 La Sémantique, Berke Vardar çevirisi, s. 26–27.

V.A. ZVEGINTSEV de[245]" bir sözcüğün birkaç anlamı olamaz; ama onun sözlük anlamı "leksiko-semantik variyantlar" denilen birkaç olası birleşmeden kurulmuş olabilir "görüşündedir.

Kavram Alanı

Gerek kavram, gerekse anlam konuları incelenirken özellikle değinilmesi gereken bir gelişme, ***kavram alanı***, ***anlam alanı***, ***dil alanı*** gibi terimlerle anılan bir akımdır.[246] Yapısalcılığın anlambilime uygulanmasının başlangıcı sayılabilecek olan bu akım, 1931'de, Almanyada J. TRIER'in yayımladığı bir çalışmayla tanınmıştır[247]. Trier'in ***dil alanı (Sprachfeld)*** adıyla önerdiği çalışma yöntemi, dildeki öğelerin tek tek incelenmesine karşı çıkmakta, bunların ancak yakın ve ilişkili bulundukları öteki öğelerle bir arada düşünüldüğünde, değerlerinin kesinleşeceğini ileri sürmekteydi. Dildeki öğeler-daha önceleri de yapılan bir benzetmeyle – tıpkı, mozaik bir yüzeyde olduğu gibi, birbirini sınırlandıran parçacıklardan oluşmuştu. Bu alan içinde her kavramın değeri, ancak kapladığı yerle belli olurdu. Eskiden Alman okullarında, öğrencilerin ders durumlarıyla ilgili değerlendirmelere dayanarak kuramını örneklendiren Trier, Alman sözvarlığı içinde us, algılama, bilgi, anlayış gibi sözcüklerle açıklayabileceğimiz *Verstand* alanına giren sözcükleri uzun uzadıya incelemiş, bunların birbirleriyle bağıntılı ve düzenli bir bütün oluşturduklarını ortaya koymuştur.[248] Ders durumu değerlendirmelerine ilişkin gözlemlerini Türkiyedeki ilkokullarda kullanılan not verme yöntemine dayanarak açıklamak istersek şöyle söyleyebiliriz:

pek zayıf
zayıf
orta
iyi
pek iyi

değerlerinden oluşan bir dizge içinde ***zayıf*** ya da ***pek iyi***'nin değeri, dizge ancak bu beş öğeden oluştuğu, aşağısında ya da yukarısında hangi öğelerin bulunduğu bilinirse, belli olur. Dizge dörtlü ya da altılı olursa, bu

245 Semasiologiya, s. 125 ve ötesi.

246 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 44–46; P. Guiraud, çev. s. 89–94.

247 Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes, Heidelberg, 1931.

248 Trier'in işlediği örnekler birçok kaynakta açıklanmıştır; Türkçe olarak açıklanması için bkz. Guiraud çevirisi, s. 89–94.

öğelerden her birinin değeri, dizgeye göre değişecektir. Tıpkı bunun gibi, dildeki *darılmak, küsmek, gücenmek, kırılmak, incinmek,* hatta *alınmak* gibi eşanlamlıların oluşturduğu alanı düşünecek olursak bu öğelerin değerlerinin, birbirleriyle olan ilişkiler ya da birbirlerinden ayrımlarıyla açıklık kazandığını görürüz.

Bu akımın da kökeninde Saussure'ün dizge, bütünlük anlayışı vardır. Yapısalcılığı anlambilime uygulayan başka araştırıcılar da aynı temele dayanmaktadır ki, buna aşağıda değineceğiz.

Dil ve anlam konusunda kendine özgü bir yaklaşımı bulunan ve kimi bakımlardan Amerikan dilbilimindeki SAPIR-WHORF varsayımıyla koşut sayılabilecek olan L. WEISGERBER ve öğrencilerinin oluşturduğu çalışma yöntemine de burada kısaca değinelim.[249] İçeriği temel alan bu gözlemleme yöntemi *(inhaltbezogene Betrachtungsweise)* sözcüğü ne bir özel ad gibi, belli bir insana verilmiş bir ad, ne de belli tasarımları uyandıran bir ses biçimi saymakta, dili, bütünüyle kendine özgü bir eylem olarak kabul etmektedir. Bu eylem "dünyayı sözcüğe dönüştürme" olayıdır. Weisgerber dildeki her öğenin belli ve sınırlı değeriyle düşünce dünyasında kullanışlı bir yapı taşı niteliği taşıdığını kabul etmekte, insan zihninin *taş* ve *düştü* gibi öğelerle uğraşabileceğini belirtmektedir.[250] Bilgine göre insanlar bir *dil ara dünyası*'nda *(sprachliche Zwischenwelt)* yaşarlar; bu dünyayı da birbiriyle sınırlanmış bütünler, kavram alanları halindeki dil öğeleri kurar. Dil ya da kavram alanı, dil ara dünyasının bir kesitidir.[251] Bilginin *dil kavramaları (Sprachzugriffe)* adını verdiği dil öğeleri, insan zihninin dış dünyadan kavrayıp aldığı, her dilde, gerçeği kendine özgü bir biçimde anlama ve yorumlama yolunun bulunduğunu gösteren nesnelerdir; söz biçimine dönüştürülmüş dünyadır.

Weisgerber Okulunun dil ve anlam anlayışı bir yandan, dilin sürekli ve yaratıcı bir zihin etkinliği (Yun. *energeia)* olduğunu ileri süren ve her dilin dünyayı kendine göre anlayıp kendince anlattığını kabul eden

249 Weisgerber'in ve aynı görüşteki öğrenci ve arkadaşlarının çalışmaları için bkz. H. Gipper, Inhaltbezogene Sprachforschung in Deutschland: Vuosikirja II (1961), 27–41; H. Gipper – H. Schwarz, Bibliographisches Handbuch zur Sprachinhaltsforschung, I (A, G), Köln-Opladen, 1966. Türkçe olarak: L. Weisgerber, Dilbilim Metot Bilgisi (çev. Hüseyin Sesli), Erzurum, 1968.

250 Weisgerber, Das Gesetz der Sprache, s. 51. Ayrıca, aynı yöntemin ilkeleri için bkz. Die vier Stufen in der Erforschung der Sprachen, Düsseldorf, 1963, s. 26.

251 "Ein Ausschnitt aus der gedanklichen Zwischenwelt" (Vom Weltbild der deutschen Sprache, II: Die sprachliche Erschliessung der Welt, s. 83 ve ötesi); Das Gesetz der Sprache, s. 54.

Wilhelm von HUMBOLDT'un *dilin iç yapısı (innere Sprachform)* ilkesine dayanmaktadır. Öte yandan SAPIR ve öğrencisi WHORF'un Amerikan yerli dilleriyle Eskimo dilindeki gereçlerden yararlanarak vardığı yargılarla ilginç bir koşutluk gösterir. Böylece, Amerika ve Avrupada iki ayrı okul, aşağı yukarı aynı noktada birleşmiş sayılabilir ki, bu da her dilin kendine özgü bir "dünyayı anlama ve anlatma yolu" olduğudur. Bizim *anlatım yolu* terimiyle incelediğimiz, Özcan BAŞKAN'ın "dil-içi dünya-görüşü" adı altında ele aldığı bu konu kimi yazarlarca "dil ve gerçek" sorunu olarak incelenmiştir.[252] Burada, B.L.Whorf'un bir örneği üzerinde duralım: Whorf, Amerikan yerli dili olan Hopi dilinde, İngilizceden farklı bir biçimde anlatım bulan üç kavram üzerinde durmakta, bu dilde 'böcek', 'uçak' ve 'pilot' için tek bir sözcük *(masay'taka)* olduğuna dikkati çekmektedir.[253] Yalnızca bu örnek bile her dilin (Weisgerber'in deyişiyle her anadili'nin, her dil birliğinin) dünyayı ve gerçeği kendi zihin süzgecinden geçirerek yansıttığına bir tanıktır. Dış dünyanın dile getirilmesinde genellikle dilden dile ayrımların bulunması bu nedene dayanır. Burada, adbilimin tür adları alanını incelerken (s. 127) değindiğimiz örnekler anımsanmalıdır (Örneğin ateşböceğinin değişik adlandırılışları, "evlenmek" kavramının değişik yollardan anlatım bulması). Renk adlarının çeşitli dillerde anlatım yolu bakımından ayrımlarıyla renkler dünyasının her dilde kavram alanı açısından özellikleri de bu arada düşünülmelidir. Nitekim Weisgerber'in yanı sıra, dili her şeyden önce bir biçim olarak kavrayan yapısalcılardan HJELMSLEV de bu konu üstünde durmuştur.[254]

Görüleceği gibi, kavram alanı sorunu çağdaş anlambilim çalışmalarında önemli bir yer almıştır.[255] Öte yandan Fransada A.J. GREIMAS, B. POTTIER, Almanyada W.PORZIG ve E. COSERIU gibi yapısalcılar her dilin kendine özgü bir anlam yapısı olduğunu kabul etmişler, bu nedenle de değişik dillerin sözcüklerinin birbirleriyle eşleştirilemeyeceği yolundaki görüşü benimsemişlerdir.

252 Bkz. Özcan Başkan, Lengüistik Metodu, s. 149–157; Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 40–43; Hüseyin Sesli, Muhteva Bakımından Dil ve Gerçek, Erzurum, 1968.

253 Readings in Applied English Linguistics, New York, 1958, s. 58–69; Özcan Başkan, Whorf'un ve başka araştırıcıların konuya ilişkin çalışmalarıyla kuramın tartışmasına geniş bir biçimde değinir (a.y.).

254 Hjelmslev, İngilizcede *green, blue, gray, brown* gibi dört renkten oluşan dizgeyi Galce'de *gwyrdd, glas* ve *hwyd* gibi üçlü bir dizgenin karşıladığına dikkati çeken ilginç ve ünlü bir örnek vermiştir (Prolegomena, s. 33).

255 Bu konuda daha geniş bilgi için şu yayımlara baş vurulabilir: L. Weisgerber, Dünyanın Zihnen Gelişmesinde Dil Alanları, çev. Hüseyin Sesli, Erzurum, 1968; Hüseyin Sesli, Dil Alanı Üzerine, Erzurum, 1968.

Yapısalcılık akımının temsilcilerinden A.J. GREIMAS, 1966'da yayımlanan Yapısal Anlambilim adlı yapıtında[256] yapısalcılığı anlambilime uygulamaktadır. Saussure'ün gösteren-gösterilen ikiliğini çıkış noktası olarak alan Greimas şu iki sonuca varmaktadır (s. 19):

1. Bir tek terimin (biz buna *yol*, *kalem* gibi bir ad, bir sözcük ya da gösterge diyebiliriz) bir anlamı yoktur.

2. Anlamın ön koşulu *bağıntı*'dır *(relation)*. Bu *bağıntı* sözcüğüyle bilginin anlatmak istediği, iki sözcüğün birlikte kavranabilmesi için bulunması gerekli ortak yanları ya da bunların birbirinden ayırt edilebilmelerini sağlayan başkalıklarıdır. Örneğin *keşif uçağı* ile *avcı uçağı* tamlamalarında *uçak* ortak yanı, *keşif* ve *avcı* ise başkalığı göstermektedir. *Büyük*'le *küçük*'te ortak yön niceliktir; bunlar nicelik açısından bir betimleme sağlar; ayrılıkları ise birinin küçük, birinin büyük oluşudur. *Büyük*'le *küçük* ya da *beyaz*'la *siyah* gibi öğelerin ilkel yapılarının dayandığı temele *anlam ekseni (axe sémantique)* denir. *Büyük*'le *küçük*'ün anlam ekseni ölçü, niteliktir; *beyaz*'la *siyah*'ın ise rengin yokluğudur. Dil bir anlam yapıları bütünüdür. En küçük anlamlı birim olan *monème* (buna bkz.), bir dizi anlam özelliği taşır ki, bunlara *sème* denir.[257]

Çağdaş dilbilimde en yaygın ve benimsenmiş kuramı ortaya atıp geliştiren N. CHOMSKY'nin ve arkadaşlarının anlam konusundaki görüş ve ilkelerine değinmeden önce bir noktayı yinelemekte yarar görüyoruz:

N. Chomsky'nin 1957'de, ünlü Syntactic Structures adlı kitabıyla tanıttığı dönüşümlü dilbilgisinin ağırlık merkezini dizim (sözdizimi) oluşturmaktaydı; dil dediğimiz kurumun temeli tümceye dayatılmıştı[258]. Anlamın önemi ve dildeki değeri yeterince belirlenmemişti. Ancak onun 1965'te çıkan Aspects adlı kitabında, J.J.KATZ ile J.A. FODOR'un çalışmalarının da[259] yardımıyla bu eksikliğin giderilerek anlambilime, kuramın bütünü içinde yer verildiğini görüyoruz. Bu araştırıcıların da

256 Sémantique Structurale, Recherche de Méthode, Paris, 1966.

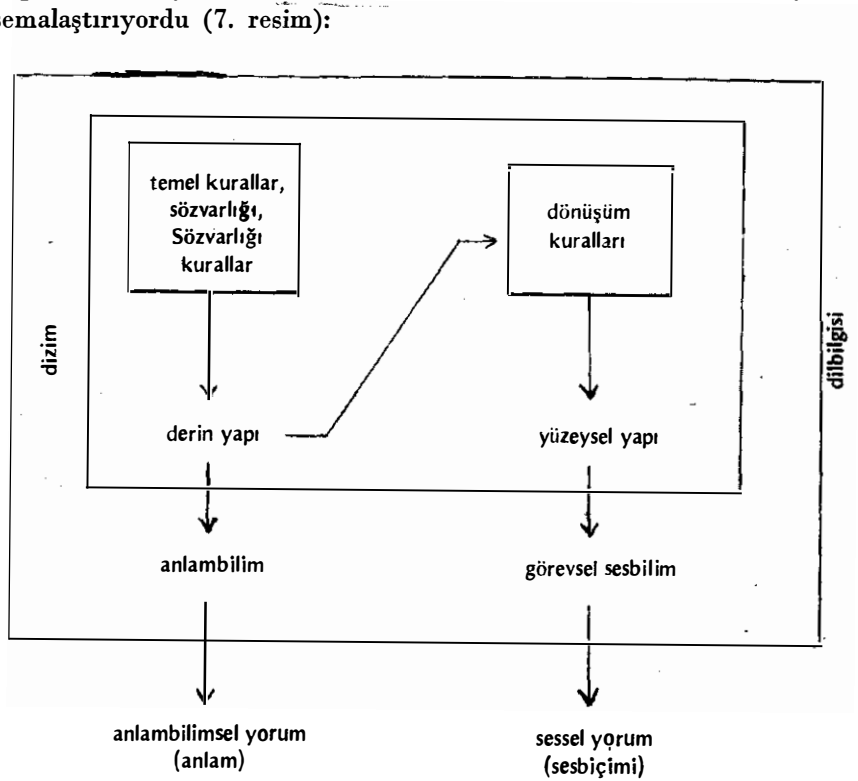
257 *Monème*'in *anlambirim* olarak karşılandığı Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü'nde *sème*, *anlambirimcik* olarak Türkçeleştirilmiştir.

258 Kuramın ana çizgileriyle tanıtılışı ve uygulanışı için kitabımızın I. cildinde s. 133 ve ötesine bkz.

259 The Structure of a Semantic Theory: Language, 39 (1963), 170–210; ayrıca, The Structure of Language (Readings in the Philosophy of Language), New Jersey, 1964; Katz'ın ayrıca Analyticity and Contradiction in Natural Language (a.y., s. 519–543) ve The Semantiç Component of a Linguistic Description (Zeichen und System der Sprache, III. cilt, 1966) adlı yazılarıyla Postal ile birlikte yayımladığı An Integrated Theory of Linguistic Descriptions adlı bir çalışması da vardır (1964).

katkılarıyla kuram içinde bir *yorumlayıcı anlambilim (interpretative semantics)* akımı yaratılmış oluyordu.

Chomsky'nin yeniden düzenleyerek bütünleştirdiği kuram, dilin yapısını ve işleyişini "standart model" adı verilen bir biçimde, şöylece şemalaştırıyordu (7. resim):

7. resim: "Standart model"in şeması

Bir dilin dilbilgisi adını alan kurallar dizgesi, üç ana bileşen'e (bölüme) ayrılır:

1. *Dizimsel bileşen* (dizim bölümü; üretici nitelik taşır);

2. *Anlamsal bileşen* (anlam bölümü; yorumlayıcı nitelik taşır);

3. *Görevsel sesbilim bileşeni* (görevsel sesbilim bölümü; yorumlayıcı nitelik taşır).

Birbirleriyle bağlantılı olan bu bölümler tümcelerin nitelikleriyle bu nitelikler arasındaki ilişkileri belirliyordu. Tümce üretme işleminin başladığı, üretici işlevi yerine getiren dizim, bir dilin tümcelerini kura-

bilmek için elde bulunan bütün yolları, kurallarla ve soyut bir düzlemde ortaya koymaktaydı. Yorumlayıcı olan görevsel sesbilim, dizim kurallarıyla üretilen tümcenin ses yapısını, yine yorumlayıcı nitelikteki anlamsal bileşen de anlam açısından yorumunu kesinleştiriyordu.

Ana, temel bileşen durumundaki dizim, derin yapıyı üretmekteydi; özerk sayılıyordu. Şemada görüleceği gibi, dizim bölümü içinde yer alan iki alt bölümden biri temel kuralları, yani tümce kuruluşuna ilişkin yapı kurallarını; tümcedeki özne, tümleç gibi ilişkileri içermekte, ayrıca *sözlük*'e (bizce, *sözvarlığı* demek daha doğru olacaktır) ilişkin bilgilerle sözcüklerin dizim açısından özelliklerini kapsamaktaydı. Sözvarlığı içinde sözcüklerin ses ve anlam özellikleri de yer alıyordu. Sözvarlığı kuralları ise dildeki birimlerin tümce yapıları içine yerleştirilmesi işini gerçekleştiriyordu.

Tümcelerin anlamsal yorumları için gerekli bütün dizimsel öğeler derin yapıda tam olarak belirlenmiş olmalıydı; derin yapı, anlamsal öğeleri içeriyordu.

Görüldüğü gibi bu düzenleme de yine, daha çok, tümceye ve onun anlamına yöneliktir. Ancak, kuramın düzeni içinde anlama yer verilmesiyle dilin kuruluş ve işleyişine daha çok aydınlık getirilmiş oluyordu. Örneğin *seçim sınırlaması (selectional restriction)* kavramı, tümcede yer alan birimler arasında bağdaşma koşullarını belirliyor, böylece, bir tümcenin mantığa uygun, kabul edilebilir olması, bunlarla sağlanıyordu.[260] Türkçeden örneklendirmek gerekirse *alçak gönüllü* öğesi, bir sıfat olarak ancak kişi gösteren bir adla birleştirilebilirdi. *Yazmak* gibi bir eylem ise, bir etkinlik olarak ancak bir özneyle ilişki kurabilirdi. Aynı biçimde, insana özgü

"Adam rüya görüyordu" ya da

"Hasta özlemini giderdi"

tümcelerinde özneyle yüklem arasında bir bağdaşabilirlik varken

"Soba rüya görüyordu" ya da

"Ispanak özlemini giderdi"

tümceleri –dilbilgisine uygun oldukları halde– bu öğeler arasında bağdaşabilirlik olmaması nedeniyle birer aykırı tümce oluşturuyordu. Çünkü *rüya görmek*, bir canlı özne gerektiren bir eylemken *soba* gibi bir cansız

260 Bkz. Chomsky, Aspects, s. 107 ve ötesi (Alm. çev. s. 194 ve ötesi). Katz ve Fodor'un aynı konudaki düzenlemelerini de aşağıda ele alıyoruz.

özneyle bağdaştırılmış, *özlemini gidermek* de yine, *ıspanak* gibi bir özneyle ilişkiye sokulmuştur.[261] Böylece, dilin sözvarlığı öğelerinin anlam açısından nitelikleri, onların dizim özellikleriyle birlikte, zihnimizde belirlenmiş sayılıyordu.

"Kadın sineği öldürdü"

tümcesinde yer alan *kadın* ve *sinek* birimlerinin aşağıdaki dizimsel ve anlamsal özellikler bileşimine sahip oldukları belirlenebilirdi:[262]

kadın	sinek
+AÖ	+AÖ
+TA	+TA
+canlı	+canlı
+insan	—insan
+dişi	.
.	.
.	.
.	.

Burada *öldürmek* eylemi de ancak canlı bir nesneye uygulanabilirdi.

Katz ve Fodor'un, Chomsky'nin kuramına katkıda bulunan çalışmalarında anlam bileşeni (bölümü) şöylece aydınlatılmak istenmiştir: Bu bölüm, dili kullanan kişinin tümcenin anlamını, onun dizimsel yapısından ve tümcede yer alan sözcüklerden yararlanarak çözümlemesini sağlama olanağı yaratır. *Sözvarlığı (lexicon)* ile *yönlendirme kuralları*'ndan *(projection rules)* oluşur.

Sözvarlığı'nda bir sözcüğün ad, sıfat, belirteç gibi dilbilgisi görevlerini belirleyen *dizimsel belirleyici*'ler *(syntactic markers)*; insan, erkek... gibi anlam niteliklerini içeren *anlamsal belirleyiciler (semantic markers)* vardır. Bunların yanında *anlam ayırıcıları (distinguishers)* bulunur ki, bir sözcüğün en belirgin niteliğini yansıtır.[263] Örneğin *hasta*'nın anlam ayırıcısı 'sağlığı bozuk olma', *kalem*'in 'yazma gereci'dir.

Yönlendirme kuralları, sözcüklerin anlamlarının daha büyük bileşimlere *(hasta öğrenci, tükenmez kalem* gibi) ya da tümcelerin anlamlarına bağlanmasını sağlayan kurallardır ki, bu bağlanma ya da bağdaştırma işleminin mantığa uygun biçimde gerçekleşebilmesi için öğeler ara-

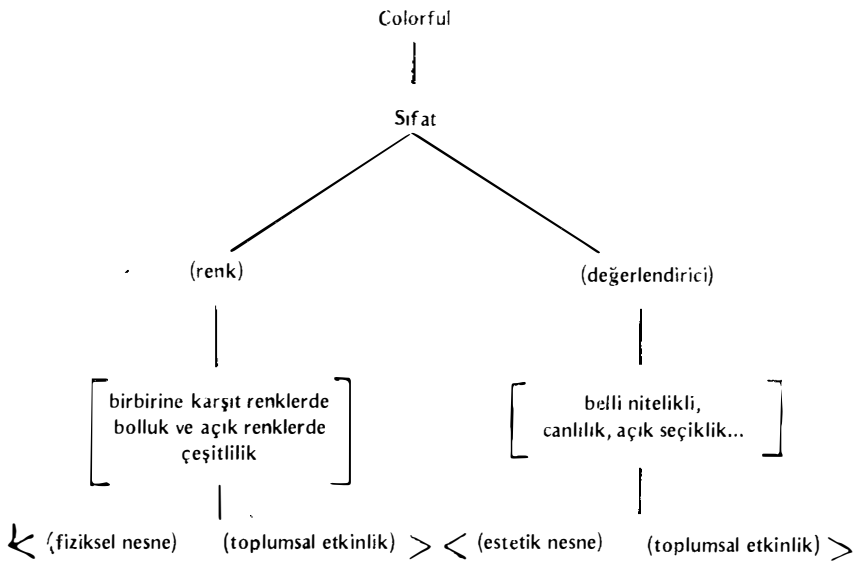
261 Bu bağdaştırma konusu, Anlam Anlayışımız bölümünde ayrıca ele alınacaktır.

262 Örneklerdeki kısaltmalardan AÖ (anlam öbeği) ,sözcüğün ait olduğu dilbilgisel öbeği, TA ise onun tür adı olduğunu göstermektedir.

263 Bkz. Katz/Fodor, yukarıda anılan The Structure of a Semantic Theory adlı çalışmaları, s. 190, 227, 248; ayrıca Katz ile Postal'ın An Integrated Theory yazıları, s. 22.

sında yine uygunluk gerekir. *Hasta enişte, mavi kalem, patlak top* kullanımları doğru, mantığa uygun bileşimler olduğu halde *hasta kimya, dilsiz kalem, patlak coğrafya* değildir.

Bu çalışmalarda, dildeki her anlamlı birim bir ağaç biçiminde gösterilmekte, bu ağacın dalları yerine geçen çizgiler üzerinde onun anlamı, bu anlam için gerekli bilgiler, onun ilgili olduğu bağlam üzerinde bilgiler yer almaktaydı. Örnek olarak, İngilizcede 'renkli, canlı' anlamına gelen *colorful* sözcüğü şöylece gösteriliyordu (8. resim):[264]

(Resim : 8)

Katz /Fodor'un anlam kuramını iyice eleştirenlerden biri, Sözcükbilim bölümünde adını sıkça andığımız U.WEINREICH'tır. Onun önerdiği model, tümce içinde tek tek öğelerin anlam açısından işlevlerine daha çok önem veriyor, eylemlerin öteki öğelerle (özellikle adlarla) ilişkilerini daha başka yolda açıklıyordu.[265] Öte yandan CHOMSKY de Aspects'in yayımlanmasından sonra yeni kavramlar ortaya atmakta, önceki ilkesinin tersine, anlam açısından yüzeysel yapı üzerinde de durmaktaydı.[266]

264 Katz /Postal, aynı yazı, s. 22; Immler, s. 80.

265 Bu konuda bilgi için bkz. U. Weinreich, Explorations in Semantic Theory: Current Trends in Linguistics (yayımlayan: Th. A. Sebeok), III (1966), s. 397 ve ötesi.

266 Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation (Studies on Semantics in Generative Grammar, The Hague, 1972. Bu konuda ayrıca bkz. Leech, s, 329 ve ötesi.

Üretimsel dilbilim çerçevesi içinde ve yine onu tamamlamak amacıyla gelişen *üretimsel anlambilim (generative semantics)* akımı, LAKOFF, MC CAWLEY ve CHAFE gibi temsilcileriyle anlama önem vermiş ve tümce üretme işleminin anlamsal yapılarda başladığı görüşünü savunmuştur. Temel bileşen'in (bölümün) dizimsel değil anlamsal olduğunu, anlamsal yapıların yorum olmayıp kendiliğinden türediğini kabul eden, dillerin kavrama dayanan yönlerinin evrensel, dizim ve ses yönlerinin ise dilden dile değişen, dillere özgü nitelik taşıdığını kabul eden bu araştırıcıların etkinliklerinin bir bütün oluşturduğu söylenemez.[267] Anlam konusundaki görüşlerine dayanan bir uygulamaya aşağıda yer verecek olduğumuz üretimsel anlambilimcilerin yanı sıra, A.J. Greimas'ın da içinde bulunduğu yapısal anlambilimcilerin çalışmalarının sürmekte olduğunu burada eklemeliyiz. Bu arada 2 ciltlik büyük bir kitap (Semantics) yayımlamış olan J. LYONS ve öteki yapısalcılar, anlam konusunda sözcüklerin başka sözcüklerle ilişkilerine ağırlık vermekte, anlam yapılarının çözümlenmesi ve dilin göstergebilim (işaretbilim) çerçevesi içinde, daha büyük bir boyutta, iletişim ilkeleri ve koşulları açısından incelenmesiyle uğraşmaktadırlar. Değindikleri kavram ve sorunlardan, aşağıda yer yer söz edeceğiz.

Anlam konusunda, burada bir bölümünü kısaca özetlemeye çalıştığımız görüş ve açıklamaların yanı sıra, değişik akımların çerçevesi içinde ve başka başka araştırıcılarca anlamın köküne, çekirdeğine inme amacıyla çaba harcanmaktadır ki, bunlara *anlam çözümlemesi (analyse sémantique, semantic analysis, semantische Analyse)* adı veriliyor.[268] Üretimsel ve yorumsal anlambilimcilerin belli bir doğrultuda gerçekleştirdiklerine değindiğimiz anlam çözümlemelerinde şöyle bir ana ilkenin belirlenebileceğini sanıyoruz:

Nasıl ki, bir birimin sözdizimi açısından ad, sıfat, adıl, eylem gibi nitelikleri varsa, onun anlam açısından da birtakım nitelikleri, özellikleri vardır. Bir birimin anlam açısından belirlenmesi ya da tanımı, onun bu

267 Bu konuda bkz. J.D. Mc Cawley, Syntactic and Logical Arguments for Semantic Structures: Indiana University Linguistics Club, 1972; Concerning the Base Component of a Transformational Grammar: Foundations of Language 4 (1968), 243–269; G. Lakoff, On Generative Semantics: D.D. Steinberg ve L.A. Jakobovitz'in yayımladıkları seçki içinde (1971), 232–296. Akımın başarılı ve eleştirilecek yönleri için bkz. Immler, s. 112, 122 ve ötesi; Welte, II, 554–568; Leech, s. 330 ve ötesi, Lyons, Semantics I, 321 ve ötesi; Türkçe olarak Ahmet Kocaman, Anlambilimi üzerine, Genel Dilbilim Dergisi I: 3–4, 10–28.

268 G.H. Blanke, bunu başlı başına bir konu olarak ele alıp bağımsız bir yapıtta inceler: Einführung in die semantische Analyse, München, 1973.

özelliklerinin bütünü, toplamı sayılmaktadır.[269] Anlam özellikleri canlı / cansız, erkek /dişi, büyük /küçük gibi birbirine karşıt ve mantık ilkelerine uygun olarak düşünülmektedir. Birimlerin bu nitelikleri, onlar başka öğelerle ilişki kurarken, tümce kurulurken değerlendirilmektedir. Sözlüklerde tanım verilirken de bunlar söz konusu olur. Burada iki sözcüğün bu açıdan nitelenmesini gösterelim:

İnek:	canlı	hayvan	dişi	memeli	büyük
Öküz:	canlı	hayvan	erkek	memeli	büyük.

Anlamın ve anlambilim kavramlarının açıklanması çabaları arasında, ruhbilim çalışmalarından kaynaklanan *davranışçı anlambilim (behaviourist semantics)* ve mantık yönüne ağırlık veren *mantıksal anlambilim (logical semantics)* araştırmalarından da söz edilebilir ki, biz bunların yöntem ve uygulamalarına, burada yer vermeyeceğiz.

Anlam konusunda kendi görüşümüze ve bunun uygulamalarına geçmeden önce anlamla ilgili olarak öteden beri söz konusu edilen ve çeşitli akımların çerçevesi içinde yer alan kimi kavramlar üzerinde de durmak istiyoruz:

Temel Anlam Öğesi

Temel anlam öğesi (dénotation, denotation, Denotation) değişik yazarlarca birbirinden ayrı biçimlerde tanımlanmıştır. Yüzyılımızın başlarında Sözcüğün Anlamı adlı kitabın yazarı K.O. ERDMANN'ın "kavramsal içerik" olarak adlandırdığı[270] bu öğeyi yüzyılın ortalarında H. KRONASSER şöylece açıklıyordu: "Dünyada nasıl, birbirinden farklı birçok at varsa, "at" tasarımları da birbirinden öylece farklı olmakla birlikte, *at* sözcüğüyle belirtilen kavram aşağı yukarı 'dört ayaklı, hızlı koşan belli hayvan' olacaktır.[271] C.I. LEWIS de aynı öğeyi tanımlarken "Bir terimin temel anlam öğesi, onun tam olarak uygulandığı bütün gerçek ve var olan nesneler sınıfıdır" demektedir.[272] J. LYONS ise "denotation" terimiyle "Bir *lexeme* ile kişiler, nesneler, yerler, varlıklar ve olgular arasındaki ilişki"nin anlaşıldığını belirtir ve birçok bilginlerin

269 Leech de (s. 207) aşağı yukarı böylece tanımlar. Ayrıca bkz. Bierwisch, s. 150 ve ötesi.

270 Begrifflicher Inhalt; bkz. Die Bedeutung des Wortes, s, 107.

271 Handbuch der Semasiologie, § 26.

272 Semantics and the Philosophy of Language (yay. L. Linsky) adlı yapıttaki yazısı, s. 238.

onu, kendisinin "*reference*" diye adlandırdığı "gönderim" yerine kullandığına değinir.[2/3] Bu alıntıları kolaylıkla çoğaltabiliriz.[274]

Biz, *temel anlam öğesi* adını verdiğimiz bu kavramın "bir ses bileşimiyle, bir gösterenle dile getirilen ilk ve temel tasarım, en başta yansıtılan kavram" olarak açıklanabileceği düşüncesindeyiz. Türkçedeki *baş* sözcüğünde temel anlam öğesi 'kafa', daha doğrusu 'insan ve hayvanlarda çeşitli organları kapsayan önemli vücut bölümü'dür. Doğada, insan ve hayvanlarda ne kadar çok ve çeşitli baş olursa olsun – yukarıda, "kavram"ın ikinci tanımında değindiğimiz gibi– bir genelleme, bir soyutlamayla insanoğlu bir "baş" kavramı yaratmıştır ki, *baş* sözcüğüyle ilk olarak yansıtılan budur. *Çiçek, dolap, balık, güneş*... öğelerinin de böyle, birer temel anlam öğesi vardır.

Temel anlam öğesi, dildeki sözcüklerin *temel anlam*'ını (buna bkz.) oluşturur; örneğin *baş* sözcüğünün temel anlamı 'kafa'dır. Türkçenin en eski ürünlerinde geçen bu öğenin daha o zaman da çeşitli anlamları içeren çokanlamlı bir sözcük olduğunu görüyoruz.[275] 'Arazide en yüksek nokta', 'bir şeyin toparlakça ucu', 'başlangıç', 'bir topluluğu yöneten', 'temel'...gibi anlamları ise buna dayanan, bundan çıkan ve çeşitli aktarmalarla oluşan yan anlamlarıdır. *Çiçek*'in bir hastalığa da ad oluşu, *sıkılmak, kavramak* gibi eylemlerin soyut kavramları belirtmek için de kullanılışı, başta bir sözcüğün belli bir kavramı yansıttığı ilkesini değiştirmez.

"Connotation" Kavramı*

Bu kavram genellikle "temel anlam öğesinin tersi" olarak nitelenmiştir[276]. "Connotation" kavramıyla anlatılmak istenen, bir göstergenin temel anlamı dışında yansıttığı bir başka kavram değil, onun yanı sıra dile getirdiği çeşitli duygular, çağrışımına yol açtığı değişik tasarımlardır. Bu nedenle biz onu *duygu değeri* terimiyle karşılıyoruz.

Duygu değeri kavramı üzerinde, geçen yüzyılın ortalarından beri durulmuştur. Bu konuda, özellikle J.S. MILL'in görüşleri ve açıklaması

273 Semantics, I, 206–207.

274 Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğünde *düzanlam* olarak karşılanmıştır ki, bizce, temel anlamın kendisi değil, onu oluşturan öğe olduğu için böyle adlandırılmamalıdır.

275 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 56–60, 94–95, 109, 149, 150 ve 163.

* Lat. *connotare* 'birlikte işaretlemek, birlikte belirlemek' eylemine dayanan bu terim batı dillerinde *connotation, connotation, Konnotation* olarak kullanılmaktadır.

276 Lyons da (Semantics, I, 75) buna değinir.

(1843) ilgi çekicidir[277]. Yüzyılın sonlarında K.O. ERDMANN'ın onu *duygu değeri* ya da *ruhsal durum değeri* olarak adlandırdığını görüyoruz *(Gefühlswert oder Stimmungsgehalt)*. Kavram üzerinde uzun bir inceleme yapmış olan K. ORECCHIONI[278], terimin dilbilim alanından doğmadığını, bir mantık terimi olduğunu belirtir; onun çeşitli tanımları üzerinde durur. Yazarın saptadığı 5 ayrı duygu değeri sınıfı içinden biri, anlamsal nitelik taşıyanları kapsamakta, bu sınıf içinde sessel, ritmik, dizimsel yansımalar, çağrıştırılan değerler, üstü kapalı değerler yer almaktadır.[279] Kendisinin saptadığı sınıflar içinde, anlatımsal ve bildirisel olanlar da vardır. J. LYONS ise *connotation* kavramını, "sözcüğün merkez anlamına eklenen duygulandırıcı ve etkileyici bileşen" olarak tanımlar.[280]

Bugün duygu değeri kavramı göstergebilimde ve yazın incelemelerinde önemle üzerinde durulan bir konu oluşturmaktadır. L. J.PRIETO'nun bu kavram üzerindeki çalışmaları ve konuyu aynı açılardan ele alan başka bilginlerin açıklama ve yorumları Semiramis KANTEL tarafından bir yazıyla tanıtılıp değerlendirilmiştir[281]. Biz bu konuya, çeşitli örnekleriyle, aşağıda, Anlam Anlayışımız bölümünde yeniden döneceğiz.

277 Bu görüşler ve açıklanması için bkz. Lyons, I, 175–176.

278 Catherine Kerbrat-Orecchioni, La Connotation, Lyon, 1977.

279 A.y., s. 167.

280 Semantics, I, 176, ayrıca, s. 220, 278.

281 Prieto'nun göstergebiliminde "connotation" kuramı ve Hjelmslev: F.D.E. dergisi 3 (1979), 103–118.

5. ANLAMIN TÜRLERİ

Anlambilimle ilgili yayımlarda, öteden beri, değişik yazarlarca anlamın birçok türleri belirlenmiştir. Ancak hemen ekleyelim ki, bunlar arasında bir koşutluk, bir eşlik olmadığı gibi, bir terim bolluğu ve kargaşasıyla da karşılaşılmaktadır. OGDEN ve RICHARDS, sözcüklerin anlam açısından değişik özellikleri olduğuna değiniyor, İngilizcedeki *horse* ve *steed* sözcüklerinin aynı anlamı ('at') yansıttığı halde bunların *göndergesel anlam*'larının *(referential meaning)* aynı, *duygusal anlam*'larının *(emotional meaning)* birbirinden farklı olduğuna işaret ediyorlardı.[282] Anlamın türleri içinde en çok söz konusu edilenlerden biri olarak biz de önce *göndergesel anlam*[183] üzerinde duralım.

Gönderge (référent, referent, Referent) terimi yukarıda değindiğimiz gibi, Ogden ve Richards'ın ünlü üçgenlerinde yer alan ve bu yazarların nesne ya da adlandırılan varlık için kullandıkları bir terimdir; kısacası "sözcükle dile aktarılan, dış dünyadaki bir nesne, bir olgudur." *Göndergesel anlam* da genel olarak bir sözcüğün temel anlam öğesini içeren, temel anlamını oluşturan (buna bkz.) ve bir ses bileşimiyle ilk olarak dile yansıtılan kavram, anlamdır. Türkçede *ayçiçeği, günçiçeği, günebakan* gibi değişik adlarla anılan tek bir bitki vardır *(helianthus annuus)*. Bu çiçeği dile getiren bileşik adların tek başına değişik anlamları olduğu halde bunların tek bir göndergesel anlamı vardır. Dilde biz aynı biçimde, aynı gönderge'yi değişik gösterge'lerle anlatabiliriz: *Atatürk* yerine *Ulu Önder, Büyük Önder*, İstanbulu alan büyük hükümdar için *Fatih Sultan Mehmet* ya da *Fatih, Namık Kemal* için *Vatan Şairi*... gibi. Bu konuda değişik yazarların yineledikleri geleneksel örnek, Venüs gezegeni için (tek bir yıldız için) *akşam yıldızı* ve *sabah yıldızı* tamlamalarının kullanılışıdır (Örn. Alm. *Abendstern* ve *Morgenstern*). Türkçede de *çobanyıldızı* ve *çulpan* kullanılır. Burada belirtmemiz gereken bir gerçek,

282 İng. *steed* daha çok şiirsel anlatımlarda geçen, 'at' anlamındaki sözcüktür. Türkçede *eşek* ve Arapça kökenli olup bu dilde 'binilecek nesne, binit' demek olan *merkep*; *köpek* ve it için de kullanım yerleri ve amaçları farklı olmakla birlikte-aynı şey söylenebilir. Ogden ve Richards'ın bu örneklerine Lyons da (I, 175) değinir.

283 *Sens référentiel, referentielle Bedeutung.*

göndergesel anlamın *cimri, acımasızlık, kıskançlık* gibi soyut kavramlarda belirlenmesinin güçlüğüdür. Bu durumda, anlam çözümlenmelerinde değindiğimiz anlam özellikleri düşünülür.[284]

Göndergesel anlam değişik yazarlarca "temel anlam öğesini içeren anlam", "kavramsal anlam", "kavramsal içerik", "sözlüksel anlam"... gibi karşılıklarla da anılmıştır.[285] Anlamın 7 türünü belirleyerek açıklayan G. LEECH'de 7 anlamdan ilki, yazarın "kavramsal ya da mantıksal anlam" diye nitelediği bu türdür.[286] Leech'in konuyu kimi bilginler gibi, bildirişme ve söz eylemi açısından da değerlendirdiğini görüyoruz. Anlamı aynı açıdan inceleyen bilginler sözcükleri değil, değişik durum ve koşullarda kullanılan tümceleri temel olarak almaktadırlar. J. LYONS'ın da aşağıda değineceğimiz böyle bir yaklaşımı vardır.

En çok söz konusu edilen türler arasında *çağrışımsal anlam* ve *duygusal anlam* türleri de vardır. BALLY'nin çağrışım alanı kuramına uyan çağrışımsal anlam[287], bir göstergenin ya da daha büyük bir birimin insanda, çağrışımına yol açtığı çeşitli tasarımlara verilen addır. BLANKE, bu ad altında, İngilizcede 'küçük kır evi', 'kulübe' demek olan *cottage* sözcüğünü örnek olarak almakta, bu sözcüğün bir konuşma sırasındaki ilgilere (konuşanların ilgilerine göre) 'göl', 'dağ', 'balık avı' gibi tasarımların belirmesine neden olduğuna değinmektedir.[288] Biz bu kavramı, sözcüğün anlam çerçevesi içindeki bir öğe olarak aşağıda ele alıyoruz ("Tasarımlar" konusuna bkz.)

Duygusal anlam diye adlandırılan anlam türü[289], kimi dilcilerce "sözcüğün taşıdığı duygu yükü" olarak nitelenirken kimi dilciler de onu "konuşma sırasında konuşanın dinleyene yansıttığı kişisel duygu ve davranış özellikleri" olarak belirlerler.[290]

284 Blanke (s. 30), sözlüklerde verilen anlamların bu türden olduğuna değinir.

285 Almancada *referentielle Bedeutung* dışında *lexikale Bedeutung, denotative Bedeutung, begrifflicher Inhalt* gibi terimlere, İngilizce *denotative Meaning, conceptual meaning, cognitive meaning* gibi karşılıklara rastlanır.

286 *Conceptual* (or *logical*) *meaning* (s. 10). Bilginin çağrışımsal anlam (*associative meaning*) adı altında topladığı 6 anlam türü ise şöyledir: *duygusal* (*connotative*), *anlatımsal* (*stylistic*), *etkileyici* (*affective*), *yansıtıcı* (*reflected*) *eşdizimsel* (*collocative*), *konusal* (*thematic*) anlam.

287 *Associative meaning, assoziative Bedeutung.*

288 Blanke, s. 34-35.

289 Sens sujectif et affectif; emotive meaning, affective meaning.

290 Örneğin Leech, iletişim sırasında, konuşan kimselerin, duygularını, kendilerini dinleyenlere, konuya karşı olan davranışlarıyla birlikte yansıtmaları durumunu *etkileyici anlam* (*affective meaning*) başlığı altında ele almakta, etkileyici anlamın ezgi ve ses titreşimleriyle de yansıtılabileceğine değinmektedir (s. 18).

J. Lyons anlam türlerini iletişim türleri içinde, onlarla bağıntılı olarak ele almakta, *betimleyici (descriptive)*, *toplumsal (social)* ve *anlatıcı (expressive)* olmak üzere üç anlamsal bildirme tipi, üç anlam türü belirlemektedir (S. 50–51). Bunlardan birincisi, örneğin "*It is raining here in Edinburgh at the moment*" (Burada, Edinburgh'ta, şu anda yağmur yağıyor) tümcesinde olduğu gibi, belli bir betimleme işlevini yerine getiren ve bunun dışında, ek niteliğinde, betimleme dışındaki bilgi ya da bildiriyi içermeyen anlam türüdür. Birbirinden kesinlikle ayrılmayan öteki iki anlam türünden anlatıcı anlam, "konuşanın bütün özelliklerini içeren öğeler", toplumsal anlam ise "toplumsal bağıntılar ve ilişkiler kurmak için kullanılan anlam görünümü" biçiminde tanımlanmaktadır.

Gerek geleneksel anlambilimde geçen *ana (temel) anlam*, *yan anlam*, *aktarmalı anlam* gibi terimler, gerekse yukarıda belirlediğimiz türler gözden geçirilecek olursa, özetle, konunun şimdiye değin sözcük ve tümce düzeyinde ele alındığı, birbirine yakın ya da birbirine ters düşen çok çeşitli kavramlar ve terimlerle karşılaşıldığı söylenebilir.[291] Biz, kendi belirlediğimiz "Sözcüğün anlam çerçevesi" konusu içinde bu karışıklığın giderilmesine yardımcı olmaya çalışacağız.

Anlam konusunda bu bölümün başından beri kısaca özetlemeye çalıştığımız çalışmaları, geliştirilen kuramları ve ortaya atılan kavramları gözden geçirdikten sonra okuyucunun zihninde şu soruların düğümlenebileceğini sanıyoruz:

— Acaba bütün bu birbirinden ayrılan görüşler, kimi zaman aynı, kimi zaman birbirine ters olan bu kavramlar karşısında *anlam*'ı nasıl açıklayacağız? Dilin işleyişinde anlam öğesinin yerini nasıl belirleyeceğiz? Herhangi bir sözcüğün anlamından söz edebilecek miyiz? İletişimde anlam açısından sözcük mü, tümce mi daha önemlidir?...

Önce şunu belirtelim ki, ta REISIG'den, BRÉAL'den beri anlambilim konusunda birçok şey birtakım ilkelere bağlanabilmiş, kimi kavramlar üzerinde anlaşma sağlanabilmişse de –yorumlayıcı ve üretimsel anlambilim tartışmalarından da görüleceği gibi– dilin işleyişinde anlam bakımından bir yere kadar gelinebilmekte, oradan ötesi iyice aydınlatılamamaktadır. Örneğin birden çok öğenin bağdaştırılması, birbirleriyle ilişki içine girişi, bir tümcenin kuruluşu sırasında her bir öğenin ötekilerle uzlaşması, yukarıda değindiğimiz birtakım anlam özellikleriyle açık-

291 Anlam türleri konusu için bkz. Knobloch, Bedeutung maddesi (4, 255-265), Blanke, s. 23-38; Leech, s. 10-27; Welte, 1, 86-98.

lanmaktaysa da bölümün başında değindiğimiz söz eylemi ve metin dilbilim çalışmalarının ortaya koyduğu gibi, bir sözce'nin, içindeki tek tek tümceleri etkileyişi ve şiir dilinde olduğu gibi, alışılmamış birtakım bağdaştırmaların kurularak okuyanda, dinleyende olağanüstü duygulanmalara yol açılması, belli formüllere kolayca bağlanabilecek, her zaman belli bir doğrultuda açıklanabilecek zihin işlemleri değildir, sanıyoruz. Bir tümcenin yapı kurallarını belirlemek, bu tümce içindeki öğelerin birbirleriyle ilişkilerini, ses ve anlam açısından yorumlanışını belli kural ve yollarla açıklamak olanaklı bulunsa bile, yine şiir dilinde olduğu gibi, alışılmış anlatımların dışına çıkıldığında iletişimin –hem de çok güçlü bir biçimde– gerçekleştiğini gördüğümüzde, bunu tek tek öğelerin anlam özellikleri ve dizim ilişkileriyle, herkesin kabul edebileceği, kesin bir biçimde, formül ve şemayla ortaya koymak kolay, hatta olanaklı değildir, kanısındayız. Konuyu biraz daha somutlaştıralım:

"Bu yol uzun değildir" tümcesi açık, anlaşılması kolay, dilbilgisi kurallarına uygun bir Türkçe tümcedir (olumsuz bir ad tümcesi). Başka dillere çevrilmesinde hiçbir zorluk söz konusu olamaz. Bu tümcenin yapı kurallarını, dayandığı derin yapıyı ve derin yapıdan yüzeysel yapıya dönüşünü kolayca açıklayabiliriz (II. ciltte, s. 142 ve ötesine bkz.)[292]. Ama, Anlambilim bölümünün başında verdiğimiz örneklerde olduğu gibi (burada "*Ahmet Ağayı da öldürdük*" tümcesi anımsanmalıdır) biz bir düşüncemizi, belirli anlamlarından uzaklaşmış tek tek birimlerin kurdukları yepyeni ilişkilerle açıklayabiliyoruz. Konuşurken de yazarken de etkili ve özgün bir anlatım sağlayabilmek için değişik, yeni yollara baş vurabiliyoruz (Daha önce değindiğimiz gibi, insan dilinin sınırsız anlatım olanakları vardır). Deyim ve benzetmelerle güçlendirilen kimi konuşmalarda kavramları, değişik yollardan dile getirebiliyoruz. Burada bu tür konuşmalara bir örnek vermekle yetinelim:

"*Hasan evde mi, Hüseyin köyde mi diye, dilenci vapuru gibi ağır aksak giderken, birden, geç kaldığımızı hatırlayınca az kalsın, yüreğime iniyordu*".

Hele, şiir dilinde çoğu kez görüldüğü gibi, bir şiirden[293] alınan şu tümcelerdeki öğelerin anlam özellikleri ve birbirleriyle anlam açısından

292 Burada bile, tümcedeki *yol*'un nasıl bir yol olduğu, hatta bir yol olup olmadığı da ancak sözce'nin bilinmesinden, öncesindeki-sonrasındaki tümcelerin öğrenilmesinden sonra aydınlanacaktır. Örneğin "İzmir üzerinden gidelim; bu yol uzun değildir" de anlamı başka, "Mahkeme sonuna kadar bekleyeceğimize, taraflar arasında anlaşma sağlamaya çalışalım; bu yol uzun değildir" de ya da "İçkiye, kumara, kirli işlere dadanmış; bu yol uzun değildir" de başkadır.

293 Cemal Süreya, "Ülke" şiri, Göçebe, İstanbul, 1965, s. 6-9.

ilişkilerini kesin formüllere bağlayarak aydınlatma olanağı yoktur, sanıyoruz:

"Kasketimi eğip üstüne acılarımın"

"Birtakım genç anneleri uzatırdı bir keman"

"Kardeşim olan gözlerini unutamadım"

"Geceyse ay hemen tazeler minareleri".

Bu dizelerdeki "acıların üstüne kasketini eğmek", kemanın birtakım genç anneleri "uzatması", gözlerin kardeş oluşu, gecenin minareleri tazelemesi gibi anlatımlar üretimsel dilbilimin, yorumsal ve üretimsel anlambilimin kolay kolay formülleştirebileceği, tümceye dayanan açıklamalara uymayacaktır. Kaldı ki biz, dil adını verdiğimiz toplumsal dizgenin temelini tümcenin oluşturduğu yolundaki görüşün de tartışılabilir olduğu kanısındayız.

Hiç kuşku yoktur ki, gerek bir başkasının sözlerini, okunan bir metni dinlerken, gerekse bir düşüncemizi söze dönüştürüp söylerken, zihnimizde sözcüklerin ses, biçim ve anlam özellikleriyle dizim açısından nitelikleri çok kısa bir süre içinde tartılıp belli bir zihin gücü harcanarak değerlendirilmekte, üzerinde durulan konuyla ilgili olarak, bu öğelerin çeşitli ilişkileri göz önünde tutularak bir birleştirme ya da çözümlemeye gidilmektedir. Dinleme ve konuşma sırasında ayrı ayrı işlemlerle gerçekleştiğini sandığımız bu etkinlikler kimi zaman saniyenin çok küçük bir parçası içinde oluşmakta, sanki beynimizdeki çok güçlü bir bilgisayar, biz farkında olmadan bir sürü işlemi bir anda yapıvermektedir. Bütün çalışmalara, ortaya konan kuramlara karşın, uzunca sürdüğü zaman insanı yoran bu sürekli işlemlerin ne yolda geliştiğini ve ayrıntılarını kesinlikle aydınlatma olanağından yoksunuz.

İşte bu nedenlerle biz, şimdiye kadarki gelişmeleri, ortaya atılan kavramları ve aydınlatılabilen yönleri göz önünde tutup değerlendirerek, kendi çalışmalarımızın sonuçlarına dayanarak anlam'ı ve anlama ilişkin sorunları Anlam Anlayışımız bölümünde, belli bir doğrultuda şöylece ele almak istiyoruz:

6. ANLAM ANLAYIŞIMIZ

Bütün kavram kargaşasına karşın biz, *anlam* teriminin ve kavramının, dildeki birimlere bağlı olarak kullanılabileceği kanısındayız. Böyle bir tutum, anlam'a dayanan bir bilim olan anlambilimde olduğu kadar, sözcük ve sözlükbilim çalışmalarında da kavramların belirginleşmesine yardımcı olacaktır. Kaldı ki, göstergelerin ses ve düşünce yönleri birbirinden ayrılamadığına göre, *gösterilen*'e yönelen bir araştırma, aralarındaki çok sıkı bağlantı nedeniyle *gösteren*'den, bir ses bileşimi olarak *sözcük*'ten yola çıkabilir. Yoksa, son derece kaygan ve soyut olan kavramlar arasında bocalamak, konuları somutlaştıramamak, kaçınılmaz bir sonuç olacaktır (Tümcelerin anlam açısından durumuna ise aşağıda değineceğiz). Bu nedenle biz önce tek tek öğelerden, tekanlamlı birimlerden hareket ediyoruz.

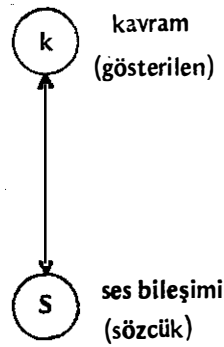
Eğer tekanlamlı bir sözlüksel biçimbirim, bir sözcük üzerinde duruluyorsa anlam, bunun dile aktardığı kavram, gösterilen'dir; sincap, kavun, bal, güneş... gibi ses bileşimleriyle soyutlaştırılan, simgeleştirilen nesnelerdir. Türkçeyi anadili olarak konuşan ya da bilen bir kimseye *balık* denecek olsa, o kimsenin zihninde suda yaşayan, kuyruğu, yüzgeçleriyle belli bir biçimi olan bir canlı belirecektir. Burada 1) Türkçenin /b/, /a/, /l/, /ı/, /k/ seslerinin bileşiminden oluşan ve bu seslerin yazıdaki karşılıklarıyla yazıya geçirilen bir simge ya da bir *kod*, 2) Bu simgenin zihinde uyandırdığı bir tasarım ya da kavram, 3) Doğadaki bir nesnenin varlığı[294] söz konusudur. *Balık* biçiminde söylenen bu simge ister söz biçiminde aktarılsın, ister yazıya dökülsün, doğadaki bir varlığın karşılığı, daha doğrusu, çeşitli türleri bulunan, yüzen birtakım varlıkların ortak niteliklerine dayanan, dile özgü bir soyutlamadır. Bu soyutlamayla yansıtılan bir kavram vardır ki, biz buna *anlam* diyebiliriz.

Bizce, başlangıçta (bir dilin doğuşunda, yeni beliren bir kavramın adlandırılmasında, bir göstergenin ilk kez kullanılışında, bir yapma dilde) bir nesneye, bir eyleme, bir olay ya da bir duyguya karşılık, dilde

294 Gönderge

bir ses bileşimi vardır[295], bir kavrama bir sözcük düşer: *Taş, diken, kedi, acımak, ölmek, üşümek...* gibi adlandırmalar ya da *radyum, radyo, atom, astronot* gibi kavramlar, bunların ilk kullanılışları düşünülebilir.

İster yansıma biçiminde *(cız, pat, şakır, çıtırdamak, fokurdamak* gibi), bir bakıma nedenli, isterse bütünüyle nedensiz olsun, dildeki bir ses bileşimi belli bir kavramın anlatımını üstlenecektir[296]. Bu durumu, aşağıdaki basit şemayla (9. resim) gösterebiliriz. Bu kavramın dünya-

(Resim : 9)

daki nesnelerle ilişkisi, özellikle ruhbilimcilerin ve dil felsefesiyle uğraşanların çözmeleri gereken bir sorundur. Biz ancak şunu belirtebiliriz ki, *tuz, köpek, serçe, gözlük...* gibi somut kavramlarda söz konusu olan belli tasarımlar, *cimrilik, acıma, vicdan, korku, duygusal, karaktersizlik...* gibi öğelerde yoktur; bunlar –Gösterge bölümünde değindiğimiz gibi– ancak dille, dilin niteliğiyle açıklanabilecek öğelerdir. Bu soyut kavramlarda SAUSSURE'e ve dili bir söze dönüştürme olayı sayan WEISGERBER'e hak verdirecek özellikler vardır.

---

295 Hiç bir dilde, birden çok biçimbirimin birbirinin tam aynı kavramı yansıtmadığı, gerçek anlamda eşanlamlı bulunmadığı, herkesçe benimsenen bir gerçektir. Nelson GOODMAN' in bunu mantık açısından ispatladığını da burada belirtmeliyiz. Goodman, iki öğenin hangi durumlarda aynı anlamı taşıdığını şu yazısında ele alır: On Likeness of Meaning (Semantics and the Philosophy of Language, Urbana, 1952, s. 67).

296 Dilin ilk evresinde biz insanların anlaşmalarının daha çok, tek tek öğelerle gerçekleştiği kanısındayız. Bu sava gösterilecek tanık olmamakla birlikte çocuk dilinde ilk kullanılan birimlerin tümceler olmayışı, ya da yukarıda değindiğimiz gibi, bir yabancı ülkede ya da bir yabancıyla konuşurken dili çok az bilen kimselerin tek tek sözcüklerle anlaşmakta oluşlarını anımsatmak istiyoruz.

a) TEMEL ANLAM

Bir ses bileşiminin başlangıçta yansıttığı, ilk ve asıl kavrama biz *temel anlam*[297] adını veriyoruz. Temel anlam, *temel anlam öğesi*'ni içerir: Türkçede *diş*'in temel anlamı 'ağzımızdaki sert ve ısırıp koparmaya yarayan organlardan her biri', *göz*'ün 'görme organı'; *kızmak* eyleminin ise 'ısı verecek kadar sıcaklığı artmak'tır. *Taş* göstergesiyle de 'doğadaki sert nesne' anlatılmıştır.

Sözcükler kullanıldıkça, onların gösterilen'lerinin, yansıttıkları kavramların başka nesnelerle benzerlik, yakınlık ya da ilişkilerine dayanılarak aktarmalara baş vurulmakta, bunlar yavaş yavaş çokanlamlı duruma gelmekte, *yan anlam*'lar kazanmaktadır. Bunun yanı sıra, duygu değeri ve çeşitli tasarımlar da sözcüğe bağlanabilir ki, biz, bir sözcüğe bağlanabilecek olan bütün bu öğelerin tümünü *sözcüğün anlam çerçevesi* adı altında, bir arada ele almak istiyoruz. Bu çerçeveyi şöylece belirleyebiliriz:

Sözcüğün Anlam Çerçevesi

1. *Temel anlam,*
   Yan anlamlar,
   (a) Somuta eklenen yeni somut kavramlar,
   (b) Somuta eklenen yeni soyut kavramlar (somutlaştırma ürünleri),
   (c) Soyuta eklenen yeni soyut kavramlar,
   (ç) Soyuta eklenen yeni somut kavramlar.
   Tasarımlar,
   (a) Genel,
   (b) Özel.
   Duygu değeri.

— Burada hemen belirtmeliyiz ki, bu çerçeve, bütünüyle soyut bir sınıflandırmaya dayanmakta, dilin kullanılışında her birim, *bağlam*'a, *sözce*'ye, *konu*'ya göre, belli ilişkiler içinde, belli kavramları yansıtmakta; kimi zaman da yepyeni düşünce ve duyguların aktarıcısı olmaktadır.

Hiç kuşku yoktur ki, sözcüklerin ses, biçim ve dizim açısından zihnimizde belirlenmiş birtakım nitelikleri de vardır. Örneğin bir adın bir eylem gibi kullanılamayacağı, bir tümcede eylemin yüklemi oluşturabileceği, düşüncenin, genel olarak dilin yapısına uygun bileşimler ve tüm-

297 *Sens fondamental, signification principale; head meaning, fundamental meaning, Hauptbedeutung* terimleriyle artzamanlı çalışmalarda karşımıza çıkan bu anlam türü, bizce, yeni çalışmalarda geçen göndergesel anlam'dan başka bir şey değildir.

celer biçiminde düzenleneceği... gibi. Ancak bizce, sözcüğün bu yönü zihinde ayrıca değerlendirilmektedir. Üretimsel dilbilimde, buna bağlı olarak yorumsal ve üretimsel anlambilimde önerildiği gibi, dilbilgisinin bir anlam bileşeninin bulunduğunu kabul etsek bile, düşünceyi söze dönüştürme ve söyleneni çözümleme işleminin baştan sona kadar, bu akımlarda öngörülen düzen içinde gerçekleştiğini kabul etmenin zor olduğu kanısındayız. Kaldı ki, üretimsel ve yorumsal anlambilim arasında, daha önce değindiğimiz görüş ayrılıkları ve tartışmalar da konunun henüz kesinlikle aydınlatılamadığını ortaya koymaktadır.

Hiç kuşku yoktur ki, sözcükle dile getirilen her anlamın, daha doğrusu, kavramların insanların çeşitli deneyimleri ve bilgileriyle saptanmış özellikleri vardır: Taşın cansız, insan'ın canlı, elmanın sayılabilir, kadın'ın dişi, ateşin yakıcı ...oluşu gibi. Bu bakımdan, yorumsal anlambilim çerçevesi içindeki araştırmalarda belirlenen, yukarıda değindiğimiz anlamsal nitelikler, anlamsal belirleyiciler *(kadın* ve *sinek* örnekleri anımsanmalıdır) ya da anlam çözümlemelerinde gösterildiği gibi, anlamsal öğeler biçimindeki açıklamaların gerçek payı taşıdığı yadsınamaz. Ancak bunların, dilin kullanılışındaki işleyiş biçimi, yukarıda değindiğimiz gibi, kesinlikle belirlenebilmiş değildir. Biz *dişi köpek, erkek aslan* tamlamalarını kullandığımız gibi, yerine göre *dişi anahtar, dişi klişe* (basımcılıkta) türünden bağdaştırmalar yapabiliyor, hatta *çok erkek kızdır* diyebiliyoruz. *Her gönülde bir aslan yatar* sözünde, cinsiyeti belli olmayan bir aslanı düşünüyoruz. Bu konuya, aşağıda, Bağdaştırma bölümünde yeniden döneceğiz.

Burada değinilmesi gereken bir konu da temel anlamın kimi zaman ilk belirtilen kavram, daha doğrusu, bir ses bileşimiyle nesne arasında kurulan ilk ilişki olmayabileceğidir: *Ak*'ın Türkçede 'beyaz'ı karşılayan ilk öğe, dolayısıyla 'beyaz'ın, *ak*'ın ilk anlamı olduğunu kabul edilebiliriz. Ancak bu, her renk adı için geçerli değildir. Kimi zaman sözcük, daha önceki bir adlandırmaya dayanan bir biçim, bir türev olabilmektedir. Nitekim *yeşil*'in bir renk adı olarak *yaş*'tan türediği genellikle kabul edilmektedir.[298] Bu durumda hem Türkçedeki adlandırma yolu ortaya çıkmakta, hem de daha önceki bir ilişki aydınlanmaktadır. Tıpkı bunun gibi, *kızıl* da *kız-* eyleminden gelmektedir. *Gök* (Eski Türkçede *kök)* sözcüğü ise en eski dil ürünlerimizde 'mavi' ve 'sema' anlamlarıyla karşımıza çıkan, çokanlamlı bir öğedir. Ancak bu

298 Bu konuda W. Bang, A. Zajaczkowski, N. Üçok, I. Laude-Cirtautas gibi araştırıcıların yargıları için bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 89; dipnotu 89.

örneklerde görülen durum, her dilde, başlangıçta "bir kavrama bir ses bileşimi" bir başka deyişle "bir anlama bir sözcük" ayrıldığı biçiminde anlatabileceğimiz ilkeyi değiştirecek nitelikte değildir.

Bu açıklamalarımızdan sonra, temel anlam diye belirlediğimiz anlam türünün, sözcüğün ilk kullanılışında kurulan bir simge-gönderge ilişkisiyle dış dünyadaki nesneleri, konu ve kavramları dile yansıtan ve deneyimlerimize, mantığa uygun birtakım nitelikleri bulunan, dile özgü bir birim olduğunu söyleyebiliriz (Sözlüksel, göndergesel, kavramsal, ana (temel) anlam, kavramsal anlam ve kavramsal içerik gibi terimleri de karşılar).

Eğer tümce ya da iletişim düzeyinde düşünecek olursa temel, anlamı, "belli bir bildirinin (örneğin: "*Köprü, geçişe kapalıdır*") dinleyen ya da okuyana aktardığı kesin, dolaysız anlam" diye niteleyebiliriz.

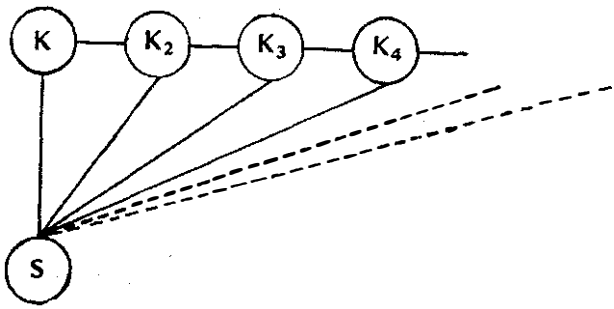
b) YAN ANLAM*

Bu terimle dile getirilen, belli bir ses bileşiminin, sözcüğün, temel anlamının yanı sıra edindiği bir başka anlam, yansıttığı yeni bir kavramdır. Her dilde, sözcüklerin çoğunluğunun, birden çok anlamı yansıttığı, çokanlamlı olduğu düşünülürse, dil adını verdiğimiz düzen içinde *gösteren*'lerin tek bir görev yüklenmediklerini söyleyebiliriz. Burada birkaç örnek üzerinde durduktan sonra yan anlamların kazanılışı konusuna değinelim.

Türkçede *dirsek* sözcüğü, vücudun bir bölümünü anlatan, temel anlamı bu olan bir öğedir. Ama aynı sözcüğe –öteki organ adlarında ve vücutla ilgili göstergelerde olduğu gibi– başka anlamlar da yüklenmiştir. Örneğin dirsek biçimindeki boruya, köşeli biçimlere de bu adı veriyoruz. *Okumak* eylemi de temel anlamı dışında 'öğrenim görmek', 'şarkı ya da ezgiyi yorumlamak' gibi yan anlamlar kazanmıştır. 'Kapalı'nın karşıtı olan *açık*, bu kavramın yanı sıra 'denizin kıyıdan uzak yeri', 'boş görev', 'para ya da mal eksikliği' gibi anlamları da içerir duruma gelmiştir. Balıkların ince ve küçük kemiklerini gösteren *kılçık*, 'kimi sebzelerin sert ve kıl gibi lifleri'ni de anlatır. *Dokunmak* eylemi 'temas etmek' anlamı dışında 'sağlığı bozmak', 'sataşıp tedirgin etmek', '(insanın) duygulanmasına yol açmak' gibi anlamları vardır. İşte bu yeni anlamlara yan

*Sens accessoire, secondary meaning, Nebenbedeutung gibi terimlerle karşılanır. Kimi yazarlar, bu kavramı, bizim *duygu değeri* biçiminde adlandırdığımız *connotation*'la bir tutarlar. Kimi yazarlar da tasarımları ve duygu değerini *connotative meaning* terimiyle karşılarlar.

anlam diyoruz (bkz. 10. resim). Ancak hemen ekleyelim ki, temel anlamla bunlar arasında ve bunların her biri arasında ilgi bulunur; bu ilişkilerin niteliklerine, aşağıda değineceğiz.

(Resim : 10)

Yan anlamların kazanılışında çeşitli etkenler vardır ki, bunların başında *aktarma*'lar gelir. Bu bakımdan, önce bunlaın üzerinde durmak istiyoıuz.

C) AKTARMALAR

Bu ad altında ele aldığımız dilbilim kavramları, aynı zamanda eskiden beri söz sanatı sayılan birtakım anlam olaylarıdır. Aktarmalardan bütün dünya dillerinde en yaygın olanı *deyim aktarması*'dır ki *(métaphore, metaphor, Metapher)*, önce bunun üzerinde duralım.

Deyim aktarması, sözcüğün dile getirdiği kavramla, onun gösterilen'iyle bir başka kavram arasında çoğu kez benzetme yoluyla bir ilişki kurarak sözcüğü o kavrama aktarma olayıdır. Bu olay en çok, insanoğlunun kendine en yakın bulduğu kendi organ adlarında, vücuduyla ilgili kavramlarda görülür; deyim aktarmasının bu türü, bütün dillerde de çok yaygındır.[299] Baş, göz, kulak, diş, dil, boyun, el, kol, bacak, ayak... tan başlayarak *etek, yaka, paça* gibi giysi parçalarına kadar uzanan bu aktarmalar BRÉAL'den beri uzun uzadıya incelenmiştir.[300] İnsanoğlu, başta, organlarıyla ilgili kavramlar olmak üzere, kendisiyle ilgili şeylere

299 Carnoy (s. 331 ve ötesi) bu aktarmaya *anthroposémie* adını vermiştir.

300 Bu konuda geniş bilgi ve kaynaklar için bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 78-79; 124-130. Daha sonraki yayımlar arasından H. Weinrich'in Semantik der Metapher (Folia Linguistica 1 (1967) adlı yazısını, Lyons (I, 104 ve 264) ve Leech (s. 216 ve ötesi) gibi yazarların bu konuda yazdıklarını salık verebiliriz. Guiraud da (çev., s. 48-68) konuyu anlam değişmeleri çerçevesi içinde geniş olarak ele alır.

benzettiği nesnelere, onların adını vermiş, böylece, her dilde aynı doğrultuda gelişmeler olmuş, bu sözcükler çokanlamlı duruma gelmiştir. *Boğaz*'ın 'eşyanın boğaza benzer bölümü' (şişe, testi gibi şeylerde), 'iki dağ arasında dar geçit', 'iki kara arasında dar deniz' anlamlarını taşımakta oluşu, *dil*'in 'denizin içine uzanan dar ve alçak kara parçası' yerine kullanılışı, *burun*'un ise yine bir coğrafya terimi olarak görev görmesi, hep bu aktarmanın bir sonucudur. Nasıl, *göz*'ün Türkçedeki anlamları arasında 'kaynak' (su) anlamı varsa Arapçadaki ʿ/ʿyn/ın (عين) da, Fransızcadaki *œeil* sözcüğünün de 'su kaynağı' anlamı vardır. Türkçede *fırının ağzı, fırın ağzı* dendiği gibi Fransızcada *la bouche d'un four* (aynı anlamda) denir; Türklerin *dağın eteği* deyişi gibi İranlılar da 'dağın eteği' anlamındaki tamlamayı kullanırlar: /da:meni ku:h/ (دامن کوه ....). Türkçedeki *baş* gibi, Almancadaki *Kopf* da çivinin, piponun toparlakça ucu için kullanılır; Türkçedeki *adam başına* yerine de yine adam başına' demek olan *pro Kopf* kullanılır. İnsana özgü sıfatların doğadaki varlıklar için kullanılışı da yaygın bir eğilimdir. Hinduların *andhakupa* ("kör kuyu") tamlaması[301] Türkçede de karşımıza çıkar: *Kör kuyu*. Öte yandan *kel tepe, kel dağ* gibi anlatımlar da birçok dilde vardır. Yazın, özellikle şiir dilindeki "*yorgun* sarı yapraklar", "*hasta* deniz", "*hasta* güneş", hatta "Girdik *zaferin koynu*na, kandık o visâle" (Y.K. Beyatlı) gibi pek çok anlatımlar aynı türden birer deyim aktarması olup yazın çalışmalarında *kapalı iğretileme* (Osm. *istiāre-i mekniyye*) adıyla anılan bir sanat sayılır.

Benzetmeye dayanan ve insanla ilgili öğelerin doğaya uygulanması sayılabilecek olan bütün bu aktarmalar ilk kez kullanıldığında özgün, ilginç bir dil olayı, bir söz sanatı olduğu halde yerleşip kalıplaştıktan sonra birer yan anlam oluşturur; öylece yaşar.[302]

Deyim aktarmalarının bir türü de doğayla ilgili öğelerin insan için kullanılmasıdır. Her dilde görülen bu aktarmalar arasında hayvan adları, doğadaki nesnelerin niteliklerini yansıtan sıfatlar başta gelir. İnsan için "*inatçı keçi*", "*ne keçidir o*", *kuzu, domuz, kurt, tilki, öküz, eşek* gibi sözcüklerin –değişik değerlerle– her dilde kullanıldığı görülür. Türkçedeki *domuz* gibi, Fr. da *cochon*, Alm.da *Schwein* kızgınlık, hakaret anlatan kaba bir sözcük olarak kullanılır. İnsan için *melek, pırlanta, çitlenbik, fındıkkurdu* sözcüklerinin, *sert, yumuşak, yırtık, pişkin, ağır, hafif* gibi sıfatların kullanılışı aynı türden aktarmaların tanığıdır. Yazın

301 Bréal, s. 131.

302 Hayakawa (s. 156) bunları "ölmüş deyim-aktarmaları" olarak niteler.

ürünlerinde pek bol rastlanan bu aktarmalara da yazın çalışmalarında *açık iğretileme* (Osm. *istiāre-i musarraha)* adı verilmektedir.[303]

Türkçenin çok sık baş vurduğu, bu nedenle de anlatım gücünü artıran bir etken sayabileceğimiz bir deyim aktarması türünü biz *somutlaştırma* adıyla anıyoruz.[304] Bu türde, soyut, anlatılması güç düşünce ve duyguların, soyut kavramların somut kavramlar aracıyla anlatıldığı görülür.

Her dilde, gerek tek tek sözcüklerde, gerekse deyimlerde bu eğilim sonucunda anlam açısından belli gelişmeler olmuştur. Örneğin bugün Türkçede *espri* biçiminde kullandığımız sözcük bize Fransızca kanalıyla geçmiş olup o dilde çokanlamlı olan bu öğe *(esprit)*, Latincedeki *spritus* sözcüğüne dayanır. Bunun ise 'soluk, nefes', 'hava', 'soluk alma, soluk verme' gibi somut anlamları vardır. Sözcük zamanla soyut anlamları anlatır duruma gelmiştir. Aynı biçimde, *inculcare* eylemi (Fr. da *inculquer)* 'bir şeyin içini tıkabasa doldurmak' anlamındayken zamanla 'zihne zorla yerleştirmek' anlamını kazanmıştır. Türkçedeki *kırılmak*, *incinmek*, *çekinmek*, *bozulmak*, *tutunmak*, *ilerlemek*, *yükselmek*, *pişmek*, *kavramak* gibi, somut bir eylem gösteren öğelerin aynı zamanda soyut kavramları –hem de güçlü birer tasarımla– anlatışı, *düşkün*, *pişkin*, *kırgın*, *kızgın*, *destek*, *dayı*, *kaypak*, *gerginlik*... gibi öğelerle kimi niteliklerin, durum ve olayların somutlaştırılışı, aynı tutumun örnekleridir. Aynı türden bir eğilimle *yürek* birçok dilde 'cesaret' anlamını kazanmıştır; Türkçedeki *yürek*, *yürekli*, *yüreklilik*, *yüreksiz*, *yüreksizlik*, *yüreklendirmek* sözcüklerini, Fr. da *cœur* 'yürek' öğesinden türemiş *courage* 'cesaret' sözcüğünü, İng. de *heart*'ın 'yürek' türevi olan *hearten* 'yüreklendirmek' eylemini örnek olarak gösterebiliriz.

Her dilde deyimler, somutlaştırmaya büyük ölçüde baş vuran anlatım biçimleridir. Deyimler kimi zaman ayrıntı sayılabilecek kavramları, anlatımı zor durumları ve duyguları bu yoldan dile getirir. Türkçenin bütün evrelerinde, lehçe ve ağızlarında bu anlatım biçimi geniş yer tutar; dilin gücünü ortaya koyar.[305] *Kabına sığamamak*, *deveye hendek*

303 Yazın ürünlerinden birçok örnek, Anlambilimi ve T. Anlambiliminde (s. 151-153) gösterilmiştir.

304 En eski yazılı dil ürünlerinden bugüne değin birçok kaynaklardan seçilmiş örnekleri için aynı yere bkz. (s. 153-155).

305 Bu konuyla ilgili şu yazılarımızda geniş bilgi ve birçok örnek verilmiştir: Türkçenin anlatım gücü ve anlatım yolları (50. yıl Konferansları, D.T.C. Fakültesi, Ankara, 1976, s. 79 -89), Bemerkungen zur Semasiologie und Lexikologie des Alttürkischen: Materialia Turcica 3 (1977), 33-38.

atlatmak, karda yürüyüp izini belli etmemek, hop oturup hop kalkmak, diken üstünde oturmak; kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla... gibi deyimler bunun güzel örneklerindendir. Sözcükbilim bölümünde değindiğimiz gibi, her dilde birbirine benzer anlatımlara rastlansa da genel olarak her dilin kendine özgü anlatım yollarını işaret eden deyimleri vardır (Almancadaki *den Sack schlägt man, den Esel meint man* ("eşek düşünülüp çuval dövülür"; eşeğe gücü yetmeyip semerini dövmek) deyimi, Türkçedeki *kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla*'ya yakın, ancak çok başka bir biçimde somutlaştırmaya giden bir deyimdir. Aynı biçimde, Türkçe *diken üstünde oturmak*'la Alm. *ein Pfahl im Fleisch* (et(in)de kazık) arasında, anlatım yolu açısından yine fark vardır.

Deyim aktarmalarının bir türü de duyularla ilgili kavramlar arasındaki aktarmalardır. Bu tutumla, örneğin tadalma duyusuyla ilgili bir kavram, işitme duyusuna ait bir kavramla bağdaştırılmış, dokunma duyusunu ilgilendiren bir sıfat, görme duyusuna ait bir kavramla birleştirilmiş olur: Far. /şi:ri:n zeba:n/ (شیرین زبان), T. *tatlı dilli;* Far. /suhena:nı şi:ri:n/ (سخنان شیرین), T.tatlı sözler, Alm. *süße Worte*, Rus. /sladkie reçi/ ... gibi. Ayrıca *sıcak bir bakış, sert bir bakış, kara bir düşünce, yumuşak bir ses, çiğ renkler, tatlı konuşmak, acı söylemek*... gibi, hemen her dilde görülen kullanımlar da aynı türden aktarmaların tanığıdır.

Sözcüklerin çeşitli aktarmalarla yeni yan anlamlar kazanmaları başlıca 4 doğrultuda olmaktadır:

a) Somuta yeni somut anlam eklenmesi,

b) Somuta yeni soyut anlam eklenmesi,

c) Soyuta yeni soyut anlam eklenmesi,

ç) Soyuta yeni somut anlam eklenmesi. Bunlar içinden a türüne, organ adlarında gördüğümüz gelişmeleri (*dil*'in, *burun*'un, *diş*'in yeni somut anlamları gibi) gösterebiliriz. b türü için, *dil*'in 'iletişim dizgesi, *burun*'un 'kibir, büyüklenme' anlamları; az rastlanan gelişmelerden sayılabilecek olan c türü için *açlık*'ın 'aç olma hali'nin yanı sıra 'kıtlık', 'yoksulluk' anlamları, ç türü için de örneğin *eğri*'nin 'doğru olmayan çizgi' gibi somut anlam kazanması gösterilebilir.[306]

Deyim aktarmaları bilinçsiz olarak, farkında olmadan gerçekleşebileceği gibi bilinçli olarak, hatta kimi zaman zihin zorlanarak da yapı-

306 Başka örnekler için bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 56-58.

labilir. Ozanlar, yazarlar, hatipler, anlatıma güç vermek, okuyucuyu, dinleyiciyi etkileyebilmek için öteden beri bu yola baş vurmuşlardır.

Deyim aktarmaları bizce, göstergelerde birtakım anlam özelliklerinin var olduğunu ortaya koyan tanıklar olarak görülebilir. Çünkü bir kimseye örneğin *tilki* derken *tilki*'nin temel anlam öğesi değil, onun herkesçe bilinen özelliği (kurnazlık) düşünülmekte, bu niteliği taşıyan kimseyle tilki arasında bir ilişki kurulmaktadır. Aynı biçimde *aslan, melek, şeytan, yırtık, hafif, uyuz...* gibi aktarmalarda anlam özellikleri temeli oluşturur. *Masanın ayağı* ya da *şişenin ağzı* derken de biz masanın ya da şişenin bir bölümünün biçim ve işlev açısından *ayak* ve *ağız* öğeleriyle olan yakınlığına dayanırız.

Deyim aktarmaları konusunu bitirmeden önce, birçok deyim aktarmalarının altında yatan, temelini oluşturan *benzetme* üzerinde de durmak istiyoruz.

Ç) BENZETME

Benzetme (Osm. *teşbih*)[307], insanoğlunun anlatıma güç verme amacıyla, birtakım nesneler, kavramlar arasında gördüğü yakınlıklardan, benzerliklerden yararlanarak bunlardan birini anlatırken ötekini de anması eğilimidir. Her dilde, her insanın bol bol kullandığı bu benzetmeler yaygınlaşırsa kalıplaşır, kişisel olmaktan çıkarak sözvarlığının öğeleri niteliğini kazanır. Herhangi bir kimse kendi zihin gücüyle *tren gibi ağır, tuz gibi beyaz, köpek gibi hızlı...* diyebilir. Ancak bunlar kişisel olarak kalır; buna karşılık örneğin Türkçedeki *buz gibi, demir gibi* (soğuk), *süt gibi (beyaz), taş gibi* (sert ya da ağır), *pamuk gibi* (yumuşak ve beyaz), *civa gibi* (hareketli), *maymun gibi* (çirkin,) *kız gibi* (yeni, dokunulmamış), *bal gibi* ('tatlı' ya da bilmek, anlamak, engel olmak.. biçiminde, değişik eylemlerle kullanıldığında 'adamakıllı, iyice, pekâlâ'), *dut yemiş bülbül gibi, süt dökmüş kedi gibi...* kullanımlarında olduğu gibi kalıplaşır, deyimleşirse, sözvarlığının öğeleri sayılır.

Benzetmeleri bir bakıma, aktarmaların ilk evresi sayabiliriz. *Aslan gibi* ya da *tilki gibi* kullanımlarından sonraki evre, bir insandan *aslan* ya da *tilki* biçiminde söz etmek olmalıdır.

307 *Comparaison, simile, Vergleich ve Gleichnis* terimleri bu kavramı karşılamak için de kullanılmışlardır.

d) AD AKTARMASI*

Yine, aynı zamanda bir söz sanatı sayılan ad aktarması şöylece tanımlanabilir: Bir kavramın, kendisi kullanılmadan, ilgili, bağıntılı olduğu bir başka kavramla, bir başka göstergeyle dile getirilmesi.[308] Deyim aktarması bir benzerliğe, ad aktarması ise bir ilgiye, bir ilişkiye dayanılarak yapılan aktarmalardır. *Tiyatro* yerine *sahne*, *tiyatro sanatçısı* yerine *sahne sanatçısı*, *sinema* için *beyaz perde* ya da *perde*, gençler, çocuklar için *körpe dimağ*, *körpe zihinler*, *seçime katılmak* yerine *sandık başına gitmek*, *konuşmaya başlamak* yerine *dili çözülmek; fazla konuşmak* yerine *çenesi açılmak*, *karnı acıkmak* yerine *içi ezilmek* ve *midesi kazınmak; ölmek* yerine *iki eli yanına gelmek; gözlerini yummak; birisinden yardım istemek* yerine *birine avuç açmak*, *birinin kapısını çalmak*... gibi kullanımlar hep bu aktarma türünden sayılabilir. Sporda geçen *yelken (yelkenli tekne* yerine), *raket (tenisçi* yerine), *on bir (futbol takımı* yerine) anlatım biçimleriyle[309] kimi özel adlar yerine onların simgelerinin kullanılışı (İstanbul için *Yedi Tepe*, *Amerika için Yeni Dünya*, A.B.D. Cumhurbaşkanlığı için *Beyaz Saray (White House)*, *Osmanlı Hükûmeti* için *Bâb-ı Âlî*, Sovyet Rusya yönetimi için *Kremlin)* yine ad aktarmalarıdır.

Çeşitli dillerdeki kullanımlara koşut olarak Türkçede rastlanan *Chopin'i dinlemek*, *Namık Kemal'i okumak*, *Bu bir Rembrandt!* gibi anlatım biçimlerinde yine ad aktarmalarıyla karşılaşılmakta, bir sanatçının yapıtı yerine, onun adının anıldığı görülmektedir.

e) ÇOKANLAMLILIK*

Yukarıda, bir ses bileşiminin nasıl, değişik aktarmalarla ve çeşitli nedenlerle birden çok kavramı yansıtır duruma geldiğini, bir anlam çerçevesi edindiğini açıklamaya çalıştık. İşte, sözcüklerin birden çok kavramı yansıtır duruma gelmiş olmalarına *çokanlamlılık* adını veriyoruz.[310]

**Métonymie*, *metonomy*, *Metonymie* ve *Namensvertauschung*, *Vertauschung*, *Übertragung* karşılığı.

308 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 131-133; s. 131-133; 157-158.

309 Örneğin "*yarışa dokuz yelken katıldı*", "*Bulgar raketleri*", "*Fenerbahçe on biri*" hatta kaleci yerine "*file bekçisi*" gibi anlatımlarda.

*Bréal'in koyduğu *polysémie* terimi genelleşmiştir (İng. *polysemy*, Alm. *Polysemie* ve *Mehrdeutigkeit* ile *Vieldeutigkeit*).

310 Çokanlamlılık konusu üzerindeki yayımlar ve konunun ayrıntıları için bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 76-79; 109-113. Bu yayımlar içinden, özellikle St. Ullmann'ın

Başta organlar, vücut bölümleri gibi, daha önce değindiğimiz öğeler olmak üzere birçok sözcük, her dilde çokanlamlıdır. Buna karşılık, bilim ve meslek dallarının, uzmanlık alanlarının terimlerinin genellikle tekanlamlı olduğunu görüyoruz.

Kimi yazarlar, çokanlamlılığın bütün dillerdeki yaygınlığına dayanarak onun sözvarlığının tümüne özgü bir nitelik olarak kabul ederler. Örneğin Th. SCHIPPAN, çokanlamlılığı "sözcüksel birimlerin ana özelliği" olarak görür.[311] Ancak sözvarlığı içinde çoğunluğu oluşturan çokanlamlı öğeler değişik bağlamlar içinde, aynı zamanda sözce'nin ve konunun gerektirdiği yolda, anlamlarından ancak birini yansıtır ki, bu duruma, aşağıda yine değineceğiz.

Çeşitli dillerde ses açısından birbirinin aynı ya da birbirine yakın (eşadlı, eşsesli) sözcüklerin bulunuşu, dilde zaman zaman eşadlılıkla (buna bkz.) çokanlamlılığın karıştırılmasına neden olabilmektedir. *Yüz* sözcüğünün Türkçede hem 'çehre' anlamına gelişi, hem bir sayı adı (sıfatı) oluşu, hem de yerine göre *yüzmek* eyleminin bir çekimli biçimini yansıtması buna örnek gösterilebilir.[312] Aslında sözcüğün anlamı ancak bağlam'a dayanılarak çözümleneceği için iletişimde bir aksaklık olmaz. Örneğin *yüzü asık*'ta 'çehre', *yüzü aşkın*'da sayı (100), *yüzü eskimiş*'te 'yüzey, yan', *gölde yüz* derken de 'yüzmek' eylemi anlatılmış olmaktadır. Ancak hemen ekleyelim ki, sayı gösteren *yüz*, ayrı bir göstergedir; *yüzmek* eyleminin buyrum kipi de yine, başka bir gösterge sayılır. Bunlar Türkçede hem eşadlı, hem de eşsesli öğelerdir (eşadlılık'a bkz.).

Burada, bu örneklere dayanarak belirtmek istediğimiz önemli bir nokta, çokanlamlı öğelerde, çeşitli anlamlar arasında mutlaka bir ilişki bulunacağıdır. Eğer *yüz* sözcüğü 'yüzey, satıh' anlamını taşıyorsa, bunda, herhangi bir nesnenin insan yüzüne benzetilmesi, insan yüzü gibi dışta olan bölümünün ya da bir yanının anlatılmak istenmesi rol oynamış, bir aktarma sonucunda yeni bir anlam oluşmuştur. Bu bakımdan, ilişki yadsınamaz. Öte yandan *buna yüz ister*, *adamda yüz yok ki* kullanımlarındaki 'utanma' anlamı da yine insan yüzüyle, utandırıcı bir durumda yüzün kızarmasıyla, hatta yüzde beliren anlatımla ilgilidir. Başka örneklere geçecek olursak, birçok dilde 'kâğıt' anlamındaki sözcüklerin

---

bu kavrama ilişkin görüşleriyle (Semantics, s. 104; 159-188; Grundzüge, s. 107-117; Précis, s. 199-218) Word dergisindeki yazısında (9 (1953), 225-240) yer verdiği gözlemleri salık verilebilir. Daha yeni yayımlar arasından Klaus Heger'in Homographie, Homonymie und Polysemie (Zt. für Romanische Philologie 79 (1963,) 471-491) adlı yazısı, ayrıca Schippan (Einführung, s. 86 ve ötesi) ve Blanke (s. 31 ve ötesi) gösterilmelidir.

311 S. 86.

312 Dilbilimsiler buna anlam bulanıklığı (ambiguité, ambiguity) adını verirler,

(örneğin Fr. *papier*, İng. *paper*, Alm. *Papier*, 'belge', 'yazılı kâğıt', 'gazete yazısı', 'gazete' gibi, birbiriyle ilişkili anlamları da yansıtmaları,[313] *kuyruk* sözcüğünün 'halkın oluşturduğu dizi' için kullanılması, *sandık*'ın 'para biriktirme ve yardımlaşma kuruluşu', 'banka' gibi yan anlamlarının bulunması, hep aynı ilişkinin varlığına tanıktır.[314] Bu ilişki bir başka açıdan şöylece belirlenebilir: Göndergelerin (doğadaki nesnelerin, adlandırılan şeylerin) biçim, durum ve işlev bakımından birbirleriyle yakınlıkları, göstergelerin anlam özellikleri arasındaki yakınlığı doğurmuş, bu da çokanlamlılığa yol açmıştır.

Yüz örneğinde ya da *el* öğesinin bugünkü ortak dildeki kullanımlarında *(eli acıyor, elimde değil, hayvan eli, iki el iskambil – el oğlu, elin kızı, yad el...)* görülen, iki öğenin eşadlı iki ayrık sözcük mü, yoksa aynı öğenin değişik anlamları mı olduğunu kestirme, güçlüğü, bunlar arasında anlam ilişkisi bulunup bulunmamasına göre giderilebilir: Eğer anlam ilişkisi varsa, bu iki öğe aynı sözcüğün değişik anlamlarında kullanılışını gösterir. *El* sözcüğünde olduğu gibi, anlam bakımından bir bağlantı kurulamıyorsa iki ayrı sözcükle, zamanla eşsesli duruma gelmiş iki ayrı öğeyle karşı karşıyayız, demektir. Nitekim, vücut bölümü olan *el*'in Eski Türkçedeki biçimi *elig*, ötekinin ise *el* ([il])dir.

f) EŞANLAMLILIK*

Bu kavram öteden beri, pek yerinde sayılmayacak bir terimle anlatılmıştır; çünkü hiç bir dilde, birbirinin tam aynı, eşi anlama gelen birden fazla yerli sözcüğün bulunmadığı, bütün bilginlerce benimsenen bir gerçektir.[315] Bugün Türkçedeki *göndermek* ve *yollamak* ya da *bezmek, bıkmak, usanmak* örneklerinde olduğu gibi, tam aynı anlamda olduğu varsayılabilecek öğeler de aslında ayrı köklerden gelen, değişik gelişmeler sonucunda anlamca birbirine yaklaşmış sözcüklerdir.[316] Bu bakımdan,

313 Ar. kökenli olup 'yapraklar' anlamına gelen *evrak* da (*varak*'ın çoğulu) Türkçede 'kâğıtlar, belgeler' anlamında kullanılmış ve kullanılmaktadır.

314 Yan anlam'ı açıklarken verdiğimiz, çokanlamlılığı da gösteren şemada (bkz. resim) anlamlar arasındaki ilişki çizgiyle gösterilmiştir.

**Synonymie, synonymy, Synonymie* karşılığı.

315 Terim Yunanca σύν'eş, ile, birlikte' ve ὄνομα 'ad' sözcüklerinden yapılmış olup Türkçede de aynı açıdan bir adlandırmayla türetilen *anlamdaş* ve *eşanlamlı* terimleriyle karşılanmaktadır.

316 Bu eşanlamlılar için, geçtikleri kaynaklardaki biçimleri veren ve geçirdikleri gelişmeleri saptayan şu çalışmamıza baş vurulabilir: Eşanlamlılık sorunu ve Türk yazı dilinin eskiliğinin saptanmasında eşanlamlılardan yararlanma: I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler1972(Anlara,1975),531-542;ayrıcaTürkoloji DergisiVI/1 (1974),1-14.

dilemek/istemek, çevirmek/döndürmek, darılmak/küsmek/gücenmek gibi eşanlamlıları, "yakın anlamlı öğeler" olarak düşünmek gerekir. Ancak, tam aynı anlamda olan *boyunbağı/kravat; deprem/zelzele/yer sarsıntısı, değer/kıymet,* gibi eşanlamlı çiftlerinde birer öğe *(kravat, zelzele, kıymet)* yabancı kökenlidir ki, her dilde görülebilen bu durum, kuralı değiştirecek nitelikte değildir. Kaldı ki, genellikle yabancı kökenlilerle yerlilerin dilde kullanılışları sırasında –bunlar anlamca birbirine çok yaklaşmış bile olsa– kurdukları bağlantılar, bağdaştırdıkları öğeler açısından çoğunlukla ayrım vardır. Örneğin Türkçe *baş* ile Arapça kökenli *kafa* (asıl anlamı: 'başın arka bölümü'), kimi kullanımlarına bakılarak eşdeğerli görülseler bile *kafalı adam* dendiği halde *başlı adam* denmemekte, *kafasız* yerine de *başsız* kullanılamamaktadır. Türkçedeki *ak* ile dile yerleşen *beyaz* (Ar.) tam eşanlamlı sayılabilecekleri halde *beyaz kâğıt, beyaz peynir, beyaz çimento* tamlamaları yerine *ak kâğıt, ak peynir, ak çimento* tamlamaları genelleşmiş değildir. Bu örnekleri kolaylıkla çoğaltabiliriz.

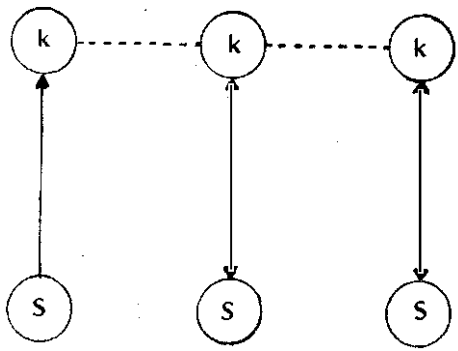
Bir dil içinde yerli kökenli eşanlamlıların bolluğu dilin anlatım gücünü artırmaktadır.[317] Bunun yanı sıra, bizce, bir dilin eldeki en eski ürünlerinde, özellikle anlamca birbirine çok yakın eşanlamlılar bakımından görülen zenginlik –bunlar başlangıçta ayrı ayrı kavramları yansıttığı, zamanla birbirine anlamca yaklaştığı için - dilin eskiliğine de ışık tutmaktadır. Örneğin, elimizdeki en eski Türk metinleri olan Köktürk yazıtlarında 'gece' anlamını karşılayan *kiçä* (gece) ve *tün*, 'kuvvet' demek olan *erk* ve *küç* (güç), yine anlamca birbirine çok yakın olan *ögmek* (öğmek) ve *alkamak* eylemleri bu açıdan üzerinde önemle durulması gereken sözcüklerdir.[318]

Eşanlamlılık konusuna değinirken belirtmemiz gereken bir nokta, bu sorunun yukarıda sözünü ettiğimiz anlam bulanıklığı açısından *(yüz* ve *el* göstergelerinin kullanılışı anımsanmalıdır) anlambilimcilerin ilgisini çektiğidir. Biz de bu nedenle konuyu Sözcüğün Anlam Çerçevesi bölümünde ele alıyoruz. Ancak hemen eklenmeliyiz ki, "bir kavrama bir gösterge" ilkesi herkesçe benimsenmiş, eşanlamlılar ayrı ayrı kavramları dile yansıtan ayrı ayrı göstergeler olarak görülmüş ve bu öğelerin arasındaki anlam farklarına eğilen çalışmalar yapılmıştır. Örneğin W.E. COLLINSON'ın, doğrudan doğruya bu ayrımları belirleyen bir çalış-

317 Dil öğretiminde, özellikle yabancı dil öğretiminde bu öğelerin bilinmesi ve yerinde kullanılabilmesi için bugüne değin pek çok eşanlamlılar sözlüğü yayımlanmıştır (Bkz. Sözlükbilim).

318 Bu örnekler ve başkaları için, doğrudan doğruya bu konuyu işleyen, yukarıda anladığımız yazımıza bkz.

ması vardır.[319] Bu açıklamadan sonra eşanlamlılığı aşağıdaki resimde olduğu gibi (11. resim) şemalaştırabiliriz:

11. resim : Eşanlamlılık

g) EŞADLILIK*

Eşanlamlılar kadar sık olmamakla birlikte, her dilde, aynı ses bileşiminden oluşmuş, başka başka kavramları yansıtan değişik sözcüklere rastlanır.[320] Örneğin Farsçada /ba:r/ (بار ses bileşimi 'Tanrı', 'yük', 'kez, defa', 'yağdıran, döken' ve 'meyve' anlamındaki beş ayrı sözcüğü, aynı söyleyiş ve yazımla dile getirmektedir. Eski Türkçede, doğadaki sert nesneyi anlatan *taş* ile bugün *dış* biçimine dönüşmüş bulunan *taş (taşra* sözcüğümüzde yaşamaktadır), eşadlı öğeler olarak göze çarpmaktadır.[321] Bugün de Türkçede *dolu* (*'boş*'un karşıtı) ve *dolu* 'yağan buz taneleri'; *kurt* (canis lupus) ve *kurt* (solucan, ve benzeri küçük hayvancıklar) gibi sözcüklerimiz vardır.

Bu türden öğelerin, eşadlıların çokanlamlı öğelerden önemli bir ayrımı vardır ki, bunu bir ilke olarak şöylece belirleyebiliriz: Eşadlılarda, sesçe aynı olan göstergeler arasında anlam açısından hiç bir ilişki bulunmazken (krş. *taş* ve *taş*, *dolu* ve *dolu)* çokanlamlılıkta, aynı sözcüğün değişik anlamları arasında–yukarıda da değindiğimiz gibi– mutlaka

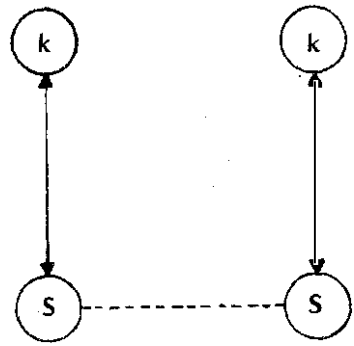
319 Comparative Synonymics: Transactions of the Philological Society (1939), 54-77. Öteki çalışmalar için bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 72-73.

* *Homonymie, homonymy, Homonymie.*

320 Eşadlılık konusunda, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi'nde (s. (74-75; 106-108) kaynaklara ve Türkçedeki örneklerine ilişkin geniş bilgi verilmiştir.

321 Örneklerin geçtikleri kaynaklar için aynı yere bkz.

bir ilişki vardır *(kuyruk, baş, yüz, göbek* ya da *sandık, dolap* gibi örnekler anımsanmalıdır). Bu niteliklerine dayanarak eşadlıları şöylece şemalaştırabiliriz (12. resim):

12. resim : Eşadlılık

Kimi dillerde yazımları ayrı, söyleyişleri aynı olan öğeler de bulunur ki bunlara *sesteş (homophone, homophone, Homophon)* adı verilmektedir.[322] Örneğin Fransızcadaki *sang* 'kan', *sans* (olumsuzluk ilgeci) ve *cent* '100' birbirinin aynı söyleyişe sahip sözcüklerdir: [sɑ̃]. İngilizcedeki *peace* 'barış' ve *piece* 'parça, bölüm'; Almancadaki *malen* 'resim yapmak, boyamak' ve *mahlen* 'öğütmek' de bu türdendir.

h) TASARIMLAR

Daha önce değindiğimiz gibi, dildeki bir göstergenin –tekanlamlı kimi özel terimler dışında – yalnızca tek bir kavramı yansıtmadığını, insan zihninde çeşitli imgelerin canlanmasına, çağrıştırılmasına da yol açtığı, birçok bilginlerce ileri sürülmüştür. SAUSSURE kuramında yer alan, göstergenin çeşitli çağrışımların odağı olduğu yolundaki yargı, BALLY'nin çağrışım alanı kuramı, TRIER'in kavram alanı (dil alanı) kuramı ve çeşitli bilginlerin aynı doğrultudaki görüşleri, bunun örnekleridir. Bir anda, Türkçedeki *düğün* sözcüğünün bize söylendiğini, ya da bir kitabın kapağında, ad olarak bu sözcüğün yer aldığını, bizim de bu kitabı gördüğümüzü varsayalım. Karşılaştığımız bu sözcükle belli bir kavramın bizim zihnimize aktarıldığı, bir evlenme ya da sünnet nedeniyle yapılan toplu eğlentinin akla geleceği kuşkusuzdur. Ancak sanırız,

322 Eşadlılık ve çeşitleri için ayrıca bkz. St. Ullmann, Language and Style, Oxford, 1966; E. Coseriu, Lexical Structures, Aidala, 1967; Blanke, Einführung, s. 80 ve ötesi.

bu göstergeyle insan zihninde tek bir imgenin canlandığını, yalnızca bir toplantı tasarımının gözler önüne getirildiğini söylemek kolay değildir. *Düğün* sözcüğüyle insan zihninde canlanan, kalabalık, neşeli kalabalık, müzik, ama her şeyden önce, gelin ve damat tasarımlarıdır. Tıpkı bunun gibi, *geçit resmi*, bu geçite katılan kimseleri, şeyleri (asker, öğrenci, araç gibi), onları izleyenleri, kalabalığı, alkış ve gösteri gibi tasarımları insan zihninde canlandırır. *Ameliyat* derken doktorlar, hasta, ameliyat masası, arabası, narkoz, neşter... gibi tasarımları, bizi dinleyen kimsenin gözleri önüne getirmiş olabiliriz. Yangın, yağmur ,ilkbahar, kış, ilkokul, sinema, kahvehane, maç, kavga, politikacı... gibi, değişik kavram alanlarından göstergeleri bu arada düşünebiliriz.

Burada değinmemiz gereken bir konu da tasarımların a) Genel, b) Özel olmak üzere iki türünün belirlenebileceğidir.[323] Genel saydığımız tasarımlar, belli bir göstergeye bağlı olarak aynı dilbirliğinden kimselerde aşağı yukarı aynı olan tasarımlardır. *Sinema* ya da *kahvehane* dediğimiz anda, aynı dili konuşan kimselerin zihninde belli bir kavram belirecek, buna bağlı olarak çeşitli tasarımlar doğacaktır *(Sinema* ile beyaz perde, karanlık bir salon..., *kahvehane* ile de kahve ya da çay içilen, masaların, sandalyelerin bulunduğu, çoğu kez sigara dumanıyla kaplı bir yer...). Elbette, köyünden, oturduğu küçük bir kasabadan hiç çıkmamış bir kimseyle büyük kentlerde yaşayan kimselerin zihninde, örneğin *kahvehane (kahve)* kavramı açısından ayrım vardır. Ancak sözcüğün anlam özellikleri aynıdır. Buna karşılık değişik göstergeler, başka başka insanlarda özel birtakım tasarımların doğmasına, bunun yanı sıra, değişik duyguların uyanmasına yol açabilir. Balığı çok seven bir kimseye *balık*'tan söz edildiğinde, onda uyanan tasarımlarla bir kez balıktan zehirlenip ağır hastalanan bir kimsede uyanan tasarımlar birbirinden çok farklı olabilir.

Sözcüğün anlam çerçevesi içindeki bir öğe olarak burada gözden geçirdiğimiz tasarımlar, yukarıda değindiğimiz, *çağrışımsal anlam* adı verilen anlamı karşılamaktadır.

ı) DUYGU DEĞERİ

Daha önce değindiğimiz bu kavramı biz "bir göstergeye bağlı olarak insanda uyanan çeşitli duygular, beliren çağrışımlar" biçiminde açıklamak istiyoruz.

323 Burada, "kavram" konusunu işlerken değindiğimiz genel ve özel tasarımlar anımsanmalıdır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi her sözcük, temel anlam öğesine dayanan bir temel anlam'a sahiptir. Çeşitli aktarmalarla birtakım yan anlamlar da kazanır: *Göbek* sözcüğünün 'orta bölüm' anlamını taşıması *(marulun göbeği, şehrin göbeği* gibi) ya da *kuyruk*'un 'halkın oluşturduğu dizi' anlamına da gelmesi gibi. Ancak duygu değeri, bu yan anlamların yanı sıra ya da onların dışında, bir göstergenin dile getirdiği duygular, değişik tasarımlardır. Kimi sözcüklerde, özellikle uzmanlık alanlarının terimlerinde *(nitrat, dörtgen, izdüşüm...* gibi) bulunmayan bu öğe, *ölüm, yangın, savaş, gelin, düğün, sınav...* gibi pek çok göstergede ön plana geçer. Örneğin *üveyana* belli bir temel anlam öğesini içerir. Ancak, hangi dilde olursa olsun, birtakım duyguları da beraberinde getirir. *Kanser* sözcüğü her dilde (örn. Fr. ve İng. *cancer*, Alm. *Krebs)*, başlangıçtaki adlandırma yolundan uzaklaşmış olmasına karşın bugün ürküntü, korku veren bir sözcük durumundadır.

Duygu değeri, temel anlam öğesi gibi kesin ve açık bir biçimde bir göndergeyi yansıtmamakta, birtakım belli belirsiz duygu ve tasarımlarla insan üzerinde etki sağlamaktadır. Ancak hemen ekleyelim ki, bu değer insandan insana ve göstergenin kullanıldığı andaki duruma, koşullara göre değişebilir; göstergeyi duyan ya da kullanan insanın ruhsal yapısına, niteliğine ve koşullara göre azalıp çoğalabilir.

Özelllikle, alışılmamış bağdaştırmalarda (buna bkz.), dolayısıyla, bu bağdaştırmalara sık sık baş vuran şiir dilinde duygu değeri taşıyan sözcük ve tamlamaların kullanıldığı görülmekte, okuyan ya da dinleyeni etkileme amacı güdülmektedir.[324] Burada bir iki örnek vermekle yetinelim: Türkçede *köy* sözcüğü belli bir temel anlam öğesi taşır. Ancak şu şiirde, onun duygu değerine dayanan bir kullanımla karşılaşılmaktadır:

"Beş Karadenizliydiler
Yaşları elliden öte *köy köy*
Köylerinde duymuşlardı Çanakkale savaşlarını
Başvurdular Komutanlığa, gönüllü oldular,
Verildiler 21. Alayın 1. Bölüğüne
Üstleri başları *köy köy*"

(Fazıl Hüsnü Dağlarca, Türk Dili, No. 163 (1965), s. 487)

Burada dikkat edilecek olursa *köy* sözcüğüyle ve bunun yinelenmesiyle duygu değerine baş vurulmuş, alışılmamış bağdaştırmalarla da ("Yaşları elliden öte köy köy" ve "Üstleri başları köy köy") okuyucuda

324 Bu konuda bkz. D. Aksan, Dilbilim açısından şiir: Türk Dili, No. 271 (1974), 558-573.

çeşitli tasarımlar (köy giyimi, kır yaşamının üst başa getirdiği düzensizlik, hatta yoksulların giyimi... gibi) uyandırılmak istenmiştir. Gerek şiirdeki sözcenin bütününde yer alan tümceler, gerekse *köy*'ün duygu değeriyle, okuyucuda köylünün özverisi, içtenliği canlandırılmış, ona karşı sevgi ve sıcak duygular uyanması sağlanmıştır. Âşık Veysel'in bir dörtlüğünde geçen *gönlümdeki köşk* tamlaması da duygu değeri açısından ilgi çekicidir:

"Güzelliğin on par'etmez
Şu bendeki aşk olmasa
Eğlenecek yer bulamam
Gönlümdeki köşk olmasa."

Burada *köşk* sözcüğünün temel anlamı etkili ve önemli değildir; tamlamayı dinler ya da okurken biz sözcüğün temel anlamını değil, onun *gönlümdeki* öğesiyle birlikte iken taşıdığı tasarımları ve duyguları algılayarak etkilenmekteyiz. *Köşk*'ün zenginlik, refah, hatta hayal kurma gibi tasarımları, rahatlık, mutluluk, kıvanç gibi duygu değerleri olduğu düşünülebilir. Ozan, sevgiliyi bu denli güzelleştiren şeyin kendi gönül zenginliği, hayal kurma gücü olduğunu dolaylı yoldan dile getirmekte, değişik bir anlatımla ve çeşitli tasarım ve duyguların yardımıyla etkileyici olmaktadır.[325]

Görüldüğü gibi, kimi zaman tasarımlarla iç içe olan duygu değeri, yukarıda, anlam türlerinden söz ederken değindiğimiz *duygusal anlam*'ı karşılar niteliktedir.

i) ANLAM AÇISINDAN ÖZEL ADLAR

Adbilim bölümünde, dilde "özel ad" niteliği taşıyan öğeler ve bunların öteki sözcüklerle olan ayrımları üzeıinde durmuştuk. Acaba, özel adların anlam açısından, öteki sözcüklerle ne gibi yakınlıkları, ne gibi ayrımları vardır, biraz da bu konuya değinelim.

Özel adların da dildeki öteki öğeler gibi, birer *gösterilen* yönü olduğu kesindir. Bir başka deyişle, özel adlar da birer *gönderge*'yi dile getirirler ki, bu bir insan, bir hayvan, bir kent ya da köy, bir dağ ya da akarsu olabilir. Şu halde anlam açısından öteki öğelerle büyük bir ayrımları

325 Yukarıda değinilen yazımızda, bu tamlamanın anlam yönünün bir şemayla açıklaması verilmiş, başka örnekler üzerinde de durulmuştur.

yoktur. Ancak yansıttıkları nesne tek bir insan, tek bir yer ya da bir göldür; sözcüklerde görüldüğü biçimde, bir kavramlaştırma, ortak özelliklere dayanan bir genelleştirme bunlarda söz konusu değildir. Ancak özel adlarda ilgimizi çeken, bu söz öğelerinin özel tasarımlar ve duygu değeri açısından kimi zaman, dildeki öteki sözcüklerden daha değişik özellikleri olabileceğidir. İletişim sırasında –yabancı dilden gelen bir sözcük de olsa–biz, bir öğenin özel ad olduğunu, bağlamın yardımıyla kestirebiliriz. Bunun bizde belli bir tasarımı canlandırdığını ya da etkileyici değeri olduğunu söyleyemeyiz. Ancak, eğer gönderge, bildiğimiz bir kimseyi ya da yeri anlatıyorsa, o kişi ya da yere değgin kişisel tasarımlarımız ve duygularımız ön plana geçer. Örneğin Viyana, Londra, Kahire İstanbul, herkes için birer büyük kent adıdır. Ancak bu kentlerle ilişkisi olmuş bulunan, bu büyük kentlerde iyi ya da kötü anıları olan kimselerde bu adların uyandırdığı tasarımlar ve duygu değeri, başkalarınınkinden çok farklıdır. Aynı biçimde Beethoven'ı, Molière'i, Van Gogh'u, Leonardo da Vinci'yi, yapıtlarıyla iyi tanıyan, onları seven kimselerdeki tasarımlar, duygu değeri, bu sanatçılarla ilgisi olmamış bulunan, onları tanımayan kişilere göre çok değişiktir. Öte yandan, kimi adlar çevresinde bu tasarım ve duygular genelleşmeye başlar; birçok dilde belli tasarımlar ve duygulardan oluşan bir çerçeve edindiği gibi, bir tür adına dönüştüğü de görülür. Örneğin *Neron*, *Romeo*, *Don Quichotte*, *Don Juan* gibi kişi adları, *Verona*, *Waterloo*, gibi yer adları, Müslümanlar için *Kerbela*, *Mekke*, *Medine* gibi yer adları bu türdendir.

Buraya kadar, sözcüklerin anlam çerçevesi içindeki öğeleri ve bunlarla ilişkili olan çokanlamlılık, eşanlamlılık ve eşadlılık konularını gözden geçirdik. Sözcüklerle yansıtılan kavramın kesinleşmesini, sözcüğün hangi anlama geldiğinin belirlenmesini sağlayan ilişkiler üzerinde durmadan önce, yine, göstergenin çağrıştırdığı öğelerle ilgili bir başka konuya, yerlileştirme konusuna değineceğiz.

j) YERLİLEŞTİRME*

(Halk Etimolojisi)

Anlambilimin çerçevesi içinde ele alınabilecek olan bir dil olayı da yerlileştirme'dir. Bu terimle anlatmak istediğimiz, bir dilbirliği için yabancı olan, anlamı bilinmeyen bir öğenin, sesçe ona yakın yerli öğelerden yararlanılarak yerlileştirilmesi, anadilinden bir öğeyle değiştirilmesidir.

*Etymologie populaire, folk etymology, Volksetymologie.

Bu yabancı öğe bir özel ad (yer adı, kişi adı, bir coğrafi ad) olabileceği gibi, bir tür adı da olabilir; dilde eskiden kullanılırken unutulmuş, ölmüş sözcüklere de aynı işlem uygulanabilir. Önce bir iki örnek üzerinde duralım: (Hydrangea) *hortensia* bitki adı Türkçeye XX. yüzyıl başlarında girmiş, *ortansiya ve ortança* biçimlerinde kullanıldıktan sonra Türkçedeki *ortanca* sıfatıyla birleştirilerek *ortanca*'ya dönmüştür. Yine aynı doğrultuda, 'Hint hurması' anlamına gelen *temr-i hindī* tamlaması *(tamarindus* bitkisi) halka yabancı gelmiş, buna sesçe yakın olan *demirhindi*'ye döndürülerek yerlileştirilmiştir. İng. *bulldozer* sözcüğünün köylülerimizce *yoldüzer*'e çevrilmesi de aynı türden bir olaydır.

Konunun anlambilim açısından önemli yönü şöylece belirlenebilir: Herhangi bir göstergenin çeşitli çağrışımların odağı olduğuna önceden değinmiştik. Bunların bir bölümü, ses açısından yakınlığı olan öğelerin çağrıştırılmasıydı. Bu olayda da yabancı, anlamı bilinmeyen öğe söylendiğinde, bilinen bir sözcüğü çağrıştırmakta, zaman zaman yabancı öğelerdeki söyleyiş zorluğunun giderilmesi çabası da buna eklenerek yerli öğe, bunun yerine getirilmektedir. XIX. yüzyılın ortalarından beri birçok dillerdeki örnekleri üzerinde durulmuş olan bu olay, yer adlarında da özellikle kendini belli eder. Örneğin İsviçrede ve Almanyada görülen ve sözcük anlamı 'öpme gecesi' biçiminde verilebilecek olan *Küssnacht* yer adının, bu bileşik adı oluşturan Almanca sözcüklerle hiç bir ilişkisi yoktur; İsviçredeki, *Cossinius* kişi adına bağlanmakta,[326] Almanyadaki ise Germen öncesi nehir adı *cos-entia* ile ilgili bulunmaktadır.[327] Anadoludaki *Gelendost (< Galandos), Ağlasun (< Agalassos < Sagalassos), Sürmeli (< Surmari < Surb Mari), Kıreli (< Karalleia), Ballıhisar (< Bālāhisar)* gibi pek çok yer adı ve *İstanbul* adının bir süre *İslâmbol* biçiminde kullanılışı, hep aynı yerlileştirme eğiliminin örnekleridir.[328]

Çeşitli bilginlerin anlam ve ses açısından derinleşerek inceledikleri bu konuyu biz, üç ayrı türünü belirleyerek açıklamanın yerinde olduğunu sanıyoruz:

a) Yabancı ya da kökeni bilinmeyen bir öğeye, ses çağrışımı aracıyla ve gösterdiği nesneyle ilişkili bulunmayan bir yerli sözcüğün yakıştırılması. Yukarıdaki *ortanca, demirhindi* örneklerinde ve İtl. *palla e meza* (mezzo) top adının *balyemez* biçiminde Türkçeleştirilmesinde;

326 A. Bach, Deutsche Namenkunde, II/1; § 249.

327 Sturmfels-Bischof, Unsere Ortsnamen, 1961, s. 141.

328 Bu örneklerin geçtikleri kaynaklar ve daha başka örnekler için bkz. D. Aksan, Dilde Yerlileştirme üzerine: Genel Dilbilim Dergisi No. 3-4 (1979), 3-9; No. 7-8 (1980), 5-10. Ayrıca bkz. Birkaç Türkçe yer adı ve bunların dilbilimi ve kültür bakımından önemi : A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XXVI/1-2 (1968), 81-85.

Macarca kökenli bir Fr. sözcük olan *soutache*'ın Türkçede *sutaşı* biçiminde kullanılmasında aynı eğilim görülür.

b) Yabancı ya da kaynağı bilinmeyen öğeye, çoğu kez bilinçli olarak bir yerli sözcüğün yakıştırılması. Bu yakıştırma kimi kez bilgince karşılıklar bulma yoluyla gerçekleşmektedir. Örneğin Yun. *prason* sözcüğünden gelen *prasa* bir zamanlar Far. /pür/ (پر) ve Ar. /ha:ssa/ (خاصّه) sözcüklerinden yapılma /pürha:ssa/ biçiminde açıklanmakta, böylece sağlığa yararlı nitelikleri olduğu ileri sürülmekteydi. Aynı tutumla, halkça karşılıklar yakıştırılması da söz konusu olmaktadır. Anadoluda yabancı kökenli birçok yer adı çevresinde görülen söylenceler bu durumun tanığıdır. Örneğin *Trabzon* adının, vaktiyle orada yaşayan ve gücünü göstermek için bir sikkenin üzerindeki tuğrayı parmağıyla basarak bozan, *Tuğrabozan* diye anılan bir kahramanın adından geldiği yolunda bir söylence vardır. Evliya Çelebi ise aynı adı daha değişik bir biçimde açıklar.[329]

c) "Yabancı ya da kaynağı bilinmeyen öğeyle yerli öğe arasında anlam ilgisi kurulması" biçiminde belirlediğimiz türün ise başka dillerde olduğu gibi, Türkçede de örnekleri vardır: Yun. kökenli *gangren* sözcüğü halk arasında *kankıran*'a döndürülmüştür. Fr. *garde-robe* Türkçede *gardrop* biçiminde kullanılırken halk dilinde *gardolap* biçiminde söylenir. Bu son örnekte bir benzeşmezlik eğiliminin yanı sıra, yabancı öğenin gösterilen'iyle *dolap* sözcüğünün anlam özellikleri arasındaki yakınlık etkili olmuştur.

Yerlileştirmede ses eğilimlerinin etkisi üzerinde, burada ayrıca durmuyoruz.[330] Buraya kadar, sözcüklerin tek tek anlam yönlerini ilgilendiren konuları gözden geçirmiş olduk. Şimdi de dil adını verdiğimiz düzen içinde bu birimlerin birbirleriyle nasıl, sıkı bağlar kurarak, çeşitli ilişkiler içinde görev gördüklerinin bir tanığı olan *bağlam* konusunu aydınlatmaya çalışacağız.

k) BAĞLAM*

Bilindiği gibi, Türkiye Türkçesinde *çocuk* göstergesi –bütün bölgesel ayrımlara, kimi ağızlarda bunun yerine *bala*, *çağa*, *bebe*, *uşak* sözcük-

329 Kaynakları için, yukarıda anılan yazımıza bkz.

330 Konu üzerindeki en geniş incelemelerden biri, çok eski tarihlidir: K. G. Andresen, Über deutsche Volksetymologie, 7. basımı: Leipzig, 1919; ayrıca bkz. Saussure, Cours, 3. basımı, s. 238 ve ötesi.

*Contexte, *context*, *Kontext* karşılığı. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi'nde (s. 65-69), o zaman daha *bağlam* terimi yaygınlaşmadığı için *kapsam* terimiyle karşıladığımız bu konu üzerinde uzun uzadıya durulmuştur.

lerinin kullanılmasına karşın– belli bir kavramı yansıtır; bütün yurtta bilinen, anlaşılan bir öğedir. Ancak hemen ekleyelim ki, bu öğenin kullanılışı sırasında ortaya koyduğu kavram her zaman aynı değildir; bir başka deyişle, bu gösterge, ancak öteki göstergelerle birlikte belli bir kavramı yansıtır. Eğer,

"Çocuğu kışta kıyamette başka yere tayin etmişler" ya da

"Çocuk askere gitti", yahut

"Çocuk erken evlendi"

denirse, burada anlatılmak istenen, yetişkin bir insandır. Ama

"Çocuk biberonu emip bitirdi" tümcesinde anlatılan, süt bebeğidir;

"Çocuk ilkokulun üçünde" sözü ise çocukluk çağındaki insanı anlatır. "*Çocuksuz ev*" tamlamasıyla açıklanan yine, çocuk yaşı içindekilerin olmadığı evdir.

Türkçede *kalkmak* göstergesinin ne anlama geldiği sorulsa, alınacak yanıt "bulunduğu yerden yükselmek" olabilir. Ancak bu anlam *Sınıfta üç el kalktı* ya da *Perde kalktı, oyun başladı* tümcelerinde söz konusudur. *Tren kalktı* derken aynı sözcük 'hareket etmek' anlamında, *Ahmet kalktı, giyiniyor*'da 'uyanmak', *Kanun kalktı* ya da *yasak kalktı*'da 'yürürlüğü sona ermek' anlamındadır. Aynı biçimde, *yıkanmış merdivenler* tamlamasında bir temizlenme, *yıkanmış film*'de bir kimyasal işlem, bir fotoğrafçılık işlemi *yıkanmak* göstergesiyle dile getirilmiş olur. *Sigarayı bıraktım* derken *bırakmak* eylemiyle anlatılan, bir alışkanlığı terketme, *İşi bıraktım*'da istifa etmek, *Tutukluyu bırakmışlar*'da salıverme, tutukluluğuna son verme, *Çocuğu bıraktım; karışmayacağım artık* tümcesinde de ilgiyi kesmektir.

Kısaca belirtmek gerekirse, bir gösterge, öteki öğelerle birlikte ve onlarla bütünleşerek, onların da yardımıyla bir kavramı yansıtmaktadır ki, göstergelerin bağlı bulunduğu bu öğelerin oluşturduğu bu bütüne *bağlam* adını veriyoruz. Ancak hemen ekleyelim ki, belli bir kavramın kesinleşmesi yalnızca, sözcüğün birlikte bulunduğu öğelere değil, göstergenin içinde geçtiği *sözce*'lere ve *konu*'ya da bağlıdır:

"Dil konusuna gelince..." derken *dil* sözcüğüyle açıklanmak istenen, eğer anatomi dersindeysek ya da ağza ilişkin bir konuyu görüşüyorsak ağzımızdaki organ; eğer bir kültür sorununu tartışıyorsak dil adını verdiğimiz iletişim dizgesidir. Bir yabancı ülkeye gönderilecek öğrencinin sorunları konuşulurken bu *dil* sözcüğü 'yabancı dil' anlamına gelebileceği gibi, bir yabancının Türkiye'de öğrenim görmesinden söz edilir-

ken Türkçeyi anlatmış olabilir. Ancak bir coğrafya dersinde, deniz kıyılarından söz edilirken *dil*'le 'denize uzanmış dar ve alçak kara parçası'; nefesli çalgılar üzerinde durulan bir konservatuvar dersinde 'nefesli çalgılardaki ince safiha 'anlatılmak istenmiş olabilir.

Sözcükten büyük birimleri, tümceleri ele aldığımızda, bunlarda da belli bir anlamın kesinleşmesinin sözceye ve konuya bağlı olduğunu görürüz.[331] Bir başka deyişle, tümcenin anlamı, içinde yer aldığı konuşma zincirine, belli bir metne göre belirlenir. Bu belirlenme sırasında durum ve koşullar da etkili olur. Tümce örnekleriyle açıklamaya çalışalım:

"*Kardeşime sor dedi*"

tümcesinde belli bir anlam vardır; ama, bize, bu sözü söyleyenin tutumuna ilişkin bir bilgi vermez. Ancak tümce

"*Kardeşime sor dedi; kendi bilmiyormuş*" ya da

"*Kardeşime sor dedi; meğer kendi de biliyormuş*"

biçiminde olursa, kardeşine sorulmasını öneren kişinin bu öneriyi yaparkenki tutumu açıklık kazanır. Aynı biçimde,

"*Ben sana kıyamam*" tümcesi eğer

"...*ama bu parayı ödemeni isteyeceğim*" biçiminde sürerse, söyleyenin, konuştuğu kimseye kıyabileceği anlaşılır. Ancak

"...*bu parayı ödemene gönlüm razı olmaz*' 'biçiminde sürerse, ilk tümcede belirtilen açıklamanın doğru olduğu, söyleyenin amacının bu olduğu anlaşılır. Öte yandan,

"*Ben sana kıyamam*"

tümcesinin içinde geçtiği sözcede yorucu bir işi yüklemekten söz ediliyorsa buradaki *kıymak* eyleminin anlamı başka, kızı istenen annenin bu konuyla ilgili olarak kızına aynı tümceyi söylediğinde anlamı yine başkadır (Burada, 'Seni o adama veremem' demek olur).

"*Havalar soğuk*!" tümcesi bir bildiri tümcesidir, belli bir durumu açıklamak için kullanılmıştır. Ama aynı tümceyi

331 İletişim genel olarak tümce aracıyla gerçekleştiği için tümceleri de anlam açısından incelemek gerekir. Bu nedenle kimi araştırıcılar tümce anlambilimi (Alm. *Satzsemantik*) adını verdikleri özel bir inceleme alanından söz ederler. Ancak, yukarıda değindiğimiz gibi, üretimsel dilbilim dilde temel birim olarak tümceyi ele aldığı için yorumlayıcı ve üretimsel anlambilim akımlarında doğrudan doğruya tümce üzerinde durulmuş oluyordu.

"Gülten üşütmüş, yatıyor" tümcesine yanıt olarak kullanırsak bir neden açıklama görevi görür. Yazlığa çıkmayı öneren bir kimseye söylendiğinde ise olumsuz bir yanıt yerine geçer.[332]

Bağlam konusu üzerinde, daha 1950'lerde derinleşen Z.S. HARRIS, tümcenin, bir düşüncenin anlatılmasında yeterli olmadığını belirlemekte, *dilce (discourse)* adını verdiği, tümceden büyük söz parçalarının kendilerine özgü yapı özellikleri olduğuna değindikten sonra bir tümceden çıkacak anlamın, dilcenin bütün parçalarının birbirleriyle olan kaşırlıklı ilişkileriyle aydınlatılabileceğini ileri sürmekteydi.[333] Anlam bölümünde değindiğimiz İngiliz dilcisi J.R.FIRTH ise *bağlamsalcılık (contextualism)* adı verilen bir akım geliştirmişti.[334] Bunların dışında birçok bilginin konuyu önemle incelediğini, bağlamın çeşitli tanımlarına rastlandığını belirtmeliyiz. Bu tanımlar içinden "Bir dil biriminin (sözcük ya da tümce) çevresi", "Bir metin açıklandığında, içinde bulunulan durum" gibileri yaygındır. Birçok yazarlar da bağlamın *dil içi* ve *dil dışı* olmak üzere iki türü üzerinde dururlar.[335]

1) BAĞDAŞTIRMA

Bağlam konusunu incelerken de gördüğümüz gibi, göstergeler dilde birbirleriyle sıkı ilişkiler içinde ve bu ilişkilerine dayanarak belli kavramların, düşüncelerin aktarılmasını üstlenmektedir. Biz –ister bir tamlama, isterse bir tümce biçiminde – birden çok birimin bir araya gelmesine *bağdaştırma* adını vermek istiyoruz: *Asma köprü, çatlak tabak, kavun dilimi, duvarın boyası* ya da *Havalar ısınıyor, Elektrikçi ütüyü onardı* bağdaştırmaları buna örnek gösterilebilir.

Bizce dilde iki türlü bağdaştırma vardır:

1. Alışılmış bağdaştırma,

332 Daha önce değindiğimiz gibi, bildirişme sırasında bir tümcenin değişik durumlara ve koşullara göre, birbirinden çok farklı amaçlarla ve anlamlarla kullanılışı konusu bugün *sözeylemi (speech act)* çalışmaları çerçevesi içinde ve ayrıntılarıyla ele alınmakta, metin dilbilimi incelemeleri de birçok noktalarda bu sorunlarla ilgilenmektedir.

333 Discourse Analysis: Language 28 (1952), 18-23, 474-494.

334 Firth'ün bu akımı konusunda kendi çalışmaları salık verilebilir: A Synopsis of Linguistic Theory, 1930-1955: Studies in Linguistic Analysis, Oxford, 1957; Papers in Linguistics, 1934-1951, London, 1957; The Tongues of Men and Speech, London, 1964.

335 Bağlam konusunda ayrıca bkz. T. Schippan-K.E. Sommerfeld, Wort und Kontext: Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 19 (1966), 533-552; Türkçe kaynak olarak Ahmet Kocaman, Dilde bağlam ve anlam ilişkileri üzerine: Türk Dili, No. 332 (1979), 397-401.

2. Alışılmamış bağdaştırma. Şimdi bunlar üzerinde teker teker duralım:

1. Alışılmış bağdaştırmalar, dilde yaygın olan ve kullanıldığında yadırganmayan kullanımları gösterir: *Genç adam, körpe salatalık, çizgili defter, kırık testi*... gibi. Bunların yanı sıra *Çocuk dersini çalıştı, Vapur bu limana haftada iki kez uğrar, Radyocu radyoyu onardı* tümcelerinde yine alışılmış bağdaştırmalar bulunduğunu söyleyebiliriz. Bunları duyduğumuz zaman, zihnimizde çözümlemekte bir güçlük çekmeyiz.

2. Yukarıdaki tamlama ve tümcelerde yer alan öğelerden birer tanesini değiştirelim. Örneğin *genç kıskançlık, körpe kimya, çizgili umut* ya da *Tren dersini çalıştı, Vapur bu limana haftada iki kez sararır, Radyocu domatesi onardı* biçimlerini kullanalım. Bu tamlama ve tümceler, duyduğumuz ilk anda bizi irkilten, "Acaba yanlış mı anladım?" gibi bir düşünceye yönelten bağdaştırmalardır ki, kimi zaman bize komik de gelir. İşte bu yadırgama, bağdaştırılan öğelerin anlam açısından birbirleriyle uyuşmamalarından doğar; yeni ve birbirleriyle bağdaştırılamayacak kavramların bir arada kullanılmalarından ileri gelir. Şu halde zihnimizde, tek bir göstergenin çözümlenmesinde olduğu gibi (ancak daha karmaşık bir biçimde) çeşitli göstergeleri bir araya getirip tamlama ve tümceler kurarken de bir–ya da birçok –işlem yapılmakta, bu öğelerden, özellikleri birbirine uyanlar seçilmekte, ya da dilde daha önce bu yoldan gidilerek kurulmuş, yerleşmiş, kalıplaşmış olanlar seçilmektedir. Burada anımsatmamız gereken bir konu, dildeki göstergelerin *anlam özellikleri*'dir.

Anlam bölümünde çeşitli bilginlerin görüşlerini gözden geçirirken göstergelerin, yansıttıkları kavramların biçim, renk, cinsiyet, sıcaklık soğukluk, hareketlilik, hareketsizlik, büyüklük gibi niteliklerini de yansıttıklarına, bunların insan zihninde, o göstergelerin anlam özellikleri olarak bulunduğuna değinmiştik. İngiliz dilcisi J.R. FIRTH, bir öğenin anlamını, onun birlikte bulunduğu öteki öğelerle belirlemekte, bunun aynı zamanda mantığa ve gerçeğe uygun bir birleştirme olması gerektiğini ileri sürmekteydi. Yorumlayıcı anlambilim ise *seçim sınırlamaları* kavramını getiriyor, tümcede yer alan birimlerin arasında anlam açısından uyumun koşullarını belirliyordu *(Adam rüya görüyordu – Soba rüya görüyordu, Kadın sineği öldürdü* örnekleri burada anımsanmalıdır). Katz ve Fodor'un *anlamsal belirleyiciler*'i ve *anlam ayırıcıları* da dildeki birimlerin anlam özelliklerini aydınlatmaya yöneliyordu. İşte, hangi terimle anlatılırsa anlatılsın, mantığa uyan ve kişisel deneyimlerimize

dayanan bu özellikler, sözcüklerin başka sözcüklerle kurdukları ilişkilerde, tümcelerin oluşması sırasında devreye girmekte, bu yüzden, alışılmış ve alışılmamış diye nitelediğimiz bağdaştırmalar ortaya çıkmaktadır: *Kırık* sıfatı, temelde, kırılabilir bir bölüm somut kavramlarla bağdaşabilen bir öğedir; *kırık vazo, kırık kanat, kırık kol* gibi bağdaştırmalar bu yüzden mantığa ve deneyimlerimize uyar; alışılmış bağdaştırmaların örneğidir. Ama *kırık ruhbilim, kırık sabah, kırık üzüntü, kırık balon* ya da *kırık su* bu uyuşumu göstermeyen, alışılmamış bağdaştırmalardır.[336] Aşağıda verdiğimiz bağdaştırmaların 1. öbeğinde, bir araya getirilen iki öğenin anlamsal özellikleri arasında bağdaşma olanağı bulunduğu için bunlar bizi yadırgatmayan, alışılmış bağdaştırmalar, 2. öbektekiler ise özelliklerin birbirlerine ters düşmesi nedeniyle duyduğumuz ilk anda bizi yadırgatan, duraklatan ve iletişimi aksatabilecek alışılmamış bağdaştırmalardır:

1.	serin	hava iklim su	kesme	şeker cam kaya	kötürüm	ihtiyar görümce kadın
	mavi	defter göz kumaş	körpe	marul patlıcan fasulya		
2.	serin	milyon geometri şaşılık	kesme	gelin köpek hukuk	kötürüm	limon cıva tövbe
	mavi	karbonat ondalık sınav	körpe	üçken fizik yağmur.		

Dikkat edilecek olursa, 2. öbekte yer alan tamlamalarda tamlayan ve tamlananlar arasında anlam özellikleri yönünden bir uyuşum yoktur. Örneğin *kötürüm* gibi, canlılar, özellikle insanlar için kullanılan bir sıfat; cıva gibi bir kimyasal madde, özellikle, ele alındığında çabuk dağılıp hareket edebilen bir nesneyi *(cıva gibi* deyimi anımsanmalıdır) nitelemekte, ya da *tövbe* gibi, soyut bir kavramla birleştirilmektedir. *Mavi* sıfatı bir yandan *karbonat* (sodyum bikarbonat) gibi beyaz bir nesnenin niteleyicisi olarak mantığa ve deneyimlerimize ters düşen bir bağdaştırmada yer alırken bir yandan da renk kavramıyla ilişkisi olmayan *ondalık* gibi bir matematik kavramıyla bir araya getirilmiş olmaktadır.

336 *Kırık kalp, kırık umut* gibi tamlamalar ya da *sözümü kırmadı* gibi kullanımlar, aktarmalarla yapılmış, somutlaştırmaya dayanan bağdaştırmalardır ki, alışılmamış bağdaştırma değil, tam tersine, yaygınlaşmış, kalıplaşmış bağdaştırmalardır. Ancak bunlar, aşağıda değineceğimiz sanatlı bağdaştırmalardan sayılabilir; bu türden öğeler de ilk kullanıldığında, ilk duyulduğunda bir yadırgamaya yol açabilir.

Şurası kesindir ki, bir bağdaştırma sırasında, zihinde anlamsal özellikler çok kısa bir süre içinde karşı karşıya getirilmekte, birbiriyle bağdaşabilecek öğeler arasında bir birleştirmeye gidilebilmektedir (*Sanatlı bağdaştırmalar* adını verdiğimiz bir türde bu nitelik değişmektedir ki, buna aşağıda değiniyoruz). Dinleyen ya da okuyanın zihnindeki çözümleme sırasında da aynı türden bir değerlendirme söz konusudur. Bir radyo haber bültenini dinlediğimizi varsayalım. "İtalyanın güneyindeki küçük Otranto kasabasında yaşayan yetmiş yaşlarındaki bir kadın..." gibi bir sıfat öbeği zihnimizde çözümlenirken bu öbekte yer alan birimler arasındaki ilişkiler çok kısa bir zaman parçasında, hatta olağan konuşma dilindekinden daha kısa bir süre içinde çözümlenmekte, bunların birlikte yansıttıkları anlam aydınlatılmaktadır. Birimler, çözümleme sırasında da birbiriyle bağdaştırılmakta, bir aksaklık olmadığı için anlam belirmektedir (İtalya, bir ülkedir; onun güneyi olabilir; orada küçük bir kasabanın bulunması, bu kasabada yetmiş yaşlarında bir kadının yaşaması olağandır). Ancak aynı sözü "İtalyanın kalayında uçuşan başkent Otranto kasabasında kıvılcımlaşan yedi yüz yaşlarındaki bir kadın" biçimine döndürecek olsak, dinleyenin zihninde bu bağdaştırmaların çözümlenmesi zorlaşacağı gibi, mantığa, gerçeğe aykırı birçok birleştirmeye de gitmiş oluruz (İtalyanın kalayı nedir, kasaba uçuşur mu, küçük Otranto kasabası başkent olur mu, kadın yedi yüz yaşında olur mu, kıvılcımlaşır mı...? gibi sorular belirir). Şu halde bildirişme sırasında, biçimbirimler arasında anlam özellikleri yönünden uyuşma, ön koşuldur. İşte dil bu koşulu sağladıktan başka, oluşturduğu dizge içinde bir birimi tümce ve sözce içindeki öteki birimlerle de ilişkiye sokmakta, tümceleri de belli bir metin içindeki öteki tümcelerle ilişki içinde kullanmaktadır.

Bağdaştırma konusunu bitirmeden önce, alışılmamış bağdaştırmaların bir türü üzerinde durmak istiyoruz. *Sanatlı bağdaştırmalar* adını verebileceğimiz bu örnekler özellikle şiir dilinde, kimi zaman kişisel kullanımlarda, argoda görülen, benimsenip yaygınlaştığında alışılmış bağdaştırma niteliği kazanan ve çoğu kez deyim aktarmalarından yararlanan birleştirmelerdir.

Yukarıda, *gönlümdeki köşk* örneğinde açıkladığımız gibi, şiir dilinde göstergelerin temel anlamlarının yanı sıra, onların ilettikleri çeşitli tasarımlardan ve duygu değerinden, olabildiğince yararlanılmakta, sözcüklerin seçimi sırasında buna önem verilmekte, böylece, dinleyen ya da okuyanda yaratılan çağrışımlar, tasarımlar ve duygu değerleriyle etkileme yoluna gidilmektedir. Örneğin *yaşlı bir kadın* ya da *öfkeli bir delikanlı*, dilin alışılmış kavram birleştirmeleridir. Ama bir ozanımızın kullan-

dığı "*yaşlı ve öfkeli bir otobüsteyim*"[337] dizesinde *yaşlı* ve *öfkei* sıfatları otobüsü nitelerken, özellikle, *öfkeli otobüs* bağdaştırmasıyla çeşitli tasarımların belirmesine yol açılmış, zihinde çeşitli imgelerin doğması sağlanmıştır (Dağları dolanan yaşlı otobüs öfkeli bir insan gibi çeşitli sesler çıkarmakta, gacırdamakta, deyim yerinde ise "burnundan solumakta", belki karbüratörü su kaynatmaktadır). Burada "Kargapazarı dağlarını dolanan" öbeği hem otobüsün öfkeliliğini açıklayan, hem de dinleyenin zihnindeki imgeleri zenginleştiren bir öğedir. Bu örnekte, birçok deyim aktarmalarında olduğu gibi, bir benzetme söz konusudur; insana özgü bir sıfat, bir cansız için kullanılmıştır. Bu alışılmamış kullanımla şiir dilinin temel amacı olan "etkileme, duygulandırma" ya yönelinmiştir. Bütün dünya şiirinde ve en eski evrelerinden bu güne, Türk şiirinde bu türlü bağdaştırmalara rastlanır; burada birkaç örnek vermekle yetineceğiz: Yunus Emre'de *ömür kuşu* tamlamasıyla ömrün kuş gibi uçup gidici, oradan oraya dolaşan bir nesne oluşu anlatılırken yeni bir bağdaştırmaya baş vurulmuş, Fuzûlî'de *dert kuşları* tamlamasıyla ("Cismüm ki derd kuşlarına aşyânedür") tıpkı yuvaya üşüşen, yuvada barınan kuşlar gibi dertlerin kendi vücudunu yuva yaptıkları, orada yerleştikleri anlatılmış, Bâkî'de *leşger-i gam* 'gam askeri' bağdaştırmasıyla ("Leşger-i gam geldi dil şehrine kondu çok çok") bir kenti işgal eden askerler gibi, gamın gönlünü işgal ettiği anlatılmış, bu yapılırken bir kentin yabancı askerlerce ele geçirilişi imgesinden, bu güçlü imgeden yararlanılmıştır. "Yine zevrak-i derûnum kırılıp kenâre düştü" diyen Şeyh Galip *zevrak-i derûnum* 'içimin kayığı' bağdaştırmasında, "kayık" kavramını, dalgada sallanan, fırtınada parçalanan, dayanıksız bir nesne olarak içiyle, gönlüyle bağdaştırmış, anlatıma güç kazandırmıştır.[338] Yahya Kemal'in *ilahî kuğular, görmüş ve geçirmiş deniz* gibi birçok bağdaştırmaları, Attilâ İlhan'ın *kıvılcım beslemek, şimşek teyellemek, telkârî bir mülazim, ürkek bir gemi* gibi kullanımları, aynı türden binlerce örneğin yalnızca birkaçıdır. Sanatçılar gibi, dilbirliğinden herhangi bir kimse de bu tür bağdaştırmalar yapabilir; beğenilip kullanıldıklarında bunlar da genelleşebilir. Yukarıda geçen *kırık kalp, kırık umut*, son yıllarda yaygınlaşan *mavi yolculuk*, İngilizceden çevrilme *demir perde, soğuk harp* örnekleri de yine aynı türdendir; genelleştiği için artık alışılmış bağdaştırma sayılır.

337 "Kargapazarı dağlarını dolanan yaşlı ve öfkeli bir otobüsteyim" dizesi, Cemal Süre ya'nın Göçebe adlı kitabında (İstanbul, 1965, s. 31) yer alan Göçebe şiirinde geçer.

338 Bu örnekler ve daha birçokları, konunun geniş olarak ele alındığı şu yazımızda bulunmakta, ayrıca, şiir dilinin kendine özgü, ayrı bir dil sayılmasına yol açan yönleri üzerinde durulmaktadır: Dilbilim açısından şiir: Türk Dili, No. 271 (1974), 558-673.

Tümcelere geçecek olursak, bir tümceyi oluşturan çeşitli öğeler arasında dizim ve anlam açısından sıkı ilişkilerin varlığı, dilin tam bir dizge niteliğindeki işleyişine ışık tutmakta, kitabımızın 2. cildinde (s. 115–117) değindiğimiz yatay ve düşey ilişkilerle üretimsel dilbilimin "standart model"indeki düzen, bu ilişkileri açıklamaya yönelmektedir. Ancak, şurası kuşkusuzdur ki, dildeki bir tümcenin insan zihninde oluşup beyinden verilen bir komutla sese ya da yazıya dönüştürülmesi sırasında –dilin geçerli olan kuralları doğrultusunda– onun bir yandan ses açısından düzenlenmesi sağlanmakta, tümce içindeki her birimin ses nitelikleri, vurgu, ezgi gibi sese ilişkin yönleri çeşitli uyumlar (bu arada, Altay dillerinde olduğu gibi ünlü uyumları) belirlenmektedir. Öte yandan biçim açısından düzenlemelere gidilmekte, öğelerin birbirleriyle hem ses ve biçim, hem de dizim ve anlam açısından uyuşumları sağlanmaktadır. Yalnız, daha önce de değindiğimiz gibi biz, bu düzenlemelerin bugün bütün yönleriyle ve kesinlikle ortaya konabilmiş olduğu kanısında değiliz. Üretimsel dilbilim, bunun çerçevesi içinde beliren yorumlayıcı ve üretimsel anlambilim doğrultusundaki açıklamalar, bütün olumlu ve başarılı yönlerine karşın, dil dediğimiz düzenin işleyişini, tartışmasız benimsenecek yolda açıklayabilmiş değildir. Birçok noktaların aydınlatılabildiğini kabul etsek bile, her yönü aydınlatılabilmiş, her yönü kesinlikle formüle dönüştürülebilecek bir işleyiş düzeninin elimizin altında olduğunu söyleyemeyiz. Aşağıda yer alan tümce, dildeki birimlerin anlam yönünden birbirleriyle bağıntılarına ışık tutmak üzere seçilmiştir. Bu tümce seçilirken de çokanlamlı bir öğe olan, aynı zamanda eşadlı iki öğeyi içeren *el* göstergesinden yararlanılmıştır:

*El*in haylazını *el*inden tutup adam etmek *el*imde değil.
1 2 3

Burada, ayrı ayrı ilişkiler içinde kullanılmış olan üç ayrı *el* vardır ki, bunlardan 2. ve 3. sü aynı sözcüğün iki ayrı anlamı, 1. ise onlarla eşadlı (ve bugün sesteş) olan bir başka sözcüktür. Acaba bunlar, bu tümceyi duyanın zihninde nasıl çözümleniyor? Burada bir denemeye girişelim:

a) 1. *el*'in 'yad, yabancı' anlamında olduğu, *elin haylazı* tamlamasıyla kesinleşiyor. Bu kesinleşme sırasında *elin adamı*, *elin çocuğu*, *elin evi* gibi, zihinde yerleşmiş kullanımların ve bir ölçüde, *–in* biçimbiriminin yardımı olmaktadır. Öte yandan, tümce sonundaki *adam etmek* eylemi de dolaylı bir biçimde etkili oluyor, kanısındayız.

b) 2. *el*'in 'vücut bölümü' olduğu, *tutmak* eylemiyle belirleniyor. Ancak bunun' bir 'kimsenin elini kavramak' değil, bir benzetme, bir

aktarmayla oluşan somutlaştırma aracıyla 'bir kimseye yardımcı olmak', 'yükselmesine yardımcı olmak' anlamında kullanıldığı, *adam etmek* deyimiyle kesinlik kazanıyor. Dilde zaten *elinden tutmak* biçiminde kalıplaşmış bir deyim de vardır. Bu kesinleşmede, kendisine yardımcı olunan kimsenin *haylaz* oluşu da etkilidir. Çünkü, eğer bunun arkasından *adam etmek* gelmese de tümce "...elinden tutup evine götürmek" olsaydı, bu aktarmalı anlam düşünülmeyecekti.

c) 3. *el*'in bir 'yeterlik, yeteneği olmak' anlamını taşıdığı, bir yandan dilde yerleşmiş bulunan *elinden tutmak* deyimiyle kesinleşirken bir yandan da tümcede, önceden geçen haylaz bir kimse, elinden tutarak ona yardımda bulunma, hatta bu kimsenin bir yabancı (el) oluşu da etkili bulunmaktadır. Bunlara ek olarak *haylaz* diye nitelenen kişinin yaşlı bir kimse olmadığını da söyleyebiliriz; bu haylaz, daha eğitilebilecek, doğru yola getirilip yükseltilebilecek yaştadır. Çünkü *haylaz*'ın daha çok, çocuklar ve gençler için kullanıldığını bildiğimiz gibi, onun adam edilmesinin söz konusu oluşu da bu durumu belirginleştirmektedir.

Burada, tümcedeki öğelerin ses, biçim ve dizim açısından bağıntıları üzerinde durmuyoruz. Ancak dizim bakımından şu kadarını söylemekle yetinelim ki, iki yargıyı (iki tümceyi) bir araya getiren bir Türkçe ad tümcesi karşısındayız: "Elin haylazının elinden tutmak elimde değildir" ve "Elin haylazını adam etmek elimde değildir". Bu örnekte Türkçenin bir özelliği de ortaya çıkmakta, *elinden tutmak* ve *adam etmek*'in ayrı ayrı iki tümleç olarak değil, birbirini anlamca bütünleyen tek bir tümleç olarak düşünülmesi gerekmektedir.

İşte, dildeki birimler böylesine karmaşık, böylesine birbiriyle iç içe ilişkiler bütünü içinde işlemekte, tümcedeki öğelerin tek tek taşıdıkları anlam özelliklerinin dışına çıkan bağlantılar ve bilgi aktarımları söz konusu olmaktadır.

B. GELİŞMELİ ANLAMBİLİM

Bu bölümde ele aldığımız konuları "Gelişmeli Anlambilim" başlığı altında toplamamızın nedeni, bunların, oluşmaları için bir zamana gereksinme gösteren türden olayları, sorunları içermesidir.

XX. yüzyılda bütünlük, dizge anlayışının yerleşmesine kadar, anlambilimin en çok uğraştığı sorunlar, anlam değişmeleridir. Sözcüklerin anlam açısından tarih boyunca gösterdikleri gelişmeleri çeşitli dillerin anlambilgisi çerçevesi içinde inceleyen ve bugün de sürdürülen çalışmalar, bu niteliğiyle *tarihsel anlambilim* adını da almaktadır.

1. ANLAM DEĞİŞMELERİ

Eski Yunandan beri, dil sorunlarından, düşünürlerin en çok ilgisini çeken konulardan biri, anlam değişmeleridir. Birçok düşünür ve dilci, zaman içinde anlamı değişen öğeleri belirlemeye, bunların değişme biçimlerini ve nedenlerini saptamaya çalışmışlardır.[339] Ancak kimi bilginler, anlam değişmesi olarak nitelenebilecek olayların varlığını kabul etmemekte, bu terimin kullanılmasına da karşı çıkmaktadırlar. Örneğin, sözcükleri zihnin dış dünyadan kavrayarak aldığı öğeler, *dil kavramaları* olarak gördüğüne, dili, bir söze dönüştürme eylemi saydığına yukarıda değindiğimiz L. WEISGERBER, bunlardan biridir. Bilgin, bu konudaki yanlış değerlendirmelerin, dildeki ses bileşimlerinin ölçü olarak alınmasından doğduğunu ileri sürer; anlam değişmesi diye belirlenen şeyin bir kavram, bir ad ya da içerik değişmesi olduğunu söyler.[340]

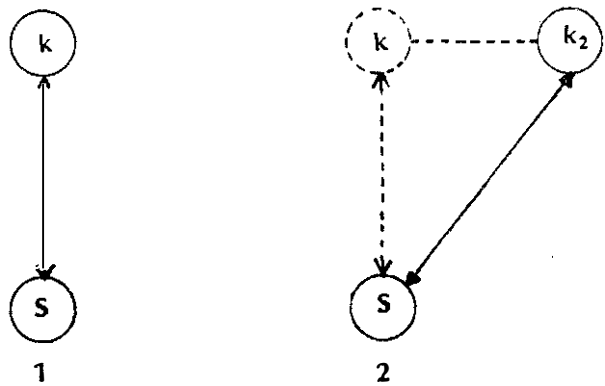
Biz, bir ses bileşiminin, bir sözcüğün başlangıçta bir nesneyi, göndergeyi dile yansıttığını, başka bir deyişle, her bir sözcüğün bir temel anlam öğesini karşıladığını kabul ettiğimize göre, bir sözcüğün zamanla o kavramdan az çok uzaklaşması ya da yeni bir kavramı yansıtması durumunun bir anlam değişmesi olarak görülebileceğini söylemek istiyoruz. Örneğin Türkçede, VIII. yüzyıl metinlerinde geçen *sakınmak* eylemi

339 Aristo, Proklos gibi düşünürlerin yaklaşımları ve açıklamaları için hkz. Kronasser, 2., 4., 16., 153. paragraflar.

340 Weisgerber Sprachwissenschaftliche Methodenlehre adlı yapıtında (çevirisi: Hüseyin Sesli, Dilbilim Metot Bilgisi, Erzurum, 1968, s. 23), sözcük anlamları üzerindeki görüşlerin bir dizge oluşturmadığını, Ullmann ve Kronasser gibi dilcilerin de bir çıkar yol bulamadığını belirtir. Anlam değişmesini niteleyen görüşü için bkz. Indogermanische Forschungen 46 (1928), 320.

hiç bir biçim değişikliğine uğramadan bugüne kadar gelmiştir.[341] Ancak aynı gösterge o zaman 'düşünmek', 'üzerinde durmak', 'yaslanmak', 'kederlenmek' kavramlarını yansıtırken bugün 'esirgemek, korumak' gibi, bunlarla ilişkili bir anlama gelmektedir. Türkçenin en eski ürünlerinde, 'ince, dayanıksız' anlamıyla geçen *yuqa* sözcüğü[342] bugün *yufka* biçiminde hâlâ yaşamakta, yalnızca 'ince açılmış hamur' anlamıyla kullanılmaktadır. Ufak bir ses değişimiyle günümüze kadar gelen, 12 yüzyıl önceki göstergenin gösterilen yönü, yine onunla ilişkili bulunan bir yeni kavramdır. Bu durumda bile anlam değişmesinden söz edilebilir, sanıyoruz. Aynı biçimde, Latincede 'yanak' demek olan *bucca* Roman dillerinde yaşamını sürdürmüş, Fransızcada *bouche*, İtalyancada *bocca* olarak 'ağız' kavramını yansıtmaya başlamıştır.

Şurası kesindir ki, değişik bilginlerce nasıl değerlendirilmiş olursa olsun, anlam değişmesi dendiği zaman göndergeyle sözcük, daha doğrusu, gösterilenle gösteren arasında kurulmuş olan bir ilişkinin az çok değişmesi söz konusudur. Ancak bu değişme, genellikle, birbiriyle bağıntılı, birbirine yakın kavramlar arasında olmaktadır (Aşağıda, 13. resimde anlam değişmesini iki basamaklı bir şema biçiminde gösteriyoruz).

13. resim : Anlam değişmesi

Anlam değişmeleri, ilk anlambilimcilerden (DARMESTETER, BRÉAL) beri, değişik açılardan ve çeşitli nedenlere bağlı olarak sınıflandırılmıştır.[343] Biz bunlar içinden, gelenekselleşmiş bulunan, mantık

341 Tonyukuk yazıtı batı yüzü, 5., Kültigin yazıtı, kuzey yüzü, 10. satırda geçer.

342 Tonyukuk yazıtı, güney, 13. satırda geçer.

343 Bu bilginler ve Wundt, Heerdegen, Oertel gibi bilginlerin sınıflalamaları için bkz. Kronasser, § 11, 20, 23, 26, 33,44f. Ayrıca Ullmann (Précis, s. 270 ve ötesi, Grunzüge, s. 204).

açısından sınıflandırmayı temel alıyor ve bu değişmeleri şu üç ana öbekte topluyoruz:

a) Anlam daralması,

b) Anlam genişlemesi,

c) Başka anlama geçiş (anlam kayması). Şimdi bunlar üzerinde kısaca duralım.

a) ANLAM DARALMASI*

Bir göstergenin "gösterilen" yönü eskiye göre daralır, bir başka deyişle, sözcük, eskiden anlattığı nesnenin bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelirse buna anlam daralması adı verilir. Örneğin Almancada eskiden her çeşit hareket etmeyi gösteren, 'gitmek' anlamına gelen *fahren* sözcüğü bugün yalnızca, bir araçla gitmeyi ve bir taşıma aracı kullanmayı anlatır; eğer yürüyerek gitmek söz konusu ise *gehen* eylemi kullanılır. İngilizcede eskiden 'yüklenici' (müteahhit) demek olan *undertaker* sözcüğü de böylece, anlam bakımından daralarak bugün yalnız cenaze işlerini yüklenen (cenaze kaldırma yüklenicisi) yerine kullanılmaktadır.[344]

Türkçede, bu daralma örneklerinin en ilgi çekicilerinden biri, *oğlan* sözcüğünde görülür. *Oğul*'la birlikte, daha Köktürk yazıtlarında geçen *oğlan*, Eski Türkçede ve uzun yüzyıllar boyu hem kız, hem erkek çocuk için kullanılıyordu *(ırı oğlan* 'erkek çocuk'; *kız oğlan* 'kız çocuk' biçiminde, çeşitli kullanımları vardır).[345] Bugün yalnız erkek çocuk için kullanılmaktadır.

Eski Türkçede ve bugünkü lehçelerde hem anlamca geniş, hem de çokanlamlı olan *konmak* 'yerleşmek, yer tutmak, gecelemek...' eylemi de bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde daha çok, uçan şeylerin bir yere inmesini anlatır *(kuş kondu, kelebek kondu* gibi). Aynı biçimde, *davar (tawar)* Eski Türkçede her türlü 'mal' ve 'varlık' için kullanılırken bugün Anadolu ağızlarında yalnızca koyun, keçi ve büyükbaş hayvanları anlatmaya yarar. Bu örnekleri kolayca çoğaltabiliriz.[336]

Anlam daralmasının bir türü de eskiden çokanlamlı olan bir göstergenin kimi anlamlarını ya da bunlardan birini yitirmesidir. Örneğin bu-

**Restriction de sens, restriction; Bedeutungsverengung, Bedeutungsspezialisierung* karşılığı.

344 Ullmann, Grundzüge, s. 189.

345 Bu örnek üzerinde geniş bilgi, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi'nde (s. 137) ve Türk Anlambilimine Giriş adlı yazımızda (s. 178-180) verilmiştir.

346 Bu örnek ve başkaları için bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 137-141.

gün *dirilmek* Türkiye Türkçesinde yalnızca 'öldükten sonra canlanmak' anlamındadır. Halbuki Türkçenin en eski evrelerinde hem 'yaşamak', hem de 'öldükten sonra canlanmak' demekti[347]. Bugün *dirlik düzenlik* deyiminde, bu eski anlamın kalıntısını görüyoruz.

b) ANLAM GENİŞLEMESİ*

Bir gösterge, temel anlam olarak bir nesnenin, bir işin bir bölümünü, ya da bir türünü gösterirken zamanla o nesnenin bütününü, bütün türlerini anlatır duruma gelirse buna anlam genişlemesi denmektedir. Örneğin 'kıyıya değmek, varmak' anlamındaki Latince *adripare* eylemi zamanla anlam genişlemesine uğramış, Fransızcada *arriver* biçimini aldığı gibi 'varmak, ulaşmak' anlamına gelir olmuştur.[348] Aynı biçimde, Almanca *Nadel* sözcüğü başlangıçta yalnızca 'dikiş iğnesi, örgü iğnesi' demek iken bugün iğnenin her çeşidini anlatmaktadır.[349]

Türkçede de özellikle dili arılaştırma çabaları sonucunda, buna koşut gelişmelerle karşılaşıyoruz. Örneğin *ödül* eskiden yalnızca güreşlerde verilen "mükâfat" iken bugün bununla birlikte, 'yarışma (müsabaka)' anlamını da karşılamaktadır *(Sait Faik Ödülü, dil ödülü* gibi).

Bilim terimi olan öğelerde de aynı doğrultuda genişlemeler görülür. Örneğin *dalga* sözcüğü Türkçede önceleri yalnız, sudaki belli devinimler için kullanılırken Fı. *onde*, İng. *wave*, Alm. *Welle* terimlerinin ('dalga') etkisiyle fizikteki "dalga" kavramını da yansıtan bir fizik terimi durumuna gelmiştir *(Ortadalga, kısadalga* gibi).

Genelleşme (généralisation, generalization, Generalisierung) adı verilen bir tür genişlemeyi de özel adların tür adına dönüşerek çeşitli dillerin sözvarlığına girişinde görüyoruz: *röntgen (Röntgen* özel adından), *giyotin (Guillotine* özel adından), *şampanya (Champagne* özel adından) gibi.

c) BAŞKA ANLAMA GEÇİŞ**

Adından da anlaşılacağı üzere bu türde, göstergenin, eskisinden bambaşka, yeni bir kavramı yansıtması söz konusudur.[350] Örneğin La-

347 Geçtiği kaynaklar için aynı yere bkz.

* *Élargissement de sens, extension, extension du sens; extension of meaning; Bedeutungserweiterung.*

348 Ullmann, Précis, s. 272; Grundzüge, s. 189.

349 Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 19. basım s. 500.

** Fr. *déplacement*, Alm. *Bedeutungsverschiebung.*

350 Bu değişme türü üzerindeki görüşler çeşitlidir. St. Ullmann'ın, L. Weisgerber'in görüşleri için bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 121-122.

tincedeki *coxa* 'balta' sözcüğü Fransızcada *cuisse* biçimini alırken anlamı da 'kalça, but' olmuştur.[351] Türkçedeki *üzmek* eylemi Köktürk yazıtlarında 'kırmak, kesmek' anlamında görülmekte, bu anlamın yüzyıllar boyunca geçerli olduğu göze çarpmaktadır.[352] Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde yalnız, aktarmalı bir anlamla, insan için kullanılması, bir kimseye dert, üzüntü vermeyi anlatması, bu türden bir gelişmenin tanığıdır; bir insana dert olacak bir davranışı, bir tutumu, bir nesneyi kırmaya, koparmaya, aşındırmaya benzeterek bir somutlaştırmaya gidilmiş, bu somutlaştırma genelleşince anlam değişmesine yol açmıştır. Anadolu ağızlarında, eski anlamın kalıntıları vardır.

Bugün *ucuz* biçiminde ortak dilde yaşayan sözcüğün de Eski Türkçede 'kolay', 'değersiz', 'hakir' anlamlarında olduğunu görüyoruz.[353] Bu örnekleri de kolayca artırabiliriz.

Anlam değişmelerinin buraya kadar özetlediğimiz üç türüne, öteden beri sözü edilen iki değişme türünü daha katabiliriz: *Anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi*. Şimdi de kısaca, bunlar üzerinde duralım:

Anlam iyileşmesi *(ennoblissement de signification, meliorative, Bedeutungsverbesserung)* bir sözcüğün eskisine göre daha iyi bir anlam taşır duruma gelmesidir. Bu olayın en ilginç örneği, bugün birçok dilde, ordudaki en yüksek aşamayı gösteren *mareşal* sözcüğünde görülür. Türkçeye Fr. dan giren bu öğenin Eski Yüksek Alm.daki *marahscalc*, Lat.deki *mariscalcus* biçimleri 'at bakıcısı, nalbant' demek oluyordu. Bugün- Fr.*maréchal*, Alm.*Marschall*, İt.*mariscalco* gibi- çeşitli dillerde yaşayan sözcüğün zamanla ordudaki en yüksek sanı gösterir duruma gelmesinde, onun saray unvanlarından biri oluşunun etkisi bulunmalıdır.[354] Bu olayın güzel örneklerini Türkçede de görüyoruz. Daha VIII. yüzyılda, Köktürk yazıtlarında 'fena, kötü, perişan' anlamlarında geçen *yabız* sözcüğü zamanla *yavuz* biçimini almış, '*yaman, yiğit*' anlamlarının yanı sıra Anadolu ağızlarında 'iyi, güzel, iyi huylu', 'eli açık' hatta kendi saptamamıza göre 'yakışıklı, güzel' anlamlarında kullanılır olmuştur.[355] *Emek* sözcüğü de *-emgek, emkek* biçimiyle- Eski Türkçede yaşayan ve

351 M. Leroy, Les Grands Courants de la Linguistique Moderne, Bruxelles, 1967, s. 169; Kronasser, § 9.

352 Uygurcada, Divan-ı Lugati't Türk'te, Dede Korkut'ta ve geniş bir kullanım alamnn bulunduğu bugünkü lehçelerdeki biçimleri için bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 144

353 Aynı yer, 172, nota bkz.

354 Bu örnek ve konuya ilişkin kaynaklar için bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 122, 146.

355 Bkz. aynı yer, s. 146. Ayrıca, Derleme Sözlüğü, XI, 4208.

'acı, eziyet, zahmet– demek olan bir öğeyken bugünkü biçimine dönüşmüş, bir anlam iyileşmesine de uğramıştır.[356]

Anlam kötüleşmesi *(dégradation du sens, pejorative, pejorativer Bedeutungswandel, Bedeutungsverschlechterung)* olayında ise bunun tersi bir gelişme söz konusudur. Önceleri 'yabancı, misafir' demek olan Lat. *hostis* sözcüğü zamanla 'düşman' anlamına gelmeye başlamıştır. Farsçadan Türkçeye geçen *canavar*'da da benzeri bir gelişme görülür. Bizde önceleri Farsçada olduğu gibi (/ca:nver, ca:nva:r/, جانور, جانوار) 'canlı, hayvan' anlamında kullanılan sözcük bugünkü anlamını kazanırken bir anlam kötüleşmesine sahne olmuştur.[357]

ç) ANLAM DEĞİŞMELERİNİN NEDENLERİ VE SÜRESİ

Anlam değişmelerinin, öteden beri, üzerinde önemle durulan nedenleri çok çeşitlidir. Gelişmeli anlambilimin bu çok işlenen konusuna, burada kısaca yer vermekle yetineceğiz.[358]

Anlam değişmelerinin bir bölümü ruhsal ve dilin niteliklerinden kaynaklanan nedenlere dayanır. Bu değişmelerin birçoğunda, hemen bütün dillerde, yukarıda ele aldığımız çeşitli *aktarmalar* etkili olmuştur.[359] İnsanın vücut bölümlerinin, organlarının adlarıyla doğadaki nesneler arasında ilişki kurulması, doğadaki nesnelerin ve onların niteliklerinin insanlar için kullanılması, somutlaştırmalar, duyular arasındaki yaklaştırmalar ve ad aktarmaları bu arada düşünülmelidir. Bunlara ilişkin örnekleri burada yinelemek istemiyoruz. Ayrıca, *güzel adlandırma* ve *terbiyelilik* çabalarıyla kolay söyleyişe yönelme eğilimi de değişmeye yol açan nedenler arasında sayılabilir.

Toplumsal etkenlere gelince, dildeki göstergelerin toplumun yaşayışıyla, geçirdiği sosyal ve kültürel değişmelerle sıkı sıkıya ilişkili olduğuna, Sözcükbilim bölümünde değinmiştik. Anlam değişmelerinin nedenlerinden biri de işte budur. Toplumdaki, toplumun dünya görüşün-

356 Bkz. aynı yer.

357 Bkz. aynı yer.

358 Bu konuda geniş bilgi ve çeşitli çalışmalar, örneğin geçen yüzyılın sonlarında, anlam değişmesi nedenlerini belirleyen Karl Schmidt'in sınıflaması için bkz. Kronasser, § 10, 15, 16, 26, 27, 153, 157.

359 Kimi yazarlar bu yüzden, bu nedenleri sayarken doğrudan doğruya, aktarmaların türlerini sıralarlar. Bir bakıma anlam olayı sayılabilecekleri için biz de aktarmaları Anlambilimi ve Türk Anlambilimi'nde Gelişmeli Anlambilim çerçevesi içinde ele almıştık.

deki değişimler sonucunda kavramlarda da başkalaşma olduğundan bir kavramla onu yansıtan gösterge arasındaki ilişki silinmekte, yeni bir bağıntı kurulmaktadır. Bir örnek üzerinde durmak, sanırım, yeterli olacaktır: Türkçede *efendi* sözcüğü bir san olarak Cumhuriyet dönemine değin (hatta Cumhuriyetin ilk yıllarında) adlardan sonra getirilerek, yerine göre şehzadeler, din adamları ve öğrenciler için kullanılıyordu *(Şeyhülislam Esat Efendi, Bâkî Efendi, Sultanî talebesinden İzzet Efendi, mektep efendisi* gibi). Bugün bu sözcüğün kullanım yeri değişmiştir; değer verilen büyükler ve öğrenciler için kullanılmadığı gibi, toplumda az öğrenim görmüş ya da hiç öğrenim görmemiş kimseler anılırken adlarından sonra, genellikle bu sana yer verilmektedir (Osman Efendi, Odacı Hasan Efendi gibi)

Anlam değişmeleri genellikle uzun bir sürede, çoğu kez birkaç yüzyıl içinde gerçekleşir. Ancak, bir toplumda kısa bir dönemde hızla gelişmeler olmuşsa bu anlam olayları da kısa bir süre içinde, kimi zaman on-on beş yılda oluşabilir. Türk Dil Devrimi süreci içinde terimleşen birçok öğedeki gelişme, buna örnektir. Ayrıca, eski dönemlerde 'elçi, sözcü, haberci, peygamber' gibi anlamlarda kullanılan *savcı* sözcüğü,[360] 'bilgin, bilge' anlamında, çok eski metinlere kadar uzanan *danışman*, Türkçenin en eski sözcüklerinden olan *il*, yeniden canlanan ve yeni anlamlarda kullanılarak tarihsel süreç içinde anlam değişmesine uğrayan öğelere örnek gösterilebilir.

Burada önemle değinilmesi gereken bir konu, ortak dilde, yazı dilinde gerçekleşen değişmelerin bir dilin lehçe ve ağızlarına kolay kolay yansımadığı, lehçe ve ağızlarda eski anlamların daha, çok uzun bir süre, yüzyıllarca yaşamını sürdürdüğüdür. Örneğin *varmak, eğlenmek, okumak, okşamak* gibi birçok sözcük, bugün ortak dilimizden farklı olarak lehçe ve ağızlarda eski anlamlarını korur *(Varmak*, ortak dilde 'ulaşmak, erişmek' demek iken birçok lehçe ve ağızlarda 'gitmek', *eğlenmek* sözcüğü ortak dilden farklı olarak 'vakit geçirmek'; *okumak* ise 'çağırmak (davet etmek)' anlamındadır; Anadolu ağızlarında *okşamak* '..yakın olmak, benzemek' anlamına kullanılmaktadır).

360 Bu örnek için bkz. D. Aksan, Anlam alışverişi olayları ve Türkçe: TDAY-Belleten 1961, s. 229.

2. TÜRKÇENİN ANLAMBİLİM AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Anlambilim konusunu bitirmeden önce, biraz da Türkçenin bu açıdan başlıca niteliklerine değinmek istiyoruz.

Her şeyden önce belirtilmelidir ki, Türkçe, yalnız biçim özelliklerinden kaynaklanan türetme olanaklarının genişliği bakımından değil, kavramlar açısından da zengin bir dil olarak karşımıza çıkar.[361] Bu *zenginlik* sözcüğüyle anlatmak istediğimiz, daha, en eski dil ürünlerimizin tanıklığında yapılacak bir incelemede ortaya çıkan, somut ve soyut kavramlardaki çeşitlilik ve bolluktur; Türkçede kavram ya da göndergeyle sözcük arasında kurulan ilişkilerin, dile yansıtılan göndergelerin çokluğudur. Sözcükbilim bölümünde de buna değinmiş, J. KRÁMSKÝ'nin vardığı yargının tersine, Türkçenin, daha Köktürkçe evresinde zengin bir dil görünümü taşıdığını, o dönemin sözvarlığında somut kavramların aşağı yukarı % 67, soyut kavramların ise % 33 oranında olduğunu belirtmiştik. Uygur döneminde ise yabancı kavramların karşılanması için yapılan geniş ölçüdeki türetmelerle dilin anlatım gücünün ne denli arttığına, yine orada değindik. Burada kısaca vurgulamak istediğimiz, bu iki evreyi kapsayan Eski Türkçe döneminin söz dağarcığında dikkati çekecek ölçüde geniş bir eşanlamlılığın varlığı, birbirine yakın, "tam eşanlamlı" sayılabilecek öğelerin bulunuşu *(erk/küç, yinçke/yuqa, tün/kiçe, yabız/yablaq/anıġ)* gibi), çokanlamlılığın ve bizim "ileri öğeler" adını verdiğimiz sözcüklerin göze çarpmasıdır.[362] Ancak XIII.–XIV. yüzyıllardan sonra, Arapça ve Frasçanın güçlü etkisi ve aydınlarımızın yabancı dillere olan tutkuları nedeniyle, özellikle soyut kavramlarda yabancılaşma başlamış, temel sözvarlığına kadar uzanan sözcük ölümleri, Türk-

361 Bu konuda bkz. D. Aksan, Türk dili zengin bir dil midir?: Türk Dili XXVI, No. 248 (1972), 119-124

362 Bu eşanlamlılık örnekleri ve başkaları için bkz. D. Aksan, Eşanlamlılık sorunu, s. 1-14; çokanlamlılık ve ileri öğeler sorunları için de şu yazılarımıza baş vurulabilir: Türkçe araştırmalarda yeni yollar: TDAY-Belleten, 1969, 45-55; Kavram alanı-kelime ailesi ilişkileri: TDAY Belleten 1971, 253-262; Eski Türk yazı dilinin yaşıyla ilgili yeni araştırmalar (I. Mill. arası Türkoloji Kongr.) 379-378;, Zur Frage der semantischen Kriterien. s. 17-27.

çenin soyut kavramlar yönünden yoksullaşmasına yol açmıştır (Bkz. Sözcük Ölümü). Ancak Anadolu ağızlarında durum daha başkadır ki, buna aşağıda değiniyoruz.

Burada, Türkçenin anlambilgisi yönünden üzerinde durulması gereken bir konuya da değinmek istiyoruz: Köktürk yazıtlarından bu yana, çeşitli evreleri gözden geçirilecek olursa bu dilin, anlatım yolu açısından somuta bağlı, anlatımda doğadan yararlanan bir dil olduğu görülecektir. Bu nitelik. onun sözvarlığının genişlemesine, anlatım gücünün artmasına, somutlaştırmaların pek bol görüldüğü deyimlerinin özgünlük ve canlı betimleme gücü kazanmasına yol açmaktadır. Yukarıda değindiğimiz gibi, renk adlarının her birinin doğaya dayanan bir adlandırmadan kaynaklanması *(yeşil, kızıl, gök* örnekleri anımsanmalıdır), renk tonlarında yine doğaya dayanan ve hemen hiç bir dilde bulunmayan bir zenginliğe tanık olunması *(vişneçürüğü, camgöbeği, gülkurusu, ördekgagası, yavruağzı, pişmişayva, kavuniçi*... örneklerinde olduğu gibi) bu savımızı destekler niteliktedir.[363] Adbilim bölümünde belirttiğimiz gibi, kimi renklerin yalnız doğadaki nesnelerin dile getirilmesinde kullanılmasına karşılık kimi renklerin yalnızca insanlarda ve hayvanlarda görülenlere ayrılmış olması (örneğin *doru, kula, demirkırı, baklakırı*'nın, atları nitelemeye yaraması) dikkati çekicidir.[364] Öte yandan, akrabalık adlarındaki çeşitlilik, Türkçenin belirgin bir niteliğidir.[360]

Türkçenin biçim açısından belirgin niteliği olan ***bağlantılı dil*** oluşu da onun anlambilim bakımından özellikle belirtilenmesi gereken bir yönüdür. Daha önce de değindiğimiz gibi, Türkçede kimi biçimbirimler hem türetmede, hem de çekimde görev almakta ({-İr}, {-mİş}, {-DİK} gibi örnekler), böylece, bağlantılılığa ek olarak yeni bir anlatım gücü doğmaktadır. Buna, kimi biçimbirimlerin değişik görevleri yüklenmelerini de (örneğin {-lİk}, {-CE} gibi biçimbirimler) eklersek Türkçede anlatım olanaklarının ne denli geniş olduğu ortaya çıkar. Bu biçim özelliği nedeniyle yeni kavramların türetmelerle ve yine dilde bulunan birleştirme olanağından yararlanılarak karşılanması çok kolaylaşır *(dönüşüm, seçenek, ödenek, bilgisayar, bilinçaltı, akımölçer, okulöncesi*... gibi). Anadolu ağızları, yazı dilindeki yabancılaşmaya, yüzyıllar boyunca günlük konuşma diline, aile diline kadar uzanan güçlü yabancı etkiye karşın, Türkçenin bütün bu anlatım olanaklarından, anlatım yollarından gereğince yararlanmış, yabancı ve yeni kavramlara karşılıklar türetmiştir.

363 Bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 88-90,

364 Aynı yere bkz.

365 Aynı yer, s. 97-99.

Örneğin *mecra* karşılığında bu ağızlarda *akak*, *akgın*, *akmaç*, *akanak*, *akıntı* gibi sözcükler, Rumcadan girme *anahtar* yerine *açar*, *açkıç*, *açacak*, *açan*, *açkı*, *açkaç* gibi birçok öğeler vardır. Bir bölümü eski yazı dilinin kalıntısı olan bu sözcüklerin yanı sıra *dördül* (dörtgen), *dikeç* (dikey) gibi, terim olabilecek öğelerle de karşılaşılmaktadır.[366]

Türkçenin dizim açısından önemli bir niteliği, onu birçok dilden ayıran ve anlatımda kıvraklığa, kestirmeliğe götüren bir özellik sayılabilir: Birçok dilde tümcecik ve tümcelerin bir ilgi adılıyla bağlanmasına karşılık, Türkçede aynı işlev, bir *ortaç (participium)* ya da bir *ulaç*'la *(gerundium)* yerine getirilir. Örneğin,

Kardeşimin satın aldığı paltoyu giyiyorum

tümcesi Türkçede bir ortaçla ({–DİK} biçimbirimiyle kurulan *satın aldık* ortacı) birbirine bağlanmış iki ayrı tümceden oluşmuş tek bir tümcedir ("Ben paltoyu giyiyorum" ile "Kardeşim paltoyu satın aldı"). Aynı anlamı bir Hint-Avrupa dilinde, örneğin bir Germen dili olan İngilizcede dile getirecek olursak

I am wearing the coat which my brother bought

dememiz gerekecektir (Ben giyiyorum paltoyu, ki onu kardeşim satın aldı). Aynı tümceyi bir Sami dili olan Arapça, yine aynı yoldan anlatır:

/elbesu l miy'a tafe lleδi iştera:hu ahi:/

(ألبس المعطف الذى اشتراه أخى)

('Giyiyorum paltoyu ki onu satın aldı kardeşim').

Bu ortaç ve ulaçlardan yararlanma niteliği -başka dillerde görüldüğü biçimde, 've' anlamına gelen bağlaçlara baş vurmadan –

> "*Sabahleyin erkenden kalkıp dersimi çalışarak yapılacak sınava girmeden önceki hazırlıklarımı bitirince, beni huzursuz eden, uykularımı kaçıran başarısızlık korkusundan uzaklaştığımı hissettim*" gibi bir tümceyi Türkçede rahatlıkla kurmaya

olanak sağlar.

Son

366 Bu örnekler ve başkaları için bkz. D. Aksan, Türkçenin anlatım gücü ve anlatım yolları.

ANLAMBİLİM KAYNAKÇASI

AKSAN, Doğan, *Türk anlam bilimine giriş- anlam değişmeleri*: T.D.-A.Y. Belleten 1965, 167–184.

———, *Kavram alanı-kelime ailesi ilişkileri:* T.D.A.Y.-Belleten 1971, 253-262.

———, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara, 1971.

———, *Türk dili zengin bir dil midir?*: Türk Dili No. 248 (1972), 119-124.

———, *Dilbilim açısından şiir:* Türk Dili, No. 271 (1974), 558–573.

———, *Eşanlamlılık sorunu ve Türk yazı dilinin eskiliğinin saptanmasında eşanlamlılardan yararlanma:* Türkoloji Dergisi VI/1 (1974), 1–14.; ayrıca: I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler: 1972 (1975), 531–542.

———, *Die Ausdruckskraft der türkischen Sprache im Spiegel der anatolischen Mundarten:* Altaica Collecta (Beiträge und Vorträge der XVII. P.I.A.C., 3–8 Juni 1974), Wiesbaden, 83–92. Türkçesi: *Türkçenin anlatım gücü ve anlatım yolları:* A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 50. Yıl Konferansları, Ankara, 1976, 79–89.

———, *Bemerkungen zur Semasiologie und Lexikologie des Alttürkischen:* Materialia Turcica 3 (1977), 33–37.

———, *Dilde yerlileştirme üzerine*, 1: Genel Dilbilim Dergisi No. 3–4 (1979), 3–9; 2: Genel Dilbilim Dergisi, No. 2/7–8 (1980), 5–10.

ALTINTAŞ, N.- V. Berkem, *Eş sözler. Les homonymes et les paronymes*, İstanbul, 1943.

ANDRESEN, Karl Gustaf, *Über deutsche Volksetymologie*, 7. basım: Leipzig, 1919.

ANTAL, L., *Questions of Meaning*, La Haye, 1963.

ARENS, H., *Die Sprachwissenschaft, der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*, Freiburg-München, 1955.

ARIKLI, N.- T. Tunçdoğan- B. Vardar, *Semantik Akımları*, İstanbul, 1969.

AUSTIN, J.L.: *How to Do Things With Words*, Cambridge, Mass., 1962.

BALLY, Charles, Le Français Moderne VIII (1940), s. 195.

———, *Linguistique Générale et Linguistique Française*. 3. basımı: Berne, 1950.

BAŞKAN, ÖZCAN, *Lengüistik Metodu*, İstanbul, 1967.

———, *Yabancı-Dil Öğretimi, İlkeler ve Çözümler*, İstanbul, 1967.

———, *Dilde anlam halkaları:* Yeni İnsan, No. 64 (1968), 14–15.

Bedeutung, Sprechakte und Texte. Yayımlayan: Willy Vandeweghe -Marc van de Velde, Tübingen, 1979.

BENVENISTE, E., *Nature du signe linguistique:* Acta Linguistica I/1 (1939), 23–29.

BIERWISCH, Manfred, *Semantik:* Neue Perspektiven in der Linguistik, yayımlayan: John Lyons, Hamburg, 1975, 150–167.

BLANKE, Gustav H., *Einführung in die semantische Analyse*, München, 1973.

BRANDS, H. Wilfrid, *Studien zum Wortbestand der Türksprachen*, Leiden, 1973.

———, *Zum metaphorischen Gebrauch türkischer Tierbezeichnungen:* Central Asiatic Journal XVIII/2 (1974), 129–134.

BRÉAL, Michel, *Essai de Sémantique*, Science des Significations, 5. basımı: Paris, 1921.

BREKLE, Herbert, E.: *Semantik, Eine Einführung in die sprachwissenschaftliche Bedeutungslehre*, München, 1972.

BRIDGMAN, W., *Words, Meanings and Verbal Analysis:* Science and Language (Selected Essays), Boston, 1965, 23–42.

CARNOY, A.: *La Science du Mot, Traité de Sémantique*, Louvain, 1927.

CHAFE, Wallace L., *Meaning and the Structure of Language*, Chicago, 1970.

CHOMSKY, N.: *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, Mass., 1965. Almancaya çevirisi: *Aspekte der Syntax-Theorie*, Frankfurt, 1973.

———, *Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation: Studies on Semantics in Generative Grammar*, The Hague, 1972.

——— ———, *Studies on Semantics in Generative Grammar*, The Hague-Paris, 1972.

CLARK, Herbert H., *Semantics and Comprehension*, The Hague, 1976.

COLLINSON, W.E., *Comparative Synonymics: Some Principles and Illustrations:* Transactions of the Philological Society (1939),54–77.

COSERIU, E., *Lexical Structures*, Aidala, 1967.

———, *Probleme der strukturellen Semantik*, Tübingen, 1973.

CRYSTAL, David, *Linguistics*, Harmondsworth, 1976.

DARMESTETER, A., *La Vie des Mots Étudiée Dans Leurs Significations*, 18. basımı: Paris, 1932.

DAUZAT, A., *Voyage à Travers les Mots*, Paris, 1949.

DE MAURO, Tullio, *Introduzione alla Semantica*, Bari, 1966. Fransızca çevirisi: *Une Introduction à la Sémantique*, Paris, 1969.

Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü. Berke Vardar yönetiminde hazırlayanlar: N.Güz - E.Öztokat - O.Senemoğlu - E.Sözer, Ankara, 1980.

Einführung in die praktische Semantik. Yayımlayanlar: H.J.Heringer-G.Öhlschläger-B.Strecker-R.Wimmer, Heidelberg, 1977.

ERDMANN, K.O., *Die Bedeutung des Wortes*, Aufsätze aus dem Grenzgebiet der Sprachpsychologie und Logik, 4. basımı: Leipzig, 1925.

FAIK, SULLY, *Anlam çözümlemesi*, çeviren: Dürnev Yazıcıoğlu: İzlem (dergisi), No.2 (1979), 48-53.

FIRTH, J.R., *The Technique of Semantics:* Papers in Linguistics, 1957, s. 29–.

———, *A Synopsis of Linguistic Theory*, 1930–55: Studies in Linguistic Analysis, Oxford, 1957.

———, *Papers in Linguistics*, 1934–1951, Oxford, 1957.

FODOR, J.D., *Semantics: Theories of Meaning in Generative Grammar*, New York, 1977.

GAMİLLSCHEG, E., *Französische Bedeutungslehre*, Tübingen, 1951.

GAUGER, Hans-Martin, Zum Problem der Synonyme, Tübingen, 1972.

GECKELER, Horst, *Strukturelle Semantik und Wortfeldtheorie.* Ein Überblick, München, 1971.

GIPPER, Helmut, *Der Inhalt des Wortes und die Gliederung des Wortschatzes* (Duden-Grammatik'ten ayrıbasım), Mannheim, 1959, s. 392–429.

———, *Inhaltbezogene Sprachforschung in Deutschland:* Vuosikirja II (1961), 27–61.

———, *H. Schwarz, Bibliographisches Handbuch zur Sprachinhaltforschung*, I (A-G), Köln-Opladen, 1966.

GOODMAN, N., *On Likeness of Meaning: Semantics and the Philosophy of Language*, Urbana, 1952.

GREIMAS, A.J., *Sémantique Structurale, Recherche de Méthode*, Paris, 1966.

GRÜNBERG, Teo, *Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme*, Ankara, 1970.

———, *Anlama, belirsizlik ve çok-anlamlılık üzerine bir araştırma:* Araştırma (D.T.C.F.Felsefe Araştırmaları Dergisi) VIII (1970), 301–388.

GUIRAUD, Pierre, *La Sémantique*, Paris, 1955. Türkçesi: *Anlambilim*, çeviren: Berke Vardar, İstanbul, 1975.

HARRIS, Z.S., *Discourse Analysis:* Language 28 (1952), 18–23; 474–494.

HARTMANN, P., *Zum Begriff des sprachlichen Zeichens:* Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 21 (1968), 205–222.

HAYAKAWA, S.I., *Semantik, Sprache im Denken und Handeln.* 2. baskı, Darmstadt, 1968.

HEGER, Klaus, *Homographie, Homonymie und Polysemie:* Zeitschrift für Romanische Philologie 79 (1963), 471–491.

———, *Die Semantik und die Dichotomie von Langue und Parole:* Zeitschrift für Romanische Philologie 85 (1969), 144–215.

HEILMANN, Luigi, *Statistical Considerations and Semantic Content.* Proceedings of the Ninth International Congress of Linguistics, Cambridge, Mass., August 27–31, 1961, London-Paris, 1968, s. 427–433.

HENNE, Helmut, *Semantik und Lexikographie, Untersuchungen zur lexikalischen Kodifikation der deutschen Sprache*, Berlin-New York, 1972.

HILF, Eckehard Arnold, *Homonyme und ihre formale Auflösbarkeit im System Sprache*, München, 1974.

HUGUET, E., *Evolution du Sens des Mots Depuis le XVI ième Sciécle*, Paris, 1934.

HUNDSNURSCHER, Franz, *Neuere Methoden der Semantik. Eine Einführung Anhand deutscher Beispiele*, 2., gözden geçirilmiş baskı, Tübingen, 1971.

IMMLER, Manfred, *Generative Syntax-generative Semantik, Darstellung und Kritik*, München, 1974.

KANTEL, Semiramis, *Prieto'nun göstergebiliminde "connotation" kuramı ve Hjelmslev:* Fransız Dili ve Edebiyatı 3 (1979), 103–118.

KATZ, J., *Analyticity and Contradiction in Natural Language:* Readings in the Philosophy of Language, New Jersey, 1964, s. 519–543.

———, *The Semantic Component of a Linguistic Description:* Zeichen und Systeme der Sprache, II. cilt, Berlin, 1966.

———, *J.Fodor, The Structure of a Semantic Theory:* Language 39 (1963), 170–210.

———, P.*M.Postal*, An Integrated Theory of *Linguistic Descriptions*, Cambridge, Mass., 1964.

KERBRAT-ORECCHIONI, *La Connotation*, Lyon, 1977.

KESELING, Gisbert-Herbert E.WIEGAND: *Einführung in die Semantik:* Sprache, eine Einführung in die moderne Linguistik, s. 13–22.

KNOBLOCH, Johann, *Sprachwissenschaftliches Wörterbuch*, 9 fasikül, Heidelberg, 1961–1981. "*Bedeutung*" ve "*Bedeutungstheorien*" maddeleri.

———, *Indogermanische Wurzelsemantik:* Lingua 54 (1981), 41–46.

KOCAMAN, Ahmet, *Anlambilimi üzerine:* Genel Dilbilim Dergisi 1/3–4 (1979), 10–29.

———, *Dilde bağlam ve anlam ilişkileri üzerine:* Türk Dili, No. 332 (1979), 397–401.

———, *Dilbilimsel anlambilim:* Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları, I (Ankara, 1980), 89–103.

KOOİJ, Jan G., *Ambiguity in Natural Language: an Investigation of Certain Problems in its Linguistic Description*, Amsterdam-London, 1971.

KORZYBSKI, A., *Science and Sanity*, *The Institute of General Semantics*, Connecticut, 1958.

KRATZER, Angelika, *Semantik der Rede:* Kontexttheorie, Modalwörter, Konditionalsätze, Königstein/Ts., 1978.

KRONASSER, Heinz, *Handbuch der Semasiologie*, Heidelberg, 1952.

KÜHN, Peter, *Der Grundwortschatz. Bestimmung und Systematisierung*, Tübingen, 1979.

LEECH, G.N.: *Semantics*, Harmondsworth, 1974.

LEHRER, Adrienne, *Semantic Fields and Lexical Structure*, Amsterdam, 1974.

LEISI, Ernst, *Der Wortinhalt, seine Struktur im Deutschen und Englischen*, 2., genişletilmiş basım, Heidelberg, 1961.

LEWIS, C.I., *The Modes of Meaning:* Semantics and the Philosopby of Language, Urbana, 1952, s. 50–.

LİNSKY, L., *Semantics and the Philosophy of Language*, Urbana, 1952.

LYONS, John, Semantics, 2 cilt, Cambridge, 1977.

MATES, Benson, *Synonymity:* Semantics and the Philosophy of Language (Linsky), Urbana, 1952, s. 111–.

MC CAWLEY, J.D., *Concerning the Base Component of a Transformational Grammar:* Foundations of Language 4 (1968), 243–269.

———, *Syntactic and Logical Arguments for Semantic Structures:* Indiana University Linguistic Club, 1972.

MEIER, Hugo, *Die Metapher. Versuch einer zusammenfassenden Betrachtung ihrer linguistischen Merkmale*, Winterthur, 1963.

MEILLET, A., *Comment les Mots Changent de Sens:* Année Sociologique, 1905–1906, 1–38.

MOUNIN, Georges, *Clefs Pour la Sémantique,* Paris, 1972.

New Horizons in Linguistics, yayımlayan: John Lyons, Harmondsworth, 1970. Almancası: *Neue Perspektiven in der Linguistik*, Hamburg, 1975.

OGDEN, C.K.-I.A.RICHARDS, *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*, London, 1936.

ÖHMANN, Suzanne, *Wortinhalt und Weltbild. Vergleichende und methodologische Studien zu Bedeutungslehre und Wortfeldtheorie*, Stockholm, 1951.

ÖZİNÖNÜ, A. Kemal, *Kavram anlamı ve kavram gelişmesi:* Gazi Eğitim Enstitüsü Araştırma ve İncelemeleri Bülteni, 2 (1962), 88–93.

PALMER, F.R., *Semantics, A New Outlook*, Cambridge, 1976.

PORZIG, Walter, *Das Wunder der Sprache. Probleme, Methoden und Ergebnisse der modernen Sprachwissenschaft*, 2. basım, Bern, 1957.

———, *Die Einheit des Wortes. Ein Beitrag zur Diskussion:* Sprache, Schlüssel zur Welt, Festschrift für Leo Weisgerber, Düsseldorf, 1959, s. 157–167.

PRIETO, LUIS J., *Fondaments de la Théorie Fonctionelle du Signifié*, Cordoba, 1964.

Readings in Modern Linguistics, yayımlayan: Bertil Malmberg, Stockholm, 1972.

REISIG, K., *Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft*, yayımlayan: F. Haase, Leipzig, 1839.

ROSETTI, A., *Le Mot. Esquisse d'une Théorie Générale*, 2. basım, Copenhague, Bucarest, 1947.

RÖSSLER, Gerda, *Konnotationen. Untersuchungen zum Problem der Mit-und Nebenbedeutung*, Wiesbaden, 1979.

SANKOFF, David, *On the Rate of Replacement of Word-Meaning Relationship:* Language 46 (1970), 564–569.

SAUSSURE, Ferdinand de, *Cours de Linguistique Générale*, yayımlayanlar: Ch. Bally-A.Sechehaye, Paris, 1931. Türkçe çevirisi: *Genel Dilbilim Dersleri*, çeviren: Berke Vardar, 2 cilt, Ankara, 1976, 1978.

SCHAFF, Adam, *Die Bedeutung der "Bedeutung"*: Deutsche Zt. für Philosophie 9 (1961), 613–.

———, *Einführung in die Semantik*, Berlin, 1962.

SCHANK, Roger, C., *Semantics in Conceptual Analysis:* Lingua 30 (1972), No. 2, 3, 101–140.

SCHİPPAN, Th.: *Einführung in die Semasiologie*, Leipzig, 1972.

SCHÖNE, Maurice, *Vie et Mort des Mots*, Paris, 1951.

SEARLE, J., *Meaning and Speech Acts:* Philosophical Review 71 (1962), 423–.

———, *An Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge, 1969.

Semantics of Natural Language, yayımlayanlar: D. Davidson-G.Harman, Dordrecht, 1972.

SESLİ, Hüseyin, *Dil Alanı Üzerine*, Erzurum, 1968.

SINGER, Horst, *Semantik:* Perspektiven der Linguistik, Stuttgart, 1973, cilt 1, 80–104.

SITTA, Horst, *Semanteme und Relationen:* Zur Systematik der Inhaltssatzgefüge im Deutschen, Frankfurt, 1972.

SLAMA-CAZACU, T., *Langage et Contexte*, Gravenhage, 1961.

SOLTÉSZ, Katalin J., *Homonymie, Polysemie und Synonymie der Eigennamen:* Acta Linguistica 22 (1972), No. 1–2, 107–117.

SÖHNGEN, G., *Analogie und Metapher*, Freiburg-München, 1962.

Sprache, Eine Einführung in die moderne Linguistik (Funk-Kolleg Sprache), 2 cilt, Frankfurt, 1973.

STERN, GUSTAV, *Meaning and Change of Meaning*, Göteborg, 1931.

STIEHL, Ulrich, *Einführung in die allgemeine Semantik* Bern, 1970.

Studies in Linguistic Semantics, yayımlayanlar: Charles J. Fillmore-D.T. Langendoen, N.York - Sydney, 1971.

Syntax and Semantics, 1. cilt, yayımlayan: J. Kimball, N. York-London, 1972.

TOĞROL, Beglân, *Duygusal Anlam Sistemleri*, İstanbul, 1967.

TRIER, Jost. *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*, Heidelberg, 1931.

———, *Deutsche Bedeutungsforschung:* Germanische Philologie, Festschrift für O. Behaghel, 1934, 173–.

———, *Altes und Neues vom sprachlichen Feld*, Mannheim-Zürich, 1968.

TURA, SABAHAT, *Anlam ve yorum:* Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I (Ankara, 1980), 104–123.

ULLMANN, Stephen: *Descriptive Semantics and Linguistic Typology*: Word 9/2 (1953), 225. -240.

———, *The Concept of Meaning in Linguistics:* Archivum Linguisticum VIII (1956), 12–20.

———, *Orientations Nouvelles en Sémantique:* Journal de Psychologie LV (1958) 341-.

———, *The Principles of Semantics*, Oxford, 1957. Almanca çevirisi: *Grundzüge der Semantik, Die Bedeutung in sprachwissenschaftlicher Sicht*, Berlin, 1967.

———, *Semantics, an Introduction to the Science of Meaning*, Oxford, 1962.

———, Language and Style, Oxford, 1966.

———, *Précis de Sémantique Française*, 3. basımı: Berne, 1969.

———, *Anlambilimi*, çeviren: Ahmet Kocaman: Türk Dili, No. 324 (1978), 355–363 (Linguistics at Large [yayımlayan Noel Minnie], 1973'ten).

VOYLES, Joseph B., *Accounting for Semantic Change:* Lingua 31 (1973), 95–124).

WAHRIG, Gerhard, *Anleitung zur grammatisch- semantischen Beschreibung lexikalischen Einheiten*, Tübingen, 1973.

WALLACE, A.-J.Atkins, American Anthropologist 62 (1960), 58–80.

WEINREICH, U., Explorations in Semantic Theory: Current Trends in Semantic Theory: Current Trends in Linguistics (yayımlayan: Th.A.Sebeok), III (1966), 397–.

WEINRICH, H., Semantik der Metapher: Folia Linguistica I (1967).

WEISGERBER, Leo, Das Gesetz der Sprache, Heidelberg, 1951.

———, Die Erforschung der Sprach "zugriffe", I. Grundlinien einer inhaltbezogenen Grammatik: Wirkendes Wort 7 (1956–57), 65–73.

———, Die vier Stufen in der Erforschung der Sprachen, Düsseldorf, 1963.

———, Dilbilim Metot Bilgisi, çeviren: Hüseyin Sesli, Erzurum, 1968.

———, Dünyanın Zihnen Gelişmesinde Dil Alanları, çeviren: Hüseyin Sesli, Erzurum, 1968.

———, Die geistige Seite der Sprache und ihre Erforschung, Düsseldorf, 1971.

WELTE, Werner, Moderne Linguistik: Terminologie / Bibliographie, 2 cilt, München, 1974.

WHORF, B.L., Science and Linguistics: Readings in Applied English Linguistics, New York, 1958, s. 58–69.

———, Sprache, Denken, Wirklichkeit (Language Thought and Reality başlıklı aslından çeviri), Hamburg, 1963.

WITTGENSTEIN, L., Philosophical Investigations, Oxford, 1953.

Wortfeldforschung, Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes, yayımlayan: Lothar Schmidt, 1973.

ZIFF, Paul Z., Semantic Analysis, Ithaca (N.Y.), 1962.

ZVEGINTSEV, V.A., Semasiologiya, Moskva, 1957.

DİZİN

1. DİLBİLİM KAVRAMLARI DİZİNİ

(Siyah dizilen sayılar, konunun genişçe ele alındığı yerleri, italik dizilenler, dipnotlarını gösterir)

A

abecesel sözlükler 77
acte de parole Fr ↔ söz kullanımı, ↔ söz eylemi
açık iğretileme 187
ad 93, 98
—— aktarması **190**
adbilim **93**, 101, 107, 127, 165, 221
adbilimleri 93
adbilimsel sözlükler 79
adlandırma 129, 221
ad-nesne 158, 159
ad-sözcük 158, 159
adstrat Fr ↔ yankatman etkisi
Adstratum Alm ↔ yankatman etkisi
adstratum İng ↔ yankatman etkisi
ad verme **117**, 120
affective meaning İng ↔ etkileyici anlam **286**, **290**
akarsu adları bilimi 102
akrabalık adları 45
aktarma 38, 161
aktarmalar 128, **185, 188,** 218, *336*
aktarmalı anlam 177
alışılmamış bağdaştırmalar 197, 204, 205, 206
alışılmış bağdaştırmalar 204, 205, 206, 208
altkatman etkisi **31**
anadili 28, 31, 153, 165
—— öğretimi 19
anahtar sözcük 60
analyse sémantique ↔ Fr anlam çözümlemesi
ana (temel) anlam 177
anlam **161,** 162, 177, **180, 240**
—— alanı ↔ kavram alanı
—— ayırıcıları 169, 205
—— bileşeni 169
—— bilgisi 146
—— bilim 16, 60, 127, **139,** 141, 142, **151**
—— bilimin dallanışı 147
—— birim *257*
—— çözümlemesi 171
—— daralması 161, **215**
anlamdaş ↔ eşanlamlı
anlam değişmesi 127, 161, **213,** 214, **218,** 219
—— ekseni 166
—— etkilenmesi **36**
—— genişlemesi 215, **216**
—— ın anlamı 158
—— ın türleri **175**
—— iyileşmesi 217

—— kayması 215
—— kötüleşmesi 217, 218
—— özellikleri 171, 172, 205
—— sal belirleyiciler 169, 205
——— bileşen 167
——— öğeler 187
——— özellikler 169, 207
——— yorum 168
—— türleri *291*
anlatıcı anlam 177
anlambilim sözlükleri 84
—— yolu 38, 79, 165, 221
anthroponymie Fr ↔ kişi adları bilimi
Anthroponymie Alm ↔ kişi adları bilimi
anthroponymy İng ↔ kişi adları bilimi
anthroposémie Fr ↔ deyim aktarması
arbitraire Fr ↔ nedensiz
argo sözlükleri 78, 83, 84
artzamanlı anlambilim *142*
atasözleri **40,** 41, 42
atasözü sözlükleri 78, 84
Ausdruck Alm ↔ deyim
Äusserung Alm ↔ sözce
axe sémantique Fr ↔ anlam ekseni

B

bağdaştırma **204,** 207, 336
bağımlı biçimbirim 18, 160
bağımsız biçimbirim 18, 160 çeviri sözcükler **36**
bağıntı 166
bağlam 162, 182, **201,** 204, **335**
—— salcılık 204
bağlantılı dil 221
basic vocabulary İng ↔ temel sözvarlığı
basis component İng ↔ temel bileşen, temel bölüm
başka anlama geçiş 215, **216**
Bedeutung Alm ↔ anlam
—— serweiterung Alm ↔ anlam genişlemesi
—— sentlehnung Alm ↔ anlam etkilenmesi
—— sverbesserung Alm ↔ anlam iyileşmesi
—— sverengung Alm ↔ anlam daralması
—— sverschiebung Alm ↔ başka anlama geçiş
—— sverschlechterung Alm ↔ anlam kötüleşmesi
Begriff Alm ↔ kavram
behaviourist semantics İng ↔ davranışçı anlambilim
belirli 17
belirtme öğesi 94, 95
benzeşmezlik 201
benzetme 186, **189**
betimleyici anlam 177
Bezeichnungslehre Alm ↔ tür adları alanı
biçimbirim 18
bildiri tümcesi 203
bildirişme 207
bilgin sözcüğü 43
bilinqualism İng ↔ ikidillilik
bilinquisme Fr ↔ ikidillik
Bilinguismus Alm ↔ ikidillilik
bütünlük anlayışı 144

C

Calques linguistiques Fr. ↔ tam çevirme sözcük

canlandırma 43
coğrafya adı 120
—— adları **112**
—— bilimi 102
common noun İng ↔ tür adları
comparaison Fr ↔ benzetme
concept Fr. İng ↔ kavram
connotation **173,** 184
context İng. ↔ bağlam
contexte Fr ↔ bağlam
contextualism İng. ↔ bağlamsalcılık

Ç

çağrışım 157
—— alanı 158
—— sal anlam 176, *286*
çekirdek sözcükler ↔ temel sözvarlığı
—— sözvarlığı 20
çeviri öğeler **35**
—— sözcükler 30
çevirme terim 43
çizgisellik 157
çocuk dili *296*
çokanlamlılık **190,** 191
çokdilli sözlükler 78, 79

D

dağ adları 113
—— bilimi 102
davranışçı anlambilim 145, 172
dégradation du sens Fr. ↔ anlam kötüleşmesi
Denotation Alm ↔ temel anlam öğesi
denotation İng ↔ temel anlam öğesi
dénotation Fr ↔ temel anlam öğesi
déplacement Fr ↔ başka anlama geçiş
derin yapı 178
descriptive meaning İng ↔ betimleyici anlam
désuétude Fr. ↔ sözcük ölümü
deyim **37,** 187, 188
—— aktarmaları **185,** 188, 189, 190
—— sözlükleri 78, 84
dialectological dictionaries İng ↔ lehçebilim sözlükleri
dialektologische Wörterbücher ↔ Alm. lehçebilim sözlükleri
dictionarium Lat 72
dictionnaires dialectologiques Fr ↔ lehçebilim sözlükleri
—— étymologiques Fr ↔ kökenbilgisi sözlükleri
dil alanı ↔ kavram alanı
—— ara dünyası 164
dilbilimsel anlambilim 147
dilbilgisel biçimbirim 18
dilce 204
dil coğrafyası 54
—— dışı bağlam 204
—— içi —— 204
—— kavramaları 164, 213
—— tarihlendirmesi **56,** 79, **80**
—— in birimleri 18, **160**
—— içi dünya görüşü 165
—— in iç yapısı 79, 165
—— karışması **29,** 30
—— ler arasında ilişkiler 26, 27
—— ve gerçek 165
dinsel adlar verme **118**
discourse İng ↔ dilce
distinguishers İng ↔ anlam ayı-

rıcıları
dizim 166
—— kuralları 168
—— sel belirleyiciler 169
—— bileşen 167
dolaşıcı sözcükler **34**
dönüşümlü üretimsel dilbilim 61
duygu değeri 161, 173, 174, **196,** 197, 198, 199, *239*
duygusal anlam 175, 176, *286*

E

Eigenname Alm ↔ özel ad
élargissement de sens Fr ↔ anlam genişlemesi
emotional meaning İng ↔ duygusal anlam
ennoblissement de signification Fr ↔ anlam iyileşmesi
énoncé Fr ↔ sözce
eşadlı 192
eşadlılık **194,** 195, *322*
eşadlı öğeler 194
—— sözlükleri 77
eşanlamlı 152, 192, 193, 316, 317
—— lar sözlüğü 81
—— lık **192,** 193, 194 220, 362
eşdizimsel anlam 286
eşzamanlı anlambilim 142
etkileyici anlam *286, 290*
Etymologie Alm ↔ kökenbilgisi
étymologie ↔ Fr ↔ kökenbilgisi
—— populaire Fr ↔ yerlileştirme
etymology İng ↔ kökenbilgisi
euphemism İng ↔ güzel adlandırma
euphémisme Fr ↔ güzel adlandırma
Euphemismus Alm ↔ güzel adlandırma
expression Fr ↔ deyim
expressive meaning İng ↔ anlatıcı anlam
extension Fr ↔ anlam genişlemesi
extension of meaning İng ↔ anlam genişlemesi
ezgi 18

F

Fachausdruck Alm ↔ terim
filologi 52, 53, 93, 143
folk etymology. İng ↔ yerlileştirme
Fremdwort Alm ↔ yerleşmemiş yabancı sözcük
fréquence Fr ↔ sıklık
frequency İng ↔ sıklık
Frequenz Alm ↔ sıklık
fundamental meaning İng ↔ temel anlam

G

Gattunsname Alm ↔ tür adları
gazete dili 58, 59
geleneksel anlambilim 146
gelişmeli anlambilim **213**
genel anlambilim 145
genelleşme 216
genel sözlük 77, 81, 87
généralisation Fr ↔ genelleşme
Generalisierung Alm. ↔ genelleşme
generalization İng ↔ genelleşme
generative semantics İng ↔ üretimsel anlambilim
gerundium Lat ↔ ulaç
Gleichnis Alm ↔ benzetme

Glottochronologie Alm ↦ dil tarihlendirmesi
glottochronologie Fr ↦ dil tarihlendirmesi.
glottochronology İng ↦ dil tarihlendirmesi
göbek adı 117
gönderge **175,** 184, 192, 198, *294*
—— sel anlam 175, *285*
gönderim 173
görevsel sesbilim 168
—— —— bileşeni 167
gösteren 155, 166, 180, 184
gösterge 17, **155,** 159, 193, 195, 197, 200, 202, 204, *223*, *228*
—— bilim 171
—— kuramı 157
gösterilen 97, 155, 157, 160, 166, 180, 198, 215
Grimm ses yasaları 53
Grundwortschatz Alm ↦ temel sözvarlığı
güzel adlandırma **100,** 101

H

halbe Lehnübersetzung Alm ↦ yarı çeviri
halk etimolojisi ↦ yerlileştirme
Hauptbedeutung Alm ↦ temel anlam
Häufigkeit Alm ↦ sıklık
head meaning İng ↦ temel anlam
Homonymie Alm ↦ eşadlılık
homonymie Fr ↦ eşadlılık
homonymy İng ↦ eşadlılık
Homophon Alm ↦ sesteş
homophone Fr, İng ↦ sesteş
hydronymie Fr ↦ akarsu adları bilimi
hydronymy İng ↦ akarsu adları bilimi

İ

idiom İng ↦ deyim
ikidilli 28 29
—— lik **28**
ikincil anahtar sözcük 60
ileri öğeler 220
image acoustique Fr ↦ ses imgesi
immotivé Fr ↦ nedensiz
innere Sprachform Alm ↦ dilin iç yapısı
interference İng ↦ dil karışması
interférence Fr ↦ dil karışması
Interferenz Alm ↦ dil karışması
interpretative semantics İng ↦ yorumlayıcı anlambilim
istiäre-i mekniyye Osm 186
—— musarraha Osm ↦ açık iğretileme

K

kalıplaşmış sözler **39**
kalıt sözcükler ↦ temel sözvarlığı
kapalı iğretileme 186
kavram **151,** 152, **153,** 154, 180, 216, 202
—— alanı **163**
—— —— kuramı 16, 59
—— —— sözlükleri, 79, 77, 80
kişi adları **125,** 126
—— —— bilimi 102, 117
kod 180
—— lama 159
konu 182, 202
—— sal anlam *286*
konuşma dili 24
konuşulan dil 24
kökenbilgisi **53,** 54, 93, 142

—— sözlükleri 78, 82, 83
köy adları 115
küçük ad 97
kültür akrabalığı 31

L

langue 29
lehçebilim sözlükleri 77, 81
Lehnbedeutung Alm ↔ anlam etkilenmesi
Lehnschöpfung Alm 37
Lehnübersetzungen Alm ↔ tam çevirme sözcükler
Lehnübertragungen Alm ↔ bağımsız çeviri sözcükler
Lehnwort Alm ↔ yerleşmiş yabancı sözcükler
Lexem Alm ↔ söz öğesi
lexeme İng ↔ söz öğesi
lexème Fr ↔ söz öğesi
lexikale Bedeutung Alm ↔ gösdergesel anlam
lexical item İng ↔ sözcüksel birim
—— morphology İng ↔ sözcüksel biçimbilim
—— semantics ↔ sözcüksel anlambilim
lexicographie Fr ↔ 71
lexicography İng ↔ 71
lexicologie Fr ↔ sözcükbilim
lexicon İng ↔ sözvarlığı
lexicostatistics İng ↔ sözcük istatistiği
lexicostatistique Fr ↔ sözcük istatistiği
Lexicostatistik Alm ↔ sözcük istatistiği
linéarité Fr ↔ çizgisellik
linguistic semantics İng ↔ dilbilimsel anlambilim
linguistique textuelle Fr ↔ metin dilbilim
linguistische Semantik Alm ↔ dilbilimsel anlambilim
locution Fr, İng ↔ deyim
logical semantics İng ↔ mantıksal anlambilim

M

mantıksal anlambilim 145, 172
maxime Fr ↔ atasözü
meaning İng ↔ anlam
Mehrdeutigkeit Alm ↔ çokanlamlılık
meliorative İng ↔ anlam iyileşmesi
Metapher Alm ↔ deyim aktarması
metaphor İng ↔ deyim aktarması
métaphore Fr ↔ deyim aktarması
metin dilbilim 140, 141, 178
—— sözlükleri 85
metonomy İng ↔ ad aktarması
Metonymie Alm ↔ ad aktarması
metonymie Fr ↔ ad aktarması
monème Fr ↔ 159, 166
morpheme İng ↔ biçimbirim
morphème Fr ↔ biçimbirim
mort des mots Fr ↔ sözcük ölümü
mot clé Fr ↔ anahtar sözcük
motivé Fr ↔ nedenli
mot savant Fr ↔ bilgin sözcüğü
mot - temoins Fr ↔ tanık sözcükler

N

Namenkunde Alm ↔ adbilim
Namensvertauschung Alm ↔ ad

aktarması
Nebenbedeutung Alm ↔ yan anlam
nedenli 156, 181
nedenlilik 227
nedensiz 156, 181
nedensizlik 227
nom commun Fr ↔ tür adı
—— propre Fr ↔ özel ad

O

Onomasiologie Alm ↔ tür adları alanı
onomasiologie Fr ↔ tür adları alanı
onomastics İng ↔ adbilim
onomastic sciences İng ↔ adbilimleri
Onomastik Alm ↔ adbilim
onomastique Fr ↔ adbilim
onomatopée Fr ↔ yansıma
onomatopoeia İng ↔ yansıma
Onomatopöie Alm ↔ yansıma
oronymie Fr ↔ dağ adları bilimi
Oronymie Alm ↔ dağ adları bilimi
oronymy İng ↔ dağ adları bilimi
ortaç 222
ortak dil 80, 81

Ö

ödünç sözcükler ↔ yabancı sözcükler
özel ad **94**, 95, 96
—— —— lar 93, 104, **148**
—— tasarımları 196
özne 168

P

parémiologie Fr 40
parole Fr 29
Parömiologie Alm 40
participium Lat ↔ ortaç
pejorative İng ↔ anlam kötüleşmesi
pejorativer Bedeutungswandel Alm ↔ anlam kötüleşmesi
phrase İng ↔ deyim
Polysemie Alm ↔ çokanlamlılık
polysémie Fr ↔ çokanlamlılık
polysemy İng ↔ çokanlamlılık
projection rules İng ↔ yönlendirme kuralları
proper noun İng ↔ özel ad
proverbe Fr ↔ atasözü

R

Redensart Alm ↔ deyim
reference İng ↔ göndeıim
Referent Alm ↔ göndeıge
refeıent İng ↔ gönderge
référent Fr ↔ gönderge
referential meaning İng ↔ göndergesel anlam
referentielle Bedeutung Alm ↔ göndergesel anlam
relation Fr ↔ bağıntı
renk adları 45, 183
restriction de sens Fr ↔ anlam daralması
rückläufiges Wörterbuch Alm ↔ tersine sözlük

S

sanatçı sözlükleri 78, 84, 207
sanatlı bağdaştırmalar 207
Satzsemantik Alm ↔ tümce anlambilimi
Saussure kuramı 155, 156, *225*

secondary meaning İng ↔ yan anlam
seçim sınırlaması 168, 205
selectional restriction İng ↔ seçim sınırlaması
Semasiologie Alm ↔ anlambilgisi
semantic analysis İng ↔ anlam çözümlemesi
sémantique linguistique Fr ↔ dilbilimsel anlambilim
semantische Analyse Alm ↔ anlam çözümlemesi
Semasiologie Alm 143
sème Fr 166
sens Fr ↔ anlam
—— accessoire Fr ↔ yan anlam
—— fondamental Fr ↔ temel anlam
—— référentiel Fr anlam
ses imgesi 155
sesteş 195
sıklık **22,** 23
simge 180, 184
simile İng ↔ benzetme
somut kavramlar 182, 188
— laştırma 38, **187,** 210, 336
sosyolekt 83
soyadı 117, **124**
soyut anlam 188
—— kavram 152, 182
—— lama 173
sözce 141, 159, 182, 202
sözcüğün anlam çerçevesi 177 **182**
sözcük **17,** 61, 155, 159
—— alışverişi 33, **47**
—— bilim **15,** 22, **52**
—— coğrafyası 54
—— istatistiği **56,** 59, *79*, 80
—— ler **17,** 143
—— ölümü **24,** 25
—— sayısı **21**
—— sel anlambilim 15
—— biçimbilim 15
—— birim **17**
sözcük tarihi 54
söz dağarcığı **17**
—— eylemi 178
—— kullanımı 140, *332*
sözlük 71, 72, **77, 86,** 168
—— anlamı 163
—— bilim **71**
—— çülük **71,** 72, **86**
—— hazırlama 86, 87
—— sel anlambilim 88, 146
söz öğesi 17, 172
sözlüksel biçimbirim 18, 180
—— karışma 30
—— kodlama 88
sözlük türleri **77**
sözvarlığı **17,** 26, 168, 169, 191
sciences onomastiques Fr ↔ adbilimleri
signification principale Fr ↔ temel anlam
signifié Fr ↔ gösterilen
signe linguistique Fr ↔ gösterge
speech act İng ↔ söz kullanımı
Sprachfeld Alm ↔ kavram alanı
sprachliche Zwischenwelt Alm ↔ dil ara dünyası
Sprachzugriffe Alm ↔ di kavramaları
Sprechakt Alm ↔ söz kullanımı
Sprichwort Alm ↔ atasözü
standart model 61, **167,** 209
Sterben der Wörter Alm ↔ sözcük ölümü
Stilistik Alm ↔ anlatımbilim
stylistics İng ↔ anlatımbilim

stylistique Fr ↦ anlatımbilim
substantivum Lat ↦ ad
substrat Fr ↦ altkatman etkisi
Substratum Alın ↦ altkatman etkisi
substratum İng ↦ altkatman etkisi
superstrat Fr ↦ üstkatman etkisi
Superstratum Alm ↦ üstkatman etkisi
superstratum İng ↦ üstkatman etkisi
Synonymie Alın ↦ eşanlamlılık
synonymie Fr ↦ eşanlamlılık
synonymy İng ↦ eşanlamlılık
syntactic markers İng ↦ dizimsel belirleyiciler
synthème Fr 61, 159

Ş

şiir dili 178, 207, 208, 338

T

tam çevirme sözcükler **36**
—— eşanlamlı 193
tanık sözcükler 60
tarihsel anlambilim **213**
—— sözlükler 77, 82
tasarımlar 154, 180, 181, **195,** 196, 198, 199
tekdilli sözcükler 77, 78
temel anlam 173, **182,** 183, 184, 197, 216
—— —— öğesi **172,** 173, 197
—— bileşen 61, 171
—— bölüm 61
—— Fransızca 24
—— sözvarlığı **19,** 20, 22, 26, 27, 56
terbiyelilik çabası 99, 101, 218
terim 42, 216
—— ler **42**
—— lerin genel nitelikleri **43**
—— sözlükleri 78, 83
term İng ↦ terim, deyim
terme Fr ↦ terim
tersanlamlı sözlükleri 77, 78
tersine sözlük 78, 85
teşbih Osm ↦ benzetme
Textlinguistik Alın ↦ metin dilbilim
toplumsal anlam 177
—— sözcükbilim 16, 59
—— sözvarlığı 61
toponomastique Fr ↦ yer adları bilimi
Toponymie Alm ↦ yer adları bilimi
toponymie Fr ↦ yer adları bilimi
toponymy İng ↦ yer adları bilimi
translations loan-words İng ↦ tam çevirme sözcükler 166
tümce 166
—— anlambilimi 209, 210, *331*
—— de anlam 203
—— üretme 167
tür adları 97, **125**
türetme (terim) 43
Türkçedeki özleşme 59
Türkçede soyadları **124**
—— soyut kavramlar 57
—— sözcük alışverişi **45**
—— —— türleri 44
Türkçenin anlambilimi **220**
—— alam yönü 147
—— sözvarlığı **44,** *45*, 48, 49, 107
—— —— nda yabancı öğeler 48
—— temel sözvarlığı 58
Türk Dil Devrimi 48, 58

Türklerde ad verme 117, 118, **121**, 122, 123, *198*
Türk yer adları 114, 115, 116

U

ulaç 222
utterance İng ↔ sözce

Ü

Übertragung Alm ↔ ad aktarması
üretimsel anlambilim 61, 145, 171
—— dilbilim 61
üstkatman etkisi **31**

V

Vergleich Alm ↔ benzetme
Vieldeutigkeit Alm ↔ çokanlamlılık
vocabulaire Fr ↔ sözvarlığı
—— essentiel Fr ↔ temel sözvarlığı
vocabulary İng ↔ sözvarlığı
Volksetymologie Alm ↔ yerlileştirme
vurgu 18

W

Wanderwörter Alm ↔ dolaşıcı sözcükler
Weisgerber Okulu 164
Wortbestand Alm ↔ sözvarlığı
Wortschatz Alm ↔ sözvarlığı

Y

yabancı dillerde Türkçe öğeler **50**, 51
—— dil öğretimi 19
—— öğeler 34, 107, 200
—— sözcükler 19, **31**, 32, 35, 82
yakın anlamlı öğeler 193
yan anlam 177, 182, **184**
—— katman etkisi **31**
yanlış yerleşmiş öğe sözlükleri 78, 85
yansıma 156, 181
yansıtıcı anlam *286*
yapı kuralları 178
yapısal anlambilimciler 171
—— cılık 166
—— sözcükbilim 60, 61
yapı sözcükleri 23
yarı çeviri sözcükler **36**
yazı dili 24
yazılan dil 24
yer adları 98, 102, **103**, 104, **105**, 106, **109**, **110**, **115**, 120
yeradıbilim ↔ yer adları bilimi
yer adları bilimi 102, **103**
yerleşmemiş yabancı sözcükler 33
yerleşmiş —— —— 33
yerlileştirme 33, 104, 105, **199**, *320*
yerli sözcükler 19, 52
yorumlayıcı anlambilim 61, 145, 167, 171
yönlendirme kuralları 169
yüklem 168
yüzeysel yapı 170, 178

Z

Zweisprachigkeit Alm ↔ ikidillilik

2. KİŞİ ADLARI DİZİNİ

(İtalik dizilmiş sayılar, dipnotlarını gösterir)

A

Adelung, J.C. 73
Ağakay, M.A. 81
Ahmet Naci 114
Aksan, D. *20*, *36*, *71*, 101, *320*, 361, 362
Aksoy, Ö.A. *43*, *46*, *48*, *108*
Âlî Bey 39
Andresen, K.G. *31*
Arat, R.R. *62*
Aristoteles 143, *339*
Aristophanes 71
Arnold, W. 106
Austin, J.L. 140, *200*

B

Bach A. 103, 107, 117, 119, 125
Bacon, F. 143
Baldinger, K. 127
Bally, Ch. 158, 176
Barth, E. *115*
Başgöz, İ. 123, 124
Başkan, Ö. *79*, 109, 115, 165, *252*
Baydur, S.Y. *64*, *72*
Benveniste, E. 229
Bergman, P.M. 79
Bierwisch, M. *269*
Bischoff, K. 55
Blanke, G.H. 176
Bloomfield, L. *94*, 162
Bopp, F. 53
Brands, H.W. 45, *62*, 147
Bréal, M., 142, 143, 214
Brekle, H.E. 213
Brunot *15*, 26
Bruneau *15*, 26
Buck, C.D. 80, 129, 130

C

Caferoğlu, A. 131
Chafe, W.L. 145, 171
Chomsky, N. 145, 166, 167, 170, *260*
Cin, R. 80
Clauson, G. 45, 58, *106*
Collinson, W.E. 193
Coseriu, E. 165

Ç

Çagatay, S. *62*, 131

D

Darmesteter, A. 25, 143, 214
Dauzat, A. 27
De Mauro, T. 157
Deny, J. 44
Dilâçar, A. 44, *95*
Doerfer, G. *17*, *70*
Dornseiff, F. 79, 80, 127

E

Ejder, B. 130
Elövc, A.U. 44
Epikuros 143
Erdmann, K.O. 172, 174
Eren, H. *64*, 114
Esenkova, E. 65

F

Fındıkoğlu, Z.F. 124
Firth, J.R. 162, 204, 205
Flaccus 71
Fodor, J.A. 145, 166, 169, 190, *263*

G

Garland, J. 72
Goodman, N. *295*
Gökyay, O.Ş. *168*
Greimas, A.J. *88*, 145, 159, 165, 166, 171
Grimm, J. 73, 77
Grimm, W. 73
Grønbech, K. 44
Guiraud, G. 101, 162

H

Harris, Z.S. 204
Hartmann, P. *229*
Hayakawa, S.I. 302
Hehn 100
Henne, H. 88
Herder 143
Hjelmslev, L. 165, *254*
Humboldt, W. von 143, 165, *236*
Hüseyin Nihal 114

İ

İmer, K. 58
İnan, A. *176*
İsmail Cevherî 72

J

Jones, D. 53

K

Kahane, H. *63*
Kahane, R. *63*
Kantel, S. 174
Kâşgarlı Mahmut 72
Kātyāyana 203
Katz, J.J., 145, 166, 169, 170, 263
Kissling, H.J. 54
Knobloch, J., 83, 112
Kocaman, A. *213*, *235*
Kluge, F. *34*, *75*
Köksal, A. 122, 123, 126
Köprülü, M.F. 114
Krámský, J. 57, 220
Kronasser, H. 172, *339*, *343*
Kundakçı, D. *63*, 69
Kühn, P. *11*, 20, *21*, 23

L

Lakoff 145, 171
Laude-Cirtautas, I, 130
Leech G. 176
Lees, R.B. 57, *82*
Leibniz, G.W. 143
Lenkowa, A.F. 143
Leroy, M. *351*
Lewandowski, Th. *12*
Lewis, C.I. 172
Littré, E. 73

Locke, J., 143
Lyons, J. 171, 172, 174, 176

M

Mackensen, L. 109
Mackey, W. 29
Martinet, A. 61, *89*, 159
Matoré, G. 60
Mauthner, F. 152
Mc Cawley 145, 171
Meyer, R.M. 94, 95
Mill, J.S. 173
Miyatev, P. *49*
Munkácsi 100
Mütercim Âsım 72

N

Nāgesa Bhatta 142
Nyrop, K. 144

O

Ogden, C.K. 158, 161, *226*
Olgun, İ. 39
Orecchioni. K. 174

Ö

Önen, Yaşar, *38*, *66*
Örnek, S.V. 98, 123, 124, *163*, *167*
Özön, M.N. *43*
Öztokat, E. *14*

P

Pallas, P.S. 72, 78
Palmer, A.S. 125
Pamphilus 71
Pāṇini 142
Patanjāli *203*
Perek, F.Z. *73*
Pierce, J.E., *13*, 23
Platon, 52, 142
Porzig, W. 165
Postal, *264*
Pottier, B. 165
Prieto, L.J., 174

Q

Quadri, H. 127

R

Radloff, W. *104*
Ramsay, 114
Rask, R. 53
Rásonyi, L. *168*, *175*,
Räsänen, M. *106*
Reisig, K. 142, 143, *209*
Richards 158, 161, *226*

S

Sakaoğlu, S. 124
Sapir, E. 165
Saussure, F. de 16, 17, 59, 144, 155, 156, 164, 181, 195
Schaff, A. 157, *213*
Scheinhardt, H. 109, 116
Schippan, Th. 191
Seiffert, H. 152
Searle, J. 140, *200*
Sesli, H. *252*, *255*
Sevortyan, E.V. *106*
Swadesh, M. 56, *81*
Sokrates 142

T

Tietze, A., 63

Trier, J. 16, 59, 145, 163
Trost, P. 97
Tsonev, B. *67*
Tura, S. *200*

U

Ullmann, St. 15, 157, 159

Ü

Üçok, N. *120*, *145*

V

Vardar, B. 60, 244
Vater, J.S. 73
Vendryes, J. 26
Verlee 21
von Gabain, A. 45

W

Walde A. 79, 130
Wahrig, G. *110*
Weinreich, U. *19*, *22*, 23, 29, 30, 31, 95, 170
Weisgerber, L. 127, 164, 213, *236*, *340*
Welte, W. 146, 147
Whorf, B.L. *17*, 165
Wittek, P. 114, *129*
Wittgenstein, L. 162

Y

Yāska *226*

Z

Zvegintsev, V.A. 15, 163

Kapak Düzeni : FAHRİ KARAGÖZOĞLU

Fiyatı : 260